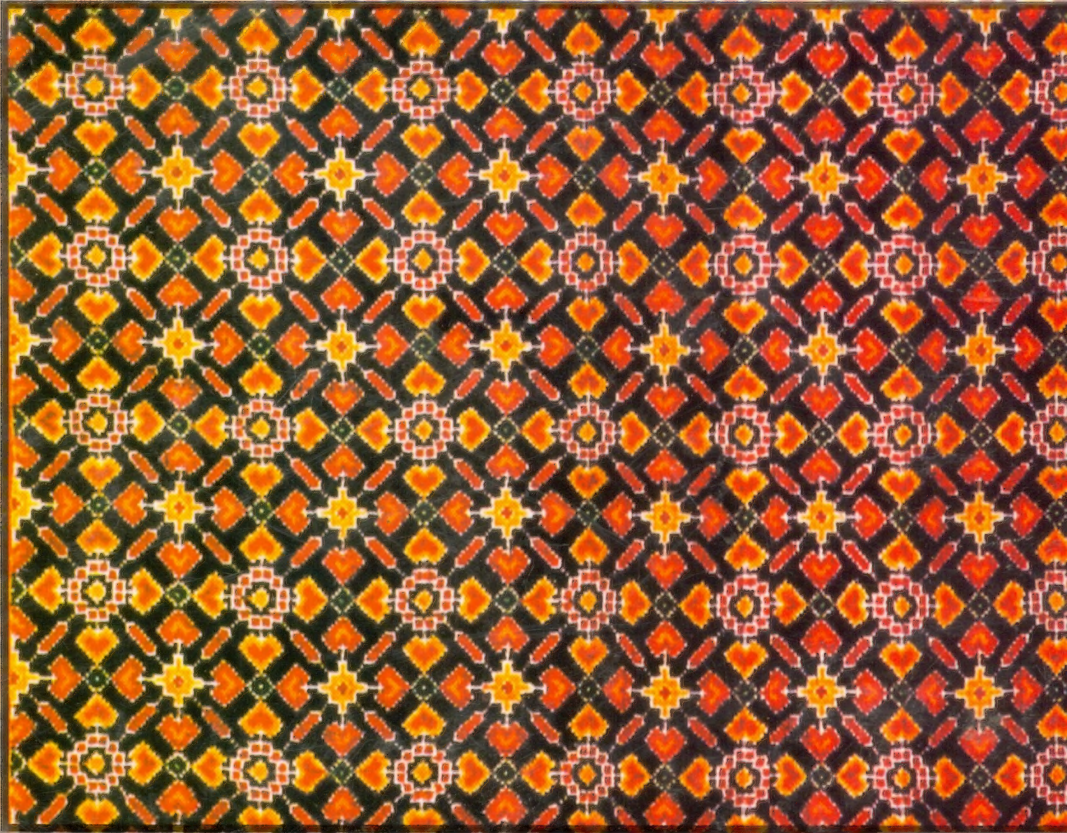

خليفى صااحب جور سالو

[خليفى نبى بخش صااحب لغاري جور سالو ۽ متفرقه كلام]

تحقيق ۽ تصحيح
ڊاڪٽر نبى بخش خان بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ

خليفې صاحب جو رسالو

[خليفې نبي بخش صاحب لغاري جو رسالو ۽ متفرقو ڪلام]

تحقيق ۽ تصحيح

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو

2005ع

[خليفن صاڄ جي رسالو جو هي ٻيو ايڊيشن مؤلف جي مشوري ۽ سندس اجازت سان شايع ڪيو وڃي ٿو]

تعداد هڪ هزار

جون 1966ع

ڇاپو پهريون

تعداد هڪ هزار

سال 2005ع

ڇاپو ٻيو

(حق ۽ واسطا ڦاٿر)

قيمت: ٻه سو رپيا

[Price Rs. 200 -00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(فون ۽ فيڪس نمبر: 022 - 2633679)

Email Address: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو ۾ مٿيچر سيد سڪندر علي شاھ ڇپيو ۽ انعام الله شيخ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

[1]

[8]

مهاڳ

مقدمو

سُر	متن	سمجھاڻي ۽ اشارا
کلياڻ	3	265
کنيات	9	266
سر راڳ	15	267
سامونڊي	19	268
توڏي	27	269
سارنگ	31	270
کيڏارو	40	272
سسئي	50	278
سورڻ	90	283
بيراڳ هندي	97	284
جوڳ	100	284
جهنگلو	109	285
بروو سنڌي	114	286
راڻو	126	288
کاهوڙي	138	289
رامکلي	141	290
رپ	150	292

292	152	ليان چنيسر
293	153	بلاول
293	155	ڏهر
295	161	ڪاپائي
295	163	گهاتو
296	168	ڊولو مارو
297	172	مارئي
.....	186	ڌناسري
300	189	پورب
301	193	آسا
302	200	ڪارايل
303	203	ڪاموڏ
—	207	متفرقه ڪلام

مهاڳ

خليفي نبي بخش صاحب جي سرائڪي زبان ۾ جوڙيل 'سسئي' آڳاٽو بمبئيءَ مان ڇپي ۽ نهايت ئي مقبول پئي ۽ مشهور ٿي. مگر خليفي صاحب جو سنڌي رسالو ۽ ٻيو ڪلام قلمي صورت ۾ باقي رهيو، جنهن جي ڇاڻ سندس اولاد ۽ جماعت جي فقيرن تائين محدود رهي، ۽ علمي حلقا عموماً هن قيمتي ڪلام جي وجود کان بي خبر رهيا. شاھ عبداللطيف رح سنڌي شاعريءَ جي آسمان ۾ سج ٿي اُڀريو، جنهن جي ڀرتوي جي آب ۽ تاب کان اڪثر پويان شاعر ذرن مثل ڇمڪيا، مگر خليفي صاحب جو شمار انهن نامور شاعرن ۾ آهي، جي چند تي اُڀريا: بلڪ خليفو صاحب پنهنجي بلند حوصلي ۽ فڪر جي يگانگت سببان چوڏهينءَ جو چند ٿي ڇمڪيو. سندس 'سنڌي رسالو'، 'سسئيءَ جو داستان' توڙي ٻيو ڪلام سندس انهيءَ بلند مرتبي تي شاهد آهن. خليفي صاحب جي سنڌي رسالي جو دستياب ٿيڻ ۽ ڇپجڻ سنڌي شاعريءَ جي سرمايي ۾ هڪ بيش بها اضافو آهي.

بندي جي عمر ڏھ ٻارنهن سال کن هئي، جو ناني مرحوم لعل بخش خان، خليفي صاحب جي 'سسئيءَ' سان روشناس ڪرايو. مرحوم 'سسئيءَ' جو هڪ ڄاڻو ۽ ياد حافظ هو ۽ سندس صحبت ۾ هن داستان جا نه فقط ڪيئي شعر ياد ٿي ويا، پر ان جي معنوي نُڪتن جي پڻ قدري پروڙ پئي. خليفي صاحب جا ڪي سنڌي بيت پڻ مرحوم ڪچهرين ۾ مثال طور چونڊو هو، جن مان هڪ بيت (سر آسا، فصل-1، بيت-1) جي هيءَ مصرع ياد ٿي وئي ته: "گولپ جو گمان، قاسم ڪٿر اک ۾." ان وقت کان وٺي خليفي صاحب جي سنڌي ڪلام بابت وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ جي تمنا دامن ڪير ٿي، جا بالآخر 1944ع ۾ پوري ٿي، جڏهن سنڌ جي تاريخ جي مواد جي تلاش ۾ خليفي صاحب جي ڳوٺ (تعلقي ٽنڊي باگي) ويڃڻ ٿيو. جتي خليفي حاجي شير محمد صاحب سان ملاقات ٿي، ۽ هن صاحب مهرباني ڪري خليفي صاحب جو رسالو ڏيکاريو ۽ ٻه ڏينهن ساڻس گڏ ويهي رسالي جو مطالعو ڪيو ويو. بندي جي بي انتها شوق کان متاثر ٿي خليفي حاجي شير محمد قلمي رسالو پڻ منهنجي حوالي ڪيو، پر جيئن ته هيءُ رسالو اصل نسخي جو نقل هو ۽ منجهس ڪيتريون ئي پڙهڻيون صاف نه هيون، انهيءَ ڪري وڌيڪ تحقيق کي ايستائين ملتوي ڪيو ويو، جيستائين ٻيا قلمي نسخا هٿ اچن.

مئي، سن 1949ع ۾ آمريڪا کان واپس وڻڻ بعد ٻين نسخن جي ڳولا شروع ڪئي وئي ۽ اتفاق سان چئن مهينن بعد ٽنڊي قيصر ۾ حاجي شير محمد خان نظاماڻيءَ کان رسالي جو هڪ جهونو قلمي نسخو مليو، جنهن جي مدد سان هن قيمتي ڪلام جي اشاعت لاءِ قدرتي آساني ٿي. سن 1950ع ۾ خليفي حاجي شير محمد صاحب ۽ حاجي شير محمد خان نظاماڻيءَ کان مليل قلمي نسخن کي ڀيٽي، سر ڪلياڻ، سر سارنگ ۽ سر ڪيڏارو مرتب ڪيا ويا، جي قسطن ۾ ماهيانہ مخزن "عام راءِ" (ماه اپريل، جون، جولاءِ ۽ نومبر 1950) ۾ شايع ٿيا. ان بعد رسالي جا چار ٻيا قلمي نسخا دستياب ٿيا: هڪ ڏيپلي مان فقير پير بخش ڪلر مرحوم جي گهران، هڪ ٽنڊي باگي تعلقي جي احمدائي لغارين مان ۽ ٻه خليفي نبي بخش صاحب جي اولاد مان خليفي احمد صاحب لغاريءَ

وٿان. پويان ٻئي نسخا رسالي جا اصلي خانداني نسخا هئا. انهن ڇهن قلمي نسخن ملڻ بعد، قدري اطمينان ٿيو ته خليفي صاحب جي رسالي کي صحيح نموني ۾ مرتب ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ ڪري جڏهن سنڌي ادبي بورڊ طرفان خليفي صاحب جي رسالي کي مرتب ڪرڻ جي آڇ ٿي ته ان کي خوشيءَ سان قبول ڪيو ويو.

رسالي جا قلمي نسخا

رسالي جي هن ڇپيل متن جو مدار مٿين ڇهن قلمي نسخن تي آهي، جن جو تفصيل هيٺينءَ ريت آهي:

1- نسخو خ: هيءُ خليفي صاحب جي اولاد وٽ رکيل خانداني نسخو آهي، جو هن وقت خليفي احمد صاحب (بن خليفي احسان علي بن خليفي غلام نبي بن خليفي مراد علي بن خليفي نبي بخش صاحب) وٽ محفوظ آهي. ٿي سگهي ٿو ته هيءُ نسخو اڃا به ڪنهن ٻئي جهوني خانداني نسخي تان اُتاريل هجي. سواءِ نسخي ظ (نمبر 3) جي ٻيا سڀ نسخا اصولي طور هن نسخي تان نقل ڪيل آهن. هن نسخي ۾ فقط خليفي صاحب جو سنڌي رسالو ۽ ٻيو متفرقه ڪلام قلمبند ٿيل آهي. هيءُ نسخو ’سر رامڪليءَ‘ سان شروع ٿي، ’بادشاه پير جي مداح‘ تي ختم ٿئي ٿو. منجهس جملي 158 ورق آهن. هر هڪ صفحي جي لکيل تختي 5½X9 انچ آهي ۽ سراسري هر صفحي تي 13 سٽون آهن.

2- نسخو ڌ: هيءُ نسخو غالباً هوبهو نسخي خ جو نقل آهي ۽ ڇڻ ڪ ساڳئي ڪاتب جو لکيل آهي. البتہ هن نسخي ۾ خليفي صاحب جي ڪلام بعد خليفي غلام نبي صاحب جو ڪلام پڻ قلمبند ٿيل آهي. خليفي نبي بخش صاحب جي رسالي ۽ ڪلام جي خاتمي تي ڪاتب طرفان هيٺين عبارت قلمبند ٿيل آهي:

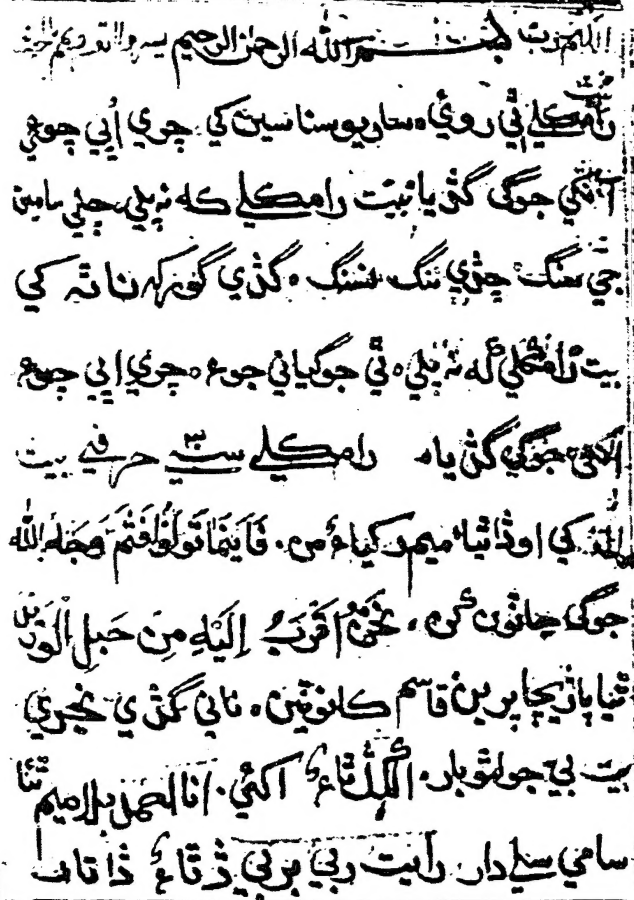
ڪاتب الحروف فقير حقير ڀر تقصير خاڪ پاڻي جاي نعلين فقير محمد ابن فقير حاجي ولي محمد ساکن دوراجي در شهر جونه گڙ، بروز 5- شنبه بتاريخ چهارم ماه جمادي الاول سنه ۱۳۰۹ هجري.

ان کان پوءِ خليفي غلام نبي صاحب (بن خليفي مراد علي بن خليفي نبي بخش صاحب) جو ڪلام شروع ٿئي ٿو، جنهن جي خاتمي تي ڪاتب طرفان هيٺين عبارت قلمبند ٿيل آهي:

تمام شد تاليف اين رساله از دست فقير حقير فيض محمد پنجابي شاگرد مولوي ڪريم الله مرحوم دهلوي در شهر منبئي. سنه ۱۳۰۱ هـ- براي سيد حسين ميان نقل کرده فرستاده شد تا که پيش هر اهل اسلام و علم و مسلمان ظاهر کند و اين را در سنه ۱۳۰۲ ماه جمادي الاول بتاريخ بيستم بوي گوندل فرستاده شد و از کتاب او اين فقير حقير محمد ابن حاجي ولي محمد ساکن دهوراجي نقل کرده در شهر مصطفي آباد يعني جونه گد در سنه ۱۳۰۹ ماه جمادي الاول بروز يکشنبه بوقت اشراق در مقام عبدالغني ولد حاجي جيو در آرامگزه.

هر که خوانند دعا طمع دارم	زانکه من بنده گنه گارم
من نوشتم شرف کردم روزگار	من نباشم اين بماند يادگار
الاهي هيران کس که اين خط نوشت	عفو کن گناهش عطا کن بهشت
هر چه هست عشق است ديگر هر چه هست لا	والسلام عليك علي من اتبع الهدى

هيءُ نسخو خليفي احمد صاحب کي سنه 1944ع ۾ ’دوراجي‘ شهر (ڪاٺياواڙ) مان سيد عبدالقادر جي ڏوهڻي سيد حسين ميان وٽان مليو. اسان کي هيءُ نسخو خليفي احمد صاحب وٽان تڏهن مليو، جڏهن رسالي جي

نسخی خ جی پهرئين صفحي جو عڪس

استرغی کاهن نه زنی چیتري و پچارن لي واکه
 کسار عی مولا اییون بیچن بهتیرا
 سرچند هر وقت صبح

بسم الله الرحمن الرحیم
 یت شجاع نیک صلاح و نفع یزید مدد یس
 جان هر یک الله قل جفای هست یت شجاع
 سند مویه اودا اذی پجرا هی تنی جو قیله
 حامی حمید رجن جوب شجاع و دله فرسند
 اودا اذی پجرا هی راوت بر نند و وطن علی
 کبود قایب اچی اچ امیر گرهی خیابان کورنا
 پیچی پیران تشامهد نه آیا میر و من میر
 سند یومر قن میزانه یت کور کالی و مت
 یت یوچی واتم پیرم بقلو اناچی و یوچی
 هر یک

میرزا محمد علی

نسخی د جی هک وچین صفحی جو عکس

چيائيءَ جو ڪم ڪافي اڳتي وڌي چڪو هو. مگر جيئن ته هن نسخي جو اصل 'نسخو خ' اسان وٽ موجود هو، انهيءَ ڪري ترتيب يا تصحيح تي ڪو اثر ڪونه پيو. هن نسخي مان ڪي جزوي اختلافي پڙهڻيون آخري سرن جي حاشين ۾ درج ڪيون ويون آهن.

3- نسخو ظ: هيءُ نسخو تندي قيصر مان محترم حاجي ميان شير محمد خان (بن نور محمد خان بن سائينداد بن عبدالله خان) نظاماڻيءَ کان 28 سيپٽمبر 1949ع تي دستياب ٿيو. بقول حاجي شير محمد خان، هيءُ نسخو سندن ڏاڏي عبدالله خان جو هٿ لکيل آهي. عبدالله خان جو پٽ سائينداد خان سنه ۱۲۵۹ھ ۾ ڄائو ۽ عبدالله خان ان سال کان پوءِ وفات ڪئي. حاجي شير محمد خان جي راءِ موجب هيءُ نسخو سن ۱۲۵۹ھ کان اڳ جو لکيل آهي. سائينداد خان، خليفي محمود نظاماڻي صاحب عرف 'ڪڙي واري خليفي' جو مريد هو ۽ خليفي محمود صاحب ۽ خليفي نبي بخش صاحب ٻئي حضرت روضي ڌڻي رح جا خليفا هئا، انهيءَ ڪري ميان سائينداد جي عقيدت ۽ اشتياق سببان هيءُ نسخو خاندان ۾ محفوظ رهيو. مرحوم عبدالله خان جا هٿ لکيل ڪتاب ۱۲۵۳ھ کان وٺي ۱۲۶۲ھ واري عرصي تائين ملن ٿا ۽ ٽي سگهي ٿو ته خليفي صاحب جو رسالو پڻ هن انهيءَ عرصي ۾ نقل ڪيو هجي.

جيڪڏهن ائين تسليم ڪجي ته پوءِ قدامت جي لحاظ سان هيءُ نسخو پڻ 'خ' وانگر اهم آهي. ڇاڪاڻ ته عبدالله خان بهرحال خليفي نبي بخش صاحب جو همعصر هو ۽ بلڪل ممڪن آهي ته ساڻس محبت ۽ عقيدت سببان کيس خليفي صاحب جي رسالي کي گڏ ڪري قلمبند ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيو هجي. هن نسخي جي اندروني ترتيب مان البتہ اهڙو گمان نڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته هن نسخي جي ترتيب ٻين سڀني نسخن کان نرالي آهي: نسخو خ ۽ ٻيا مڙئي نسخا 'سر رامڪلي' سان شروع ٿي 'سر ڪنڀات' يا 'سر توڏي' تي ختم ٿين ٿا، مگر نسخو ظ 'سر ڪلياڻ' کان شروع ٿي 'سر آسا' تي ختم ٿئي ٿو، ازان سواءِ متن جي پڙهڻين ۾ ٻيا اختلافات آهن. ان مان ظاهر آهي ته هيءُ نسخو خليفي صاحب جي اولاد وٽ محفوظ خانداني نسخن ('خ' وغيره) مان ڪنهن جو به نقل نه آهي: هن جو نه فقط لکندڙ مگر گڏ ڪندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ ئي ڪو ٻيو ٻاهريون شخص آهي. جيڪڏهن حاجي شير محمد خان جي راءِ صحيح آهي ته هن نسخي جو ڪاتب عبدالله خان آهي ته پوءِ غالباً هن نسخي ۾ شامل ڪلام جو گڏ ڪندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ پڻ عبدالله خان ئي آهي، ڇاڪاڻ ته هو خود خليفي صاحب جو همعصر آهي: البتہ عبدالله خان خليفي صاحب جو ڪلام خود خليفي صاحب کان نه، پر ٻين فقيرن کان ٻڌو ۽ سهيڙي گڏ ڪيو ۽ انهيءَ ڪري هن نسخي جي پڙهڻين ۾ پڻ قدرتي غلطيون آهن، حالانڪ ڪي پڙهڻيون صحت جي لحاظ کان وڌيڪ معتبر آهن.

هيءُ نسخو سهڻي خط ۾ لکيل آهي. مگر ناقص حالت ۾ محفوظ رهيو آهي ۽ ان جا ڪافي ورق، بلڪ ڪن سرن جا حصا، غائب ٿي چڪا آهن. ڪتابت جي تختي 4X7 انچ آهي ۽ هر صفحي تي سراسري طور 13 سٽون آهن.

4- نسخو ڪ: هيءُ نسخو فقير محمد هاشم شيخ وينل 'مئي' (خليفي صاحب وارن جي) بمبئيءَ ۾ لکيو ۽ غالباً اُپري فقير ڪلر (وينل ڏيپلي) پنهنجي لاءِ لکاريو.^(۱) اُپري فقير کان پوءِ هيءُ نسخو سندس پٽ فقير پير بخش ڪلر جي ملڪيت تي رهيو، جيئن آخر ۾ هڪ ورق تي ڄاڻايل آهي ته: "مالڪ فقير پير بخش ولد مرحوم مغفور فقير صاحب فقير اُپريو... تاريخ ۱- ماه رجب ۱۳۴۰ھ، جلد ٻڌندڙ علي بخش (پٽ) پليڏنو ڪلر

(۱) اُپري = اُپري

ڏيپلو.... تاريخ 28 فيبروري 1922ع برابر 1- فگن سنبت 1979. ”ڪيتريون ئي پڙهڻيون جي ٻين نسخن ۾ مبهر آهن، سي هن نسخي ۾ صحيح لکيل آهن ۽ پڻ ڪن نون بيتن جو اضافو ٿيل آهي. مجموعي لحاظ سان هن نسخي جون پڙهڻيون صحيح آهن، جن جي ذريعي ڪن خاص جاين تي متن کي درست ڪري لکڻ ۾ وڏي مدد ملي. افسوس جو فقير پير بخش جي وفات (اندازاً 1948ع) بعد هيءُ نسخو سلامت نه رهيو ۽ اڏوهيءَ جو شڪار ٿيو. سن 1955ع ۾ بندي جو ڏيپلي وڃڻ ٿيو ته فقير خدا بخش ڪلر کان هن نسخي جو ڏس مليو ۽ جڏهن سندس وساطت سان اندران گهر وارن هيءُ نسخو بندي جي حوالي ڪيو، تڏهن اڏوهي ڇنڊي وئي، پر ايسٽائين سڄي ڪتاب مان اڏوهي آريار سوراخ ڪري ڇڏيا هئا.

هن نسخي ۾ جملي 128 ورق آهن. ڪتابت جي تختي $5 \times 9\frac{1}{2}$ انچ آهي ۽ هر صفحي تي سراسري طور

14 سٽون آهن.

5- نسخو د: هيءُ نسخو مرحوم حاجي اسماعيل فقير احمدائيءَ جي ڪوشش سان دستياب ٿيو. حاجي

اسماعيل فقير، جو هڪ جهانديده ۽ ڄاڻو سالڪ هو، تنهن چيو ته: هيءُ نسخو مرحوم جمال فقير ولد حيدر فقير احمدائيءَ، ويٺل ڳوٺ امام بخش احمدائيءَ، تعلقي ٽنڊو باگي، جو آهي. جمال فقير درگاه جو سچو مريد ۽ خليفه صاحب جو صحبتي هو ۽ ساڻس همسفر رهيو. هيءُ نسخو خليفه صاحب جي حياتيءَ ۾ لکيو ويو. پهريائين خليفه صاحب جو ڪلام جدا جدا جرن ۾ لکيل هو ۽ پوءِ جڏهن سڀ جزون نقل ڪري گڏي ڪتاب ڪيائون ته پهريون هيءُ نسخو تيار ٿيو، جنهن کان پوءِ ٻيا اُتاريا ويا. جمال فقير هيءُ نسخو پاڻ وٽ رکيو. کيس خليفه صاحب جو اڪثر رسالو ياد هو. جمال فقير 1915-1920ع ڌاري 85-90 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي: 1. ه.

هن روايت موجب هيءُ نسخو ٻين سڀني کان اڳاٽو سمجهڻ گهرجي: مگر افسوس جو زماني جي دستبرد سببان هن نسخي جو اڌ ڪن ضايع ٿي ويو ۽ باقي ٽيهڻ ورقن مان ڪي ثابت ۽ ڪي ناقص ٽڪرن جي صورت ۾ سلامت بچيا، جو هي نسخو اسان تائين پهتو. هي نسخو سهڻي خط ۾ لکيل آهي. ڪتابت جي تختي $5\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2}$ انچ آهي ۽ هر صفحي تي سراسري طور 15 سٽون آهن.

6- نسخو ش: هيءُ خليفه حاجي شير محمد صاحب جو ذاتي نسخو آهي، جو ’فقير محمد هاشم هيڊ

ماسٽر اسڪول دينار خان ٽالپور‘ ۽ ’علي محمد ولد خليفه عثمان منڌري ويٺل لڳ بهڊ مي تعلقي بدين‘، تاريخ 8 جولاءِ 1932ع تي لکي پورو ڪيو. هيءُ نسخو موجوده سنڌي صورتخطيءَ ۾ لکيل آهي، جنهنڪري متن پڙهڻ ۾ ڪافي آساني ٿئي ٿي، البته ڪاتبن کي اصلي نسخن جون ڪي پڙهڻيون سمجهه ۾ نه آيون آهن. هيءُ نسخو جملي 162 صفحن (81 ورقن) تي مشتمل آهي. ڪتابت جي تختي $6 \times 12\frac{1}{2}$ انچ آهي ۽ هر صفحي تي سراسري 22 سٽون آهن.

سواءِ نسخي ’ڌ‘ جي، جنهن کي آخري سُرڻ ۾ استعمال ڪيو ويو، ٻيا پنجئي نسخا ڀيٽي شروع کان

آخر تائين، حتي المقدور صحيح متن قائم ڪيو ويو آهي ۽ جدا جدا نسخن جون اختلافي پڙهڻيون حاشين ۾ نروار ڪيون ويون آهن.

ڪلام جي ترتيب

رسالي جي موجوده متن کي مرتب ڪرڻ ۾ اسان جملي سُرڻ توڙي هر هڪ سر هيٺ بيتن ۽ واين جي

ترتيب ٽئين سر قائم ڪئي آهي. هيٺين جدول مان معلوم ٿيندو ته خ، ڌ، ڪ، ڊ ۽ ش نسخن ۾ سرن جي ترتيب

گهڻو ڪري ساڳي آهي⁽¹⁾، مگر ظ جي ترتيب نرالي ۽ 'شاه جي رسالي' (بمبئي چاپي) جي سرن جي ترتيب سان ملندڙ جلندڙ آهي.

شاھ جو رسالو	ظ	خ ذ ڪ د ش	
ڪليان	ڪليان	رامڪلي	1
يعن	ڪنڀات	برو ۽ هندي - بهر وقت	2
سر راڳ	سر راڳ	جهنگلو - بهر وقت	3
سامونڊي	سامونڊي	گهاٽو - وقت بعد از نيم شب	4
سهڻي	سهڻي	مارو ڍولو - وقت بعد از نيم شب	5
ڪنڀات	سارنگ - بهر وقت	ڏهر - بوقت سحر	6
سارنگ	ڪيڏارو - وقت صبح	رپ - بوقت سحر	7
سسئي (پنج سر)	سسئي - بهر وقت	ڪاهوڙي - بوقت سحر	8
سورڻ	سورڻ - بعد عشا	ماروئي - بوقت صبح صادق	9
برو ۽ سنڌي	بيراڳ هندي - بهر وقت	ڪيڏارو - بوقت صبح	10
مومل راڻو	جوڳ - وقت بعد از عشا	ڏناسري - وقت بعد از برآمدن آفتاب	11
ڪاهوڙي	جهنگلو - بهر وقت	بلاول وقت بعد از يڪپاس روز برآمدن	12
رامڪلي	برو ۽ سنڌي	راڻو - بوقت برآمدن آفتاب	13
رپ	راڻو - بوقت برآمدن آفتاب	آسا - وقت بعد از برآمدن آفتاب	14
ليلان چنيسر	ڪاهوڙي - وقت سحر	سارنگ - بهر وقت	15
بلاول	رامڪلي - بعد از نيم شب	برو ۽ سنڌي - بهر وقت	16
ڏهر	رپ - وقت سحر	سسئي - بهر وقت ⁽²⁾	17
ڪاپاتي	بلاول - وقت يڪپاس روز	ڪونرو و ليلان و چنيسر ⁽³⁾	18
پرياتي	ڏهر - بوقت سحر	پورب - وقت درميان پيشين و عصر	19
گهاٽو	ماروئي - وقت صبح صادق	ڪاراييل - بعد از عصر	20
آسا	ڏناسري	ڪاموڏ - بوقت بعد از غروب آفتاب	21
ماروئي	پورب - درميان پيشين و عصر	سامونڊي - وقت بعد عشا	22
پورب	ڪاراييل	سر راڳ - وقت بعد از عشا	23
ڪاموڏ	ڪاموڏ - بعد از غروب آفتاب	ڪليان - بوقت عشا	24
ڪاراييل	ڏهر	جوڳ - وقت بعد از عشا	25

(1) سواءِ هن جي جو خ پر 'سر ڪونرو و ليلان و چنيسر' جي عنوان سان هڪ بيت زائد آهي، جو ٻين نسخن ۾ ڪونهي، ۽ ش پر سر ڪنڀات پهريائين ۽ پوءِ سر توڌي قلمبند ٿيل آهي.

(2) 17- هن سر جي پڇاڙي وارا بيت، د پر 'سر معذور' جي عنوان سان ۽ ش پر جدا 'سر آڙي' جي عنوان سان ڏنل آهن. اهي بيت موجوده متن ۾ 'سر پورب' جي فصل-2 هيٺ ڏنا ويا آهن.

(3) 18- هن سر جو هڪ بيت فقط خ ۾ آهي، ان کي ڇڏيندي، 19 کان 26 تائين باقي سرن جي ترتيب سڀني نسخن ۾ ساڳي آهي.

متن ۾ اسان ظ واري ترتيب قائم ڪئي آهي. ۽ ٻين نسخن وارا ڙاڻد سُر ان ۾ شاهه جي رسالي جي سرن واري عام ترتيب جي لحاظ سان داخل ڪيا آهن. مثلاً 'سُر ليلان چنيسر' کي 'سر رپ' بعد رکيو آهي، ۽ 'سر ڪاپاڻي' کي 'سر ڏهر' بعد رکيو آهي. 'سر گهاتو' ۽ 'سر آسا' جي ظ ۾ بلڪل آخر ۾ ڏنل آهي، تن مان 'سر گهاتو' کي 'سر ڪاپاڻي' بعد ۽ 'سر آسا' کي 'سر پورب' کان پوءِ رکيو ويو آهي. اها ترتيب محض آسانيءَ خاطر قلمي نسخي ظ مطابق اختيار ڪئي وئي آهي، ورنه معنوي نڪتہ نظر سان خواهه موسيقيءَ جي لحاظ سان سرن جي ترتيب جي نوعيت پيءُ طرح ٿئي ها. خ ڏ ڪ د ش نسخن جي شروعات 'سر رامڪلي' سان ٿئي ٿي، جنهن جي مدنظر خليفي صاحب جي خاندان ۾ هيءَ روايت عام آهي ته، "شاهه صاحب جو رسالو سنجهي کان شروع ٿئي ٿو ۽ خليفي صاحب جو رسالو پرهه سان شروع ٿئي ٿو"⁽²⁾ مگر غور ڪرڻ سان ڏسبو ته نڪي خليفي صاحب جي رسالي جي موجود نسخن ۾ سرن واري سڄي ترتيب، ته نڪي شاهه صاحب جي رسالي (بمبئي ڇاپي) جي سرن جي سربستي ترتيب موسيقيءَ جي روايتي وقتن مطابق آهي.

سرن جي سلسليوار ترتيب کان سواءِ هر سر هيٺ بيتن ۽ وارين جي ترتيب پڻ نئين سر قائم وئي آهي. مضمون جي لحاظ سان، هر سر هيٺ بيت جي نئين سر ترتيب ڏني فصلن ۾ ورهيو ويو آهي. اصل قلمي نسخن ۾ 'فضل' ڏنل ڪين آهن. بيتن جي ترتيب پڻ خ ڏ ڪ د ش نسخن ۾ مجموعي طور ساڳي ته نسخي ظ ۾ نرالي آهي. سڀني نسخن ۾ 'سر ڪاپاڻي' جا مضمون وار بيت 'سر ڏهر' هيٺ لکيل آهن، جن کي جدا ڪري 'سر ڪاپاڻي' قائم ڪيو ويو آهي. مضمون جي لحاظ سان 'سر راڳ' جا ٻه بيت ٽپائي 'سر سامونڊي' جي فصل 1 هيٺ ۽ يارهن بيت ٽپائي فصل-2 هيٺ رکيا ويا آهن.⁽³⁾ 'ڪٽي' جي مضمون وارا بيت مڙني نسخن ۾ 'سر سسئي' هيٺ ڏنل هئا،⁽⁴⁾ جي مجازي مضمون جي لحاظ سان، ٽپائي 'سر پروي سنڌي' فصل-2 هيٺ مرتب ڪيا ويا آهن.⁽⁵⁾ 'ڪانگل جي مضمون جا ٽي بيت جي 'سر پورب' هيٺ ڏنل هئا، سي جدا ڪري 'سر پروي سنڌي' جي فصل-3 ۾ رکيا ويا آهن.⁽⁶⁾ اهڙيءَ طرح قلمي نسخن ۾ 'وايون' پڻ مختلف سرن هيٺ مضمون جي لحاظ سان رکيل نه آهن ۽ اسان اهي ٽپائي متن ۾ مضمون جي لحاظ سان مختلف سرن هيٺ جدا جدا فصلن پويان رکيون آهن. البت ٽي سگهي ٿو ته قلمي نسخن ۾ وايون موسيقيءَ (راڳئين) جي لحاظ سان جدا جدا سرن هيٺ ڏنل هجن، انهيءَ ڪري اسان جتي به ڪنهن سر هيٺ ٻئي سر مان وائي ٽپائي آندي آهي ته اصل سر جو حوالو ڏنو آهي، انهيءَ لاءِ ته ڳاڻڻ جي لحاظ سان 'وائي' جو اصل سر به معلوم ٿي سگهي.

مختلف قلمي نسخن ۾ ڪٽي 'سر'، ڪٽي 'روپ' ته ڪٽي 'راڳ' عنوان طور لکيل آهي، پر اسان متن ۾ يڪسان طور 'سر' جو لفظ قائم رکيو آهي. اهڙيءَ طرح خ ڏ ڪ د ش نسخن ۾ عنوان 'ڪافي' آهي ته ظ ۾

(1) 27-28- ش ۾ اول 'ڪنياٽ' ۽ پوءِ 'توڏي' آهي.

(2) ڙباني خليفي حاجي شير محمد.

(3) ڏسو 'سر سامونڊي'، فصل-1 (ص20) ۽ فصل-2 (ص21-23)

(4) د ۾ 'سر معذور' جي جدا عنوان هيٺ ۽ ش ۾ جدا 'سر آڙي' جي عنوان هيٺ.

(5) ڏسو 'سر پروي سنڌي' فصل-2 (ص118)

(6) ايضاً، فصل-3 بيت 10، 11 ۽ 12 (ص134-135)

خليفي صاحب مرحوم جي تربت

(کبي کان سڄي سندس اولاد مان خليفو حاجي شير محمد، خليفو محمد هاشم ۽ خليفو احمد صاحب)

’وائي‘ آهي، اسان متن ۾ ظ مطابق يڪسان طور ’وائي‘ جو عنوان قائل ڪيو آهي. رسالي جي متن جي آخر ۾، خليفي صاحب جو باقي شعر ’متفرقه ڪلام‘ جي عنوان هيٺ مرتب ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪلام جي متن جو مدار خصوصاً نسخي خ تي آهي، جنهن کي ڊ. ڪ. ۽ ش. سان پيٽيو ويو آهي. البت سڀني نسخن ۾ اردو ڪلام سنڌي صورتخطيءَ ۾ لکيل آهي ۽ لکندڙ جي اردوءَ سان نا آشنائي سببان ان ۾ ڪافي غلطيون رهجي ويون آهن، جن کي حتي المقدور درست ڪيو ويو آهي. تنهن هوندي به لکندڙن جي اصلي غلط فهميءَ سببان ان ۾ ’وزن‘ جون غلطيون رهجي ويون آهن. البت ڪن صحيح لکيل غزلن جا ’وزن‘ بلڪل پورا آهن، جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته خليفي صاحب اهو ڪلام صحيح ۽ سهڻو چيو، پر پوءِ جي راوين ۽ لکندڙن جي اڻ ڄاڻائيءَ سببان ان ۾ سقم رهجي ويا. بهرحال هن ’متفرقه ڪلام‘ جي شموليت سان، سواءِ سرائڪي مثنوي ’سئي پنهنوءَ‘ جي، خليفي صاحب جو ٻيو جملي ڪلام، جو هن وقت تائين معلوم ٿي سگهيو آهي، سو هن رسالي سان گڏ شايع ٿي رهيو آهي.

’متفرقه ڪلام‘ جي آخر ۾، رسالي جي هر هڪ سر جي مقصد ۽ مضمون جي پس منظر تي مختصر طور روشني وڌي وئي آهي ۽ پڻ بيتن ۾ استعمال ٿيل ڪن انوڪن لفظن ۽ محاورن جي معنيٰ ڏني ويئي آهي، انهيءَ لاءِ ته پڙهندڙ کي مجموعي طور سر جي مقصد ۽ مضمون توڙي بيتن جي لفظي معنيٰ سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. هن غير مطبوع ۽ قيمتي ڪلام کي سهيڙڻ توڙي سمجهڻ ۾ گهڻن ئي مهربانن ۽ دوستن بندي جي مدد ڪئي آهي. خليفي صاحب جي اولاد مان خليفي حاجي شير محمد صاحب ۽ جناب خليفي احمد صاحب مهرباني ڪري رسالي جا قلمي نسخا بندي جي حوالي ڪيا ۽ پڻ خليفي صاحب جي خاندان توڙي سوانح بابت حتي الامڪان تفصيلي حالات مهيا ڪيا. خليفي حاجي شير محمد صاحب بيتن جي صحيح پڙهڻين ۽ لفظن ۽ محاورن جي معنائن سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. جناب حاجي شير محمد خان نظاماڻيءَ (ساڪن ٽنڊي قيصرا)، مهرباني ڪري خليفي صاحب جي رسالي جو قلمي نسخو بندي جي حوالي ڪيو. فقير خدا بخش ڪلر (ساڪن ڏيپلو) جي مهربانيءَ سان فقير پير بخش مرحوم وارو قلمي نسخو دستاب ٿيو، ۽ فقير مرحوم حاجي اسماعيل احمدڻيءَ جي ڪوشش سان مرحوم جمال فقير احمدڻيءَ وارو قلمي نسخو مليو. بندو انهن سڀني بزرگن جو شڪر گذار آهي. سندن مدد ۽ معاونت کان سواءِ هي ڪم هرگز راس نه ٿئي ها.

جن مخلص ساٿين هن رسالي کي مرتب ڪرڻ لاءِ ميدان هوار ڪيو، تن مان استاد محمد يعقوب ميمڻ، ممتاز مرزا، استاد محمد اسماعيل شيخ ۽ ميان محمد طالب لوهار جا نالا قابل ذڪر آهن. استاد محمد يعقوب نسخي خ تان پهريون نقل اتاريو ۽ هن صاحب توڙي ميان محمد طالب ان نقل کي ٻين نسخن جي پڙهڻين سان پيٽڻ ۾ مدد ڪئي. ممتاز مرزا صاحب ڪافي محنت سان آخري صاف ڪاپي لکڻ ۽ پريس ۾ ڇپائيءَ جي نگراني ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. استاد محمد اسماعيل شيخ آخري پروفن پڙهڻ ۾ مدد ڪئي. سنڌ يونيورسٽي جي پريس مئنيجر محترم اعجاز محمد صديقيءَ ۽ سچاڻ ڪمپازيٽر محترم محمد حسن بلوچ ۽ سندس ساٿين سهڻي ڪمپوزنگ ۽ ڇپائيءَ جو بار کنيو. آءٌ انهن سڀني مخلص ساٿين ۽ ڪارڪنن جو شڪر گذار آهيان.

خادم العلم

نبي بخش بلوچ

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد

6- شوال 1385ھ

(28 جنوري 1966ع)

مقدمو

خليفي صاحب جي سوانح حيات ۽ سندس ڪلام

(الف) سوانح حيات (1)

خاندان:

خليفو نبي بخش صاحب، بلوچن جي 'لغاري' قبيلي جي 'سيرڪاڻي' شاخ مان 'بالاچي' پاڙي جو نامور فرد هو. سيرڪاڻي لغاري ڪلهوڙن جي حڪومت جي آخري ۽ ٽالپورن جي اوائلي دور واري عرصي ۾ ديري غازي خان جي 'لغاري ٽمن' مان سنڌ ۾ آيا، ۽ خليفو صاحب جا وڏا اچي تعلقي بدين ۾ سڪونت پذير ٿيا. (2) خليفو نبي بخش صاحب کان اڳ جو شجرو هن ريت آهي: نبي بخش بن بالاچ خان بن مرزا علي خان بن پاهڙدين (3). مرزا علي خان ڪلهوڙن جي دور ۾ هڪ اثر رسوخ وارو سردار هو. سندس سڪونت تعلقي بدين ۾ ڊوري پراڻ جي ڪپ تي ڳوٺ مڻيءَ ۾ هئي، (4) ۽ مڻي، نوتيار ۽ ستيارو ديهون سندس جاگير ۾ هيون. مرزا علي خان جي فرزند بالاچ خان جي وقت ۾ حڪومت جي واڳ ڪلهوڙن کان ڦري ٽالپور اميرن جي هٿ ۾ آئي، اهو سنه 1197ھ جو واقعو آهي. فتح بعد ٽالپور اميرن ملڪ کي انتظامي لحاظ سان ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو، جنهن موجب ميرپور وارو علائقو ڏکڻ طرف ويندي علي واه ۽ شير واه جي پراڻ وارين ڪيڙين ۽ مڻي وغيره ديهن سميت مير ناري خان جي حوالي ٿيو. مير صاحب، مرزا علي خان واريون جاگيرون بالاچ خان کي بحال ڪري ڏنيون ۽ بالاچ خان مير صاحب جي مکيه سردارن ۾ شمار ٿيو.

(1) سوانح حيات بابت اڪثر مواد خليفو حاجي شير محمد ۽ خليفو احمد صاحب کان مليو، ۽ قدرتي مرحوم حاجي اسماعيل احمدڻي ۽ مولف جي ناني مرحوم لعل بخش خان کان دستياب ٿيو. خانداني روايتن کان سواءِ، خليفو صاحب بابت ٻيا حالات مرحوم احمد فقير حضوري (ويشل خليفن جو ڳوٺ)، مرحوم پاندي ٽالپور (ويشل طرف رپ تعلقي بدين) ۽ مرحوم جمال فقير احمدڻي (ڳوٺ احمدڻي تعلقي ٽنڊي باگي) جي زباني خليفو حاجي شير محمد ۽ ٻين تائين پهتا، جي اسان 6 رمضان 1363ھ / 25 سيپٽمبر 1944ع تي خليفو حاجي شير محمد جي زباني قلمبند ڪيا، ۽ بعد ۾ ٻين کان پڻ انهن روايتن جي تصديق ٿي. انهن ٽنهي بزرگن وڏي عمر ۾ وفات ڪئي ۽ ٽنهي خليفو نبي بخش صاحب کي ڏٺو هو، ۽ پڻ سندس ساٿارين سان سندن صحبتون ٿيون. انهيءَ ڪري سوانح حيات بابت جملي روايتون معاصران ۽ مستند آهن.

(2) سيرڪاڻي لغارين مان ڪي پاڙا ٽالپوري دور ۾ اتر سنڌ ۾ خيرپور لڳ اچي ويٺا ۽ ڪي اتان پوءِ سڪرنڊ لڳ لڏي آيا. انهن مان 'بسهلواڻي' پاڙي مان مشهور شاعر حمل فقير لغاري ٿيو. ٻيا اڪثر سيرڪاڻي پاڙا هيٺ لاڙ ۾ اچي ويٺا، جن مان خليفو صاحب جي خاندان کان سواءِ ٻيا هن وقت هيٺين ڳوٺن ۾ مقبر آهن: 1- روشن آباد اسٽيشن لڳ ڦانٽ وارا (هن وقت دودو خان ۽ ٻيا) 2- ديهه ڪاريائي تعلقي ٽنڊي باگي وارا، جن مان ميرن جي ڏينهن ۾ سرمست خان نالي مشهور ٿيو. 3- ڳوٺ بالاچ خان لغاري (ٽنڊي الهيار کان 10-12 ميل ڏکڻ طرف) 4- ڳوٺ حسين خان لغاري، لڳ ڪنگورو، تعلقو ڊگهوڙي. 5- ڳوٺ هسو خان لغاري، لڳ ٽنڊو غلام علي، تعلقو ماتلي. 6- ڳوٺ چار خان لغاري، لڳ ڏندو، تعلقو ماتلي. 7- ڳوٺ حاجي جهنڊو خان لغاري، لڳ ترائي، تعلقو ٽنڊو محمد خان 8- ڳوٺ عالي خان لغاري، لڳ جڪنير، تعلقو ٽنڊو محمد خان 9- ڳوٺ پاهو خان، لغاري لڳ ساڄن سواڻي، تعلقو ٽنڊو باگو. 10- ڳوٺ پنيو لغاري، ۽ 11- ڳوٺ دولت لغاري، لڳ تلهار، تعلقو بدين.

(3) پاهڙدين کان وٺي سيرڪاڻي شاخ جي وڏي ڏاڏي 'سيرڪ' تائين شجرو ناپيد آهي. 'سيرڪ' کان پوءِ جو شجرو 'ڪليات حمل' (مطبوعه سنڌي ادبي بورڊ) جي مقدمي جي شروع ۾ ڏسڻ گهرجي.

(4) بدين کان تقريباً 25 ميل ۽ ڪيڙن کان 4 ميل ڏکڻ، اوڀر طرف، ڊوري پراڻ لڳ.

ولادت ۽ زندگيءَ جو پهريون دور

نبي بخش جي ولادت اباڻي ڳوٺ ’منيءَ‘ ۾ سنه ۱۱۹۰ھ (1776ع) ڌاري ٿي. جڏهن ٽالپورن ڪلهوڙن کان سنڌ فتح ڪئي، تڏهن سندس عمر 7 سال کن هئي. سندس ننڍپڻ بابت ڪوبه تصديق جهڙو احوال ڪونه ٿو ملي. پر سندس پرورش اباڻي ڳوٺ ’منيءَ‘ واري ماحول ۾ ٿي ۽ وقت جي رواج موجب سندس والد کيس فارسي جي تعليم ڏياري. نصابي تعليم مطابق جيتوڻيڪ هو هڪ ’منتهيءَ‘ واري درجي کي ڪونه پهتو، مگر جيئن ته فطري طور سندس ذهن تيز ۽ ذوق سليم هو، انهيءَ ڪري درسي تعليم بعد هن پنهنجي مطالعي کي وسيع ڪيو ۽ فارسي زبان ۽ ادب مان چڱو حظ حاصل ڪيائين. سرائيڪي زبان ۾ جوڙيل داستان ’سسئي-پنهنون‘ ۾ خليفي صاحب کي شعر فارسيءَ ۾ چڱا آهن، جي سندس مطالعي ۽ ذوق تي شاهد آهن، مثلاً:

بدر مادر نه ترسند از خداوند	طفل را در قفس کردند پابند
ڪن فصلن جي شروعات ۾ گاهي بگاھي ساقي نامه طور فارسي آميز اشعار چيا اٿس، جيئن ته:	
بيا ساقي شراب پـر خمـاري	بده مارا خوريم ما مي دوباري
شرابي خور شتابي مرد غازي	اسپ آيند دوير بنا زين تازي
اسپ ابلق سيه برکن سواري	شود حاصل ترا جنگ فتح داري

مولانا جاميءَ جي ’يوسف زليخا‘ سان خليفي صاحب جو گهڻو انس هو. ۽ غالباً ان کان ئي متاثر ٿي ’سسئي پنهنون‘ جوڙيائين. هڪ شعر ۾ جاميءَ کي نالي سان ياد ڪيو اٿس ته:

لڙن جي نال مشتاقين مدامي
پلڪين تنهن ڪون ميان مخدوم جامي!

فردوسي ۽ نقد انعام لاءِ سندس شاهنامو تصنيف ڪرڻ واري پس منظر کان پڻ خليفي صاحب واقف هو. جنهن ڏانهن هيٺئين شعر ۾ اشارو ڪيو اٿس ته:

نسي رکدي کٿان صد نفس داسوس
نه مئن ٻولي نقد مانند فردوس

ڪتابي علم کان نوجوان نبي بخش جو طبعي شعور ۽ ذاتي فڪر بهرحال ڪثر هو. جهڙو هو پاڻ سهڻو جوان، تهڙو ئي هو سندس عقل جوان. ان سان گڏ سندس حوصلو بلند ۽ بخت بيدار هو. انهيءَ ڪري جيئن هي نوجوان ساماڻو ته راڄن ۾ سندس نيڪي ۽ ناموس، رهائي ۽ رسائي حد درجي کي وڃي پهتي. مير ناري خان کيس پنهنجو خاص درباري ڪري چونڊيو. سندس علمي لياقت، ذهني قابليت، بلند همت ۽ رعبدار شخصيت سببان کيس هڪ سؤ سواريءَ جو پروانو مليو. جنهن کيس جملي سردارن ۾ ممتاز بنائي ڇڏيو.

نبي بخش خان جي ڳوٺ جواني هئي، جو سندس زندگيءَ ۾ انقلاب آيو. اندازاً سن ۱۲۱۵ھ ڌاري جڏهن سندس عمر 25 سال کن هئي، تڏهن مجازي عشق جي شهباز کيس اڏائي کنيو. ۽ هو محبت جي ماحول ۾ ايترو ته محو ٿي ويو، جو مير ناري خان جي ڪچهريءَ ۽ سلام کي بلڪل وساري ڇڏيائين. مير ناري خان کي شڪ جاڳيو ته شايد هن سردار خودسري اختيار ڪئي آهي، سو ڏانهس حاضر ٿيڻ لاءِ تڪيدناما موڪليائين. نبي بخش خان نوڪري ۽ نمڪ حلاليءَ جو حق محسوس ڪندي، آخرڪار وڃي مير صاحب جي دربار ۾ حاضر ٿيو. مير صاحب چيس ته: نبي بخش تو جهڙي دانا سردار کان ايتري ڪوتاهي؟ جواب ڏنائين ته: ’مير صاحب! عقل گدڙ وانگر پنهنجي ڏر تي محڪم ويٺو هو، پر جڏهن عشق جي شينهن اچي گجگوڙ ڪئي، تڏهن ويچارو گدڙ پڇي ويو،‘

مير صاحب وڌيڪ ڪين ڪڇيو ۽ کيس واپس ورڻ جي اجازت ڏنائين.

ان بعد سن ۱۲۱۷ھ ۾ اتفاق سان ميرناري خان جو لغارين سان تصادم ٿيو. جنهن سببان حيدرآباد طرفان موڪليل لشڪر سان سندس جنگ ٿي، جنهن ۾ مير ناريو خان زخمي ٿي پيو. حيدرآباد جي ميرن صاحبين طرفان انهيءَ صدمي جي تلافي ڪئي وئي، پر مير ناري خان ۽ لغارين جي وچ ۾ وڏي پئجي وئي. نبي بخش خان، مير ناري خان جي حد جو سربرآوردہ لغاري سردار هو. سندس آڏو هڪ طرف قبيلي جي ناموس جو سوال هو ته ٻئي طرف مير ناري خان جي نوڪري ۽ نمڪ حلاليءَ جو خيال هو. انهيءَ ڪري بهتر ائين سمجهيائين ته بدگمانين جي ماحول کان نڪري ٻاهر ٿيڻ گهرجي. مير باگو خان، جنهن محبت کي حڪومت تي ترجيح ڏني هئي ۽ ملڪ جو حصو ڇڏي ’سنڌ راڻي‘ سان شادي ڪئي هئي^(۱)، تنهن کي نبي بخش خان جي عشق ۽ محبت جو داستان معلوم هو ۽ ساڻس کيس همدردي هئي. سندس دعوت تي، نبي بخش خان پنهنجي اباڻي ڳوٺ مڻيءَ مان لڏي اچي مير باگي خان جي جاگير ۾ ’بدام‘ جا نوان پڌر وسايا.^(۲)

هنن نون پڌرن تي نبي بخش خان زندگيءَ جا ڪي سال خوشيءَ ۽ محبت واري ماحول ۾ گذاريا. جنهن خاتون جي عشق ۾ هن اميري ترک ڪئي، سا هينئر سندس رفيق حيات هئي. مائيءَ جو نالو ’صابل‘ هو، جا صورت توڙي سيرت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. نبي بخش خان سان سندس نينهن هو. هڪ ٻئي کان گهڙيءَ جي جدائي به ڄڻ سندن واسطي سال برابر هئي. نبي بخش خان جو ماسات ’قاسم‘ شروع کان ئي هن محبت جي داستان جو راوي ۽ رازدان هو. هو نبي بخش خان کان ننڍو هو، پر ٻئي هڪ ٻئي جا ساٿي هئا ۽ سندن ياريءَ جو ناتو سندن عزازت کان به رتيون ڪٽر هو. گهر ۾ سڄڻن سان ماڻاڻتيون محبتون ته ٻاهر قاسم سان گڏ ڪوڏاڻتيون ڪچهريون: نبي بخش خان لاءِ هن عرصي واري دم قدم ۾ سڪن جا سات سمايل هئا.

پر زماني جا رنگ نرالا آهن. اتفاق اهڙو ٿيو، جو سڪن جي بدران سورن اچي نبي بخش جو سات ڏنو. هڪ ڏينهن نبي بخش خان صبح جو گهران نڪتو ۽ جڏهن موتي آيو ته ڏسي ته سندس من جو مڻيو پڳو پيو آهي: جنهن کان سواءِ سندس ساعت نٿي سري، سا هينئر کانئس هميشه لاءِ موڪلائي وئي!

بس خوشين جا در پورجي ويا ۽ دردن جا دروازا کلي پيا. نبي بخش کي وڇوڙو ورونهن ٿي آيو ۽ ڪي ٻه چار سال هو ائين بيوس ۽ بي حال رهيو. قاسم، جو سندس حال پائي هو، تنهن ساڻس همدردي ڪئي ۽ حيل ڪيا، پر نبي بخش تي غم غالب رهيو.

ان وقت سنڌ جي برگزيدي ۽ باشع عالم، ۽ سنڌ ۾ قادري طريقي جي علمبردار ۽ اهل دل ولي، جناب حضرت پير صاحب محمد راشد رح عرف ”روضي ڌڻيءَ“ جي فيض جي پالوت هئي. هزارين ماڻهو سندس مريديءَ جي حلقي ۾ داخل ٿي رهيا هئا، سوين سندس تلقين سان شرع اسلام جي رنگ ۾ رڳجي ويا هئا ۽ ڪيترائي عالم ۽ درويش سندس خلافت جو خرقو ڍڪي صاحب فيض بنجي چڪا هئا. قاسم جو والد، جو اصل ميانوال طريقي جو هو، تنهن کي پڻ هن فيض جي ورڇ ملي ۽ هو جناب پير صاحب محمد راشد رح جو مريد ٿيو. ان بعد پنهنجي پٽ قاسم کي حضرت پير صاحب جن وٽ وٺي ويو. قاسم پير صاحب جن جي تلقين کان ايترو ته متاثر ٿيو، جو دل ۾ سوچيائين ته نبي بخش جي بي حال زندگيءَ کي حضرت پير صاحب جن جي نظر فيض اثر ٿي نئين

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو لوڪ ادب سلسلي جو ڪتاب نمبر 29: سنڌ جا عشقيه داستان-1

(۲) ’بدام‘ جا پڌر موجوده ٽنڊي باگي تعلقي ۾ (شهر ٽنڊي باگي کان 8 ميل کن اتر) نصير واھ جي اتر طرف موجوده ڳوٺ ’پانڀيو دل‘ لڳ هئا، جتي ’بدام جو مقام‘ اڃا تائين موجود ۽ مشهور آهي. ڪن روايتن موجب ’بدام‘ واري اراضي حيدرآباد جي ميرن جي حد حڪومت ۾ هئي.

سر اجاري حال وارو بنائي سگهي ٿي.

قاسم جيئن ئي موٽيو ته نبي بخش وٽ آيو ۽ اچي ساڻس حال اوريائين. نبي بخش کي ڊردن ايترو ته ڏوٿيو هو، جو سندس طبيعت دنيا جي بي ثباتيءَ کان وڌيڪ حق ۽ حقيقت ڏانهن مائل ٿي چڪي هئي. انهيءَ ڪري قاسم جي نيڪ صلاح قبول ڪري ساڻس گڏجي جناب حضرت پير صاحب جن ڏانهن روانو ٿيو.

زندگيءَ جو ٻيو دور

خانداني روايت موجب، نبي بخش جيئن ئي قاسم سان گڏجي روانو ٿيو ته حضرت پير صاحب جن جي فيض مان بهرور ٿي مريد بنجڻ جو پنڌ ۾ ئي سندس ارادو پختو ٿيندو ويو. هي اندازاً ۱۲۳۰ھ هو، ۽ نبي بخش جي عمر ان وقت چاليهه سال کن هئي. روحاني فيض لاءِ عمر جو هي سال هڪ نيڪ فال هو ۽ جيئن ئي حضرت پير صاحب جن جي نظر تي چڙهيو ته هن عارف سچائي ورتو ته هن مرد ۾ مٿيا آهي ۽ کيس سهاري جي ضرورت آهي. پاڻ کيس ڳرهائي ڏئي ويهاريائون ۽ ذڪر جي تلقين ڏئي فرمايائون ته: 'تياري ڪريو ته فقير کي خلافت جي پگ ٻڌايون.' نبي بخش عرض ڪيو ته: 'قبلا! آءُ ڏٺيءَ جو نانءُ پڇڻ ۽ مريد ٿيڻ آيو آهيان ۽ خلافت جي بار کڻڻ جهڙو ناهيان. سنڌ ۾ اوهان جي نامور خليفن کا جاءِ فيض کان خالي ڪانه ڇڏي آهي.' پير صاحب جن جواب ڏنو ته: 'نبي بخش! تنهنجي رسائي اتي ٿيندي، جتي پيا اڃا نه پهتا آهن.' ائين چئي بروقت کيس خلافت جي پگ ٻڌائي، سندس حق ۾ دعا گهرائون. انهيءَ قرب ۽ دعا نبي بخش کي گرويدو بنائي ڇڏيو. حضرت پير صاحب جن سان سندس دلي ارادت ۽ عقيدت مضبوط ٿي ۽ هن خلافت جي فيض کي دور دراز خطن تائين پهچائڻ جو پڪو پهر ڪيو.

رياضت ۽ عبادت: حضرت پير صاحب جن جي فيض ۽ تلقين سان خليفن صاحب جا غم مٽجي ويا ۽ روحاني خوشيءَ جا دروازا کُلي پيا. پنهنجي ماسات قاسم سان سندس دلي محبت جا پيوند وڌيڪ پختا ٿي ويا، جو هن نيڪ صلاح ڏئي کيس مرشد ڪامل تائين پهچايو. هن الاهي محبت سان سرشار ٿي موٽڻ بعد دنيا جا وهنوار ترڪ ڪري اچي رياضت شروع ڪيائين ۽ ڏها ۽ چاليهه ڪڍيائين. خليفن صاحب جي مرشد سان سچي محبت ۽ دلي عقيدت، کانئن جدا فراق واري حالت، زيارت جي ڪشش ۽ بار بار حاضري ۽ خدمت، ۽ مرشد جي راض ۽ روحاني فيض جي نعمت جون مقالون حضرت روضي ڏنيءَ جي جماعت ۾ سگهوئي مشهور ٿي ويون. ڪيترائي درگاه جا مريد ۽ سچا فقير گهر ٻار ڇڏي تارڪ بنجي اچي خليفن صاحب جي خدمت ۽ صحبت ۾ گذارڻ لڳا، جن کي خليفن صاحب نفس جي پاڪائيءَ خاطر عبادت ۽ رياضت جي تلقين ڏني، ۽ پاڻ سان گڏ ساڳئي وقت ڏهن ۽ چاليهن ۾ ويهاريو. سندس هڪ چلو، جو چاليهن ڏينهن جي رياضت جو هو، سو جماعت جي فقيرن ۾ ڪافي مشهور آهي. اهو چلو خليفن صاحب، پراڻ جي اڀرندي ڪنڌيءَ تي 'ونگي' لڳ هڪ بٿ جي هيٺان ڪڍيو ۽ انهيءَ ڪري 'بٿ وارو چلو' سڏجي ٿو. انهيءَ موقعي تي سندس طالبن مان جيڪي تارڪ فقير هن رياضت ۾ شامل ٿيا ۽ چلن ۾ ويٺا، سي هيءُ هئا: 1- گولو فقير لوهار، 2- هاشم فقير پُٽو ٻنيءَ (ڪڇ) جو، 3- جان محمد فقير (پيچم جو؟)، 4- نارو فقير ڪَٽڪارو، 5- گولو فقير ڪانائي، موهنه (لڳ نندو شهر) جو. هن چاليهن ڏينهن جي چلي ۾، خليفن صاحب ۽ ٻيا سڀئي فقير هڪ ڪارڪ تي روزو رکندا هئا ۽ هڪ ڪارڪ تي چوڙيندا هئا ۽ ڪورن مان پاڻي ڍڪ پيئندا هئا. ٻيو کاڌو پيتو بند هو ۽ سندن سڄو توجهه عبادت ۽ ذڪر فڪر ڏانهن هو.

مريديء ۽ خلافت جي فيض کان پوءِ ٽي سال کن رياضت جو سلسلو جاري رهيو، جنهن خليفن صاحب جو اندر اجاري اچو ڪيو. حضرت پير صاحب جن جي محبت ۽ تلقين سان خليفو صاحب ٿوري ئي عرصي ۾ رجي لال ٿيو. هن وقت قدرت طرفان خليفن صاحب لاءِ هڪ روحاني صدمو منظور هو. رمضان سن ۱۲۳۳ھ ۾ سندس مرشد ۽ رهبر جناب حضرت پير صاحب محمد راشد رح وفات ڪئي. هڪ سڄي طالب لاءِ هيءُ هڪ وڏو صدمو هو، پر خليفن صاحب جو حوصلو بلند هو ۽ همت ۽ توڪل سندس سرشت ۾ سمايل هيون. روحاني فيض سببان ڏٺيءَ تي توڪل ۽ سندس رضا جي تمنا مٿس غالب رهي، انهيءَ ڪري هن فراق کي رضا الاهي ڄاڻي، حضرت روضي ڏٺيءَ جي ذڪر ۽ تلقين کي عام ڪرڻ جو عزم ڪيائين. خلافت جي امانت، جا مرشد ڪامل کيس سونپي هئي، ان جي جوابداري محسوس ڪري، درگاهه جي خدمت ۽ خلق خدا سان محبت کي زندگيءَ جو شيو بنائين.

جناب حضرت روضي ڏٺيءَ بعد سندن فرزند حضرت صيغت الله شاه رح سجاده نشين ٿيو، جنهن هڪ طرف سنڌ ۽ ان سان لاڳو علائقن جي عوام ۾ اسلامي تبليغ ۽ تلقين جي سلسلي کي وسيع ڪيو ته ٻئي طرف هن برصغير ۾ اسلام جي اقتدار ۽ مسلمانن جي آزاديءَ ۽ وقار وارين تحريڪن سان پاڻ کي وابسته ڪيو. سيد احمد شهيد رح بريلوي سنڌ ۾ آيو ته پير صاحب صيغت الله شاه ئي سندس دلي مرجح ڪئي ۽ سندس جهاد واري تحريڪ جي پوري پٺڀرائي ڪئي: ٻين با عمل عالمن ۽ صالحن کي پڻ سيد صاحب جي حمايت لاءِ آماده ڪيائون، پنهنجن مريدن مجاهدن جا دستا سيد صاحب سان گڏي موڪليائون، ۽ پويان مسلسل رسد ۽ امداد جو انتظام ڪيائون. پير صاحب جن جي جماعت ۾ آزاديءَ جي علمبردارن ”حرن“ جو بنياد اُن ڏينهن کان پيو. خليفو نبي بخش صاحب همت، جرأت ۽ صداقت ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو ۽ جهاد لاءِ جهڙس ڪارگر ڪمانڊر پيو ڪونه ٿئي ها، پر حضرت روضي ڏٺيءَ جن کيس خاص طرح روحاني فيض جي تبليغ خاطر خلافت جي پگ ٻڌائي هئي، انهيءَ ڪري غالباً حضرت صيغت الله شاه طرفان پڻ کيس حضرت روضي ڏٺيءَ جي ارشاد جي تعميل ۽ تڪميل لاءِ تاڪيد ٿيو. حضرت صيغت الله شاه جي تيرهن سالن واري دور (۱۲۳۳-۱۲۴۶ھ) ۾ خليفو صاحب رات ڏينهن انهيءَ ڏن ۾ رهيو ۽ سنڌ کان وٺي ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف عابدين، صالحن ۽ عقيدتمندن جو هڪ وڏو گروهه پيدا ڪيائين.

سندس هن تبليغ ۽ تلقين جي شروعات سنڌ ۾ موجوده ٽنڊي باگي، بدين ۽ ڏيپلي تعلقن وارين اراضين سان ٿي، جتي پنج ڇهه هزار ماڻهو خليفن صاحب جي صحبت ۾ حضرت پير صاحب پاڳاري جي جماعت جي دائري ۾ داخل ٿيا، جن مان ڪي خاص گروهه هي هئا: علياڻي ۽ احمدائي لغاري تعلقي ٽنڊي باگي جا، ٽالپور ۽ خاصخيلي ولسي جا، ٿيا ڪيڏن جا، ڪپري بلوچ ونگي جا، چانڊيا ۽ نهڙيا ڪاڪ جا، ساند مور هڏي جا، ڪيريا ۽ ڳاها لير (لڳ خيرپور گنبي) جا، ڪاٺياڻي ٽنڊي شهر جا، کوسا ’ويءَ بهادر‘ جا وغيره. سنڌ کان ٻاهر خليفن صاحب ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف پنهنجي تبليغ جي دائري کي وسيع ڪيو ۽ اتي پڻ ڪي هزار ماڻهو جماعت جي زمري ۾ داخل ٿيا. ڪڇ ۾ ’بنيءَ‘ واري پرڳڻي ۾ گام مُتوا ۽ ٻين ڳوٺن وارا مريد ٿيا. ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف هڪ وڏو تعداد جماعت ۾ شامل ٿيو، جن مان هيٺيان ماڻهو خليفن صاحب جا خاص صحبتي ۽ تبليغ ۽ تلقين ۾ سندس خاص خليف ٿيا: 1- کڻي ابا جمال، کڻي آدم ۽ کڻي جان محمد شهر ڪوٽ رامود (رياست ڪوٽڙو سانگهڙي، گوندل کان ڏه ميل کن اوڀر) جا. کڻي ابا جمال، خليفن صاحب جي آمد ۽ منزل لاءِ ’خليفن صاحب جو اوتارو‘ قائل ڪيو. 2- سيد عبدالقادر، شهر ڌوراجي جو. سيد صاحب پاڻ وقت جو عالم، وڏي اثر رسوخ ۽ پيري مريديءَ وارو هو. خليفن صاحب جي صحبت جو مٿس وڏو اثر پيو ۽ آخر عمر ۾

خود جناب پير صاحب حزب الله شاه کان روبرو ذکر ورتائين. سيد عبدالقادر جي مسجد سندس مرشد جي نالي پويان "سائينء واري مسجد" (يعني پير سائينء واري مسجد) سڏجڻ لڳي ۽ اڃا تائين انهيءَ نالي سان مشهور آهي. سيد عبدالقادر جو روضو، دوراجي جي 'باهڙپوره' پاڙي ۾ زيارت گاه عام و خاص آهي. 3- مولوي محمد صاحب دوراجي جو ۽ کانئس پوءِ سندس پٽ مولوي ابو. 4- حاجي موسي موتي والا شهر دوراجي جو. 5- راڻي راج- بختو، جهونا ڳڙھ جي نواب بهادر خان جي گهر واري، خليفي صاحب جي معتقد ٿي ۽ وڏا خير جا ڪم ڪيائين. 6- جمعدار اسحاق ۽ جمعدار جامين (يامين)، ڏونگر گام (پاڻونگر) جا. 7- بيگ محمد شهر پاليتانا جو. 8- جمعدار الله رکا ۽ سندس پٽ عبدالله، جمعدار ڪامل ۽ جمعدار موجو 'تانيا' (رياست پاڻونگر) جا. 9- جمعدار لعل محمد 'پاڻ وڙ' (رياست پاڻونگر) جو. 10- يوسف زري والا، شهر ليمپڙي (رياست ليمپڙي) جو. 11- عثمان بن تار محمد شهر موري (رياست موري) جو. 12- نور محمد مومنا، شهر واکانير (رياست واکانير) جو. 13- جلاڀڳت شهر ويرپور (رياست ويرپور) جو، جيڪو خليفي صاحب جي صحبت ۾ مسلمان ٿيو. 14- امروميان ۽ جموميان ذات جا دل 'ڪيرالو' (رياست ٻڙودي) جا. 15- هڪ ميمڻ سيٺ 'امل سار' (لڳ بمبئيءَ) جو، جنهن جي اولاد مان پوءِ موسي ميمڻ ٿيو. انهن کان سواءِ راجڪوٽ، پوربندر، منگروڙ ۽ رياست پاڻونگر جا ڪيئي ڳوٺ (خصوصاً ڏونگر گام، تاتنيا، آسراڻا ننڍا ۽ آسراڻا وڏا، چاڀرون، پيڙا، ليڪاڙا، مڻوا، وڪٽر بندر) توڙي پاليتانا ۽ رياست ٻڙودي جا ڪيترائي ڳوٺ سريستا مريد ٿي جماعت ۾ شامل ٿيا. خليفي صاحب پنهنجي مڙني معتقدن کي قادري سلسلي جو ذڪر ڏنو ۽ درگاه حضرت پير صاحب پاڳاري ڏانهن متوجه ڪيو. باوجود وڏي اثر رسوخ جي پاڻ پير ڪونه بنيو ۽ پاڻ کي هميشه درگاه جو خادم ۽ روضي ڌڻيءَ جو خليفو سڏيائين. ان جماعت جي استدعا تي جناب شمس العلماء پير صاحب شاه مردان شاه (ڪوٽ ڌڻي) کانياواڙ ۽ گجرات طرف سفر ڪيا ۽ ويندي پاڪستان جي قيام تائين پير صاحب پاڳاري جي جماعت جو اهو سلسلو ۽ نظام اتي جاري رهيو. ⁽¹⁾

کانياواڙ ۽ گجرات طرف خليفي صاحب جو تبليغي سلسلو جناب حضرت روضي ڌڻي رحه جي وفات (۱۲۳۳ھ) بعد شروع ٿيو ۽ اندازاً 25 سال جاري رهيو. جناب پير صاحب صبغت الله شاه جي عملي ۽ مجاهدانه زندگيءَ واري نظريي خليفي صاحب جي هن ڪوشش کي ڪامياب بنايو ۽ جناب پير صاحب جن جي سجاده نشينيءَ واري تيرهن سالن جي عرصي (۱۲۳۳-۱۲۴۶ھ) ۾ کانياواڙ ۽ گجرات طرف انهيءَ تبليغ ۽ تلقين جا بنياد پختا ٿيا.

زندگيءَ جو ٽيون دور

رمضان ۱۲۴۶ھ ۾ مجاهد اول پير صاحب صبغت الله شاه وفات ڪئي ۽ کانئس پوءِ سندن فرزند جناب پير صاحب علي گوهر شاه صاحب سجاده نشين ٿيو، جو پنهنجي علم ۽ فضل سان گڏ محبت ۽ درد پري دل رکندڙ ۽ فقيري حال ڏانهن مائل هو. 'اصغر' جي تخلص سان پنهنجي حال جو اظهار ڪافين ۾ ڪيائين، جي سنڌي ڪافيءَ جي صنف ۾ معياري حيثيت رکن ٿيون. ⁽²⁾ سندن سجاده نشينيءَ وقت خليفي صاحب جي عمر پنجاه سالن

(1) طالب علميءَ جي زماني ۾ منهنجو بهاؤ الدين ڪاليج جهونا ڳڙھ ۾ چار سال 1937-1941ع رهڻ ٿيو. ان عرصي ۾ بعضي جڏهن کانياواڙ جي ڪن شهرن ۾ وڃڻ پئي ٿيو ته اتي جا ڪي ماڻهو سنڌي سمجهي وڏي محبت سان ملندا هئا ۽ چوندا هئا ته اسين اصل روهڙيءَ واري پير جا مريد آهيون.

(2) پير صاحب علي گوهر شاه 'اصغر' جو ڪلام 'اصغر سائينءَ جو ڪلام' عنوان سان پروفيسر شيخ محمد فاضل 1999ع ۾ ترتيب ڏئي، سڪندريه جماعت، پير ڳوٺ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. (ادارو)

کان مٿي هئي ۽ فقيريءَ جي مٿس موج هئي. خليفو صاحب پنهنجي صورت ۽ سيرت، همت ۽ جرأت، توڪل ۽ صداقت سببان جماعت ۾ برڪ هو ۽ انهيءَ ڪري حضرت پير صاحب جن جو به مٿس خاص راض رهيو. حضرت اصغر صاحب جن جي صحبت جي فيض، سندن محبت پريءَ دل ۽ شاعرانه ذوق کان خليفو صاحب گهڻو متاثر ٿيو ۽ حضرت پير صاحب جن جي سجاده نشينيءَ واري دور (۱۳۴۶-۱۳۶۳ھ) ۾ ئي خليفي صاحب پنهنجي ڪلام جو وڏو حصو چيو ۽ شاعريءَ جي سلسلي کي اوج تي پهچايو. ۱۲۴۹ھ ۾ افغانن جي لشڪر شڪارپور ۽ سکر کان سنڌ تي چڙهائي ڪئي ۽ آخر ڪرڙيءَ ۾ سنڌ جي دفاعي لشڪر تي اوچتو حملو ڪيو، جنهن ۾ سنڌ جا ڪيئي ڪونڌر ڪُسي ويا. همت ۽ جرأت، وطن جي حب ۽ مردانگي خليفي صاحب جي سرشت ۾ سمايل هيون. هن حادثي سندس طبيعت تي ايڏو اثر ڪيو، جو وطن جي انهن سرويچ سورهين کي جسمن ڏيڻ لاءِ ’سر ڪيڏارو‘ جوڙيائين. اُن بعد سن ۱۲۵۴ھ ۾ ’سسئي پنهنونءَ جو داستان‘ سرائڪي زبان ۾ جوڙي راس ڪيائين. هن عرصي ۾ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف سندس سفر جاري رهيا ۽ خود سسئيءَ جو داستان شهر ڪوٽ رامود (رياست ڪوٽڙو سانگهائي، ڪاٺياواڙ) ۾ ۲۵- ذوالقعدة سن ۱۲۵۴ھ ۾ پورو ڪيائين.

سن ۱۲۵۹ھ ۾ سنڌ تي انگريزن غاصباڻو قبضو ڪيو. وطن جي آزاديءَ جي خاتمي هن وطن دوست جي عملي زندگيءَ تي پڻ وڏو اثر وڌو. سنڌ جي اندروني حالتن سببان في الحال سندس ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف وارين مسافرين تي اثر پيو ۽ خليفي صاحب جو اڪثر وقت سنڌ ۾ پنهنجي اهل و عيال ۽ فقيرن درويشن جي صحبت ۽ حضرت پير صاحب جن جي زيارت ۽ خدمت ۾ گذرڻ لڳو.

پنهنجي مربي ۽ دوست مير باگي خان جي وفات کان پوءِ خليفي صاحب کي بڊام وارن پڊن ۾ رهڻ ذرا ڏکيو ٿي پيو هو. انگريزن جي قبضي بعد ٽالپور اميرن جو اڳيون اوج باقي نه رهيو ۽ انگريزن پڻ پنهنجي رڻيل منصوبي سببان کين خانداني جهيڙن جهيڙن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪري انگريزن جي قبضي بعد، خليفي صاحب بڊام وارا پڊ ڇڏي اچي ٽنڊي باگي شهر کان 6 ميل اوڀر طرف باگي واه جي اترئين ڪپ تي موجوده ڳوٺ (تعلقو ٽنڊو باگو) ٻڌو. سندس فرزند مراد علي ۽ احسان علي ان وقت زنده هئا. اصل ڳوٺ ’مئيءَ‘ جي نالي سان هن نئين ڳوٺ جو نالو پڻ ’مئيءَ وارا خليفا‘ مشهور ٿيو.^(۱) جو خليفي صاحب ڳوٺ تي پنهنجو نالو رکڻ مناسب نه سمجهيو.

سن ۱۲۶۴ھ ۾ جناب پير صاحب علي گوهر شاه صاحب ’اصغر‘ وفات ڪئي ۽ مرشد مربيءَ جي قرب ۽ محبت وارين صحبتن کان محرومي خليفي صاحب لاءِ هڪ وڏو روحاني صدمو بني. جناب پير صاحب ’اصغر‘ جن کان پوءِ سندن فرزند پير صاحب حزب الله شاه (تخت ڌڻي) سجاده نشين ٿيو. سجاده نشينيءَ وقت سندن عمر اڃا پورا پنج سال به ڪانه هئي. خليفي صاحب جي عمر ان وقت 73 سال کن هئي. جناب حزب الله شاه جن جي تربيت ۽ تعليم جي باري ۾ خليفي نبي بخش صاحب وڏو بهرو ورتو. هڪ ڀيري خليفي صاحب درگاه تي ويو ته ڏٺائين ته نوازيو نالي ڪامي (خادم) ۽ پيا، بلبيلن ڦاسائڻ خاطر پيا پير صاحب جن سان گڏ ڍپ اڏرائين. خليفي صاحب کين زبردست تنبيه ڪئي ته: ’اڙي نمڪحرام! اوهان به ڪامي ٿيا آهيو، جو اهڙا ڪم پيا ڪريو، اوهان ته هن کي پير جو پٽ سمجهي پيا راند ڪرايو، پر هن صاحبزادي ۾ اها مٿيا آهي، جو جيڪي جيئرا هوندا سي ڏسندا.

(۱) پڻ ڳوٺ، نار وارا خليفا“ سڏجڻ لڳو. ’نار‘، درياءَ جو هڪ اڳوڻو ڦاٽ هو، جنهن جي وهڪري واري پيٽ جا نشان اڃا تائين خليفن جي ڳوٺ جي اتر اولهه طرف موجود آهن. سن 1876ع واري فيلمينٽ بعد هن ڳوٺ جو نالو خليفي علي بخش (بن خليفي احسان علي بن خليفي نبي بخش) جي نالي پويان ڦري ”ڳوٺ خليفي علي بخش“ (ديبه اٺوڪي، ٽيو بڪو چانڊيو) ٿيو.

اوهان کي ڪو عالم ڪونه ٿو ملي، جو پير صاحب جن کي سندس حوالي ڪريو، جيئن استاد جي اجازت کان سواءِ ڪنهن به ٻيءَ ڳالهه ۾ مشغول نه ٿئي. ان بعد جيستائين پير صاحب جن جي تعليم جو انتظام نه ٿيو، تيستائين خليفن صاحب درگاه ڪانه ڇڏي.

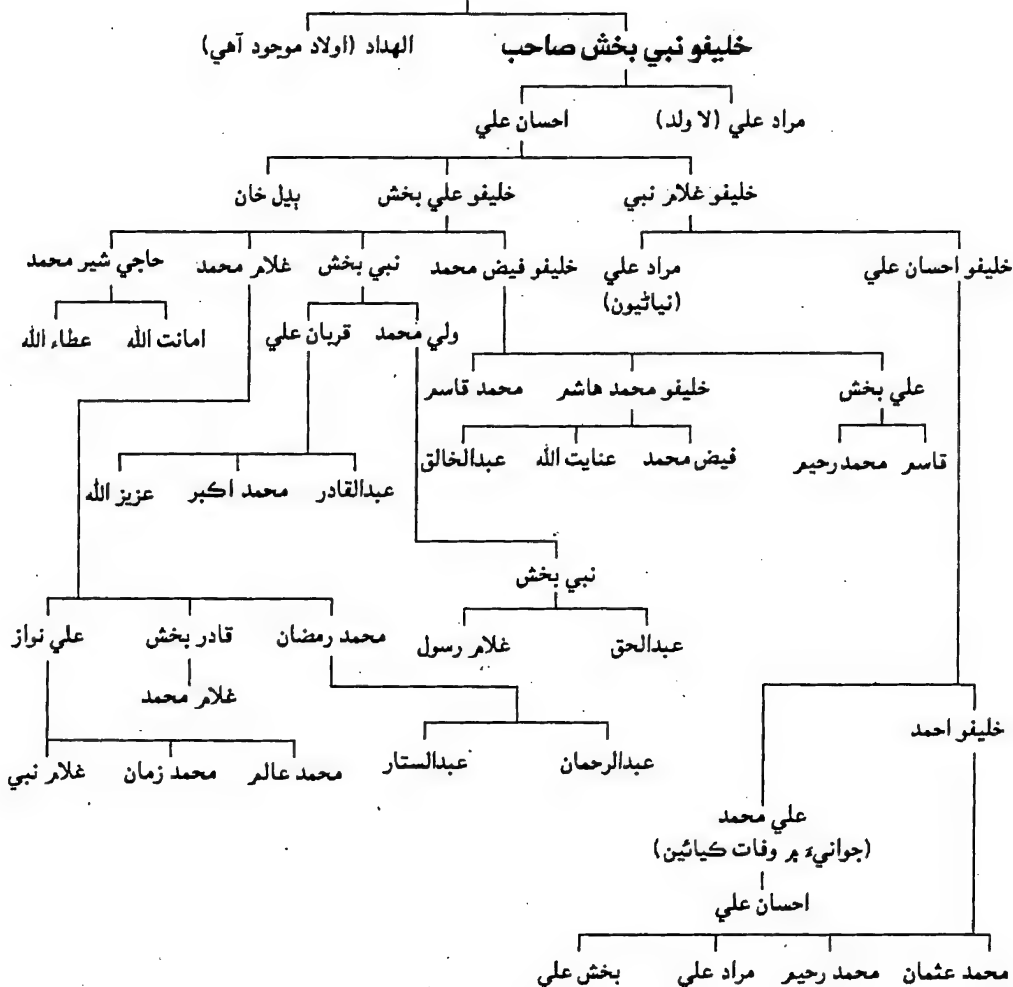
خلفي صاحب جو وڏو فرزند مراد علي ڪجهه اڳ ۾ لاولد فوت ٿي چڪو هو. ان بعد سندس ٻئي فرزند خلفي احسان علي پڻ خلفي صاحب جي آخري عمر ۾ وفات ڪئي. خلفي صاحب لاءِ هاڻي باقي سهارو سندس پوٽا (خلفي احسان عليءَ جا پٽ) غلام نبي ۽ علي بخش وڃي بچيا. زندگيءَ جي هن پوئين دور ۾ خليفو صاحب فقط مرشد ۽ درگاه جي زيارت لاءِ ويندو هو. باقي سندس سڄو وقت ڳوٺ ۾ ئي ٿي گذريو، جتي سندس ساٿارين، درگاه جي خليفن ۽ جماعت جي فقيرن اچي ٿي ساڻس صحبتون ڪيون. سڄي عمر جي دستور موجب آخر ۾ تائين عبادت ۾ مشغول رهيو. نماز جا پنجئي وقت تهجد ۽ اشراق سميت پڙهندو هو ۽ رمضان شريف جي مهيني کان سواءِ پڻ هر مهيني جا اڪثر ڏينهن روزي ۾ گذاريندو هو. پنهنجن پوٽن، غلام نبي ۽ علي بخش جي تربيت ۽ تعليم طرف آخري ۾ تائين سندس توجهه رهيو. سندس وڏو پوٽو غلام نبي، عاقل، بالغ ۽ نوجوان هو، جو خلفي صاحب وفات ڪئي.

خانداني روايتن موجب خلفي نبي بخش صاحب ڪافي وڏي عمر ۾ وفات ڪئي ۽ وفات وقت سندس عمر ڪم از ڪم نوي سال هئي. انهيءَ اندازي موجب خلفي صاحب سنه ۱۲۸۰ھ (1863ع) ڌاري وفات ڪئي. وفات واريءَ رات جي شام جو سندس صحبتي ۽ ساٿياري، ڳوٺ ’مور‘ (لڳ ڏندي) جو ميون (ڏات جو ترڪ) کيس ملڻ لاءِ آيو. خليفو صاحب بيمار هو ۽ ٻاهر نڪرڻ جهڙو ڪونه هو. سو پنهنجي پوٽي غلام نبيءَ کي سڏي چيائين ته: ’ٻاهر وڃي ميين سان مل ۽ ڪچهري ڪر. منهنجو وقت پورو ٿيڻ وارو آهي، انهيءَ ڪري ميين سان اهڙي ته سهڻي مجلس وڃي ڪر، جو ائين نه سمجهي ته خلفي کان پوءِ پويان ڪا ٻيهر باقي نه آهي. منهنجا کيس سلام ڏج ۽ چئج ته هن وقت ٻاهر اچڻ جهڙو ڪونه آهيان، باقي صبح جو ملنداسون. غلام نبيءَ کي ايتري تعليم ۽ تربيت ملي چڪي هئي، جو هن خلفي صاحب جي منشا مطابق ميين سان وڃي سهڻي ڪچهري ڪئي. خلفي صاحب رات جو وفات ڪئي ۽ صبح جو ميون سندس جنازي نماز ۾ شريڪ ٿيو. خلفي صاحب کي سندس ٻاهرين اوطاق ۽ مسجد لڳ اتر طرف دفن ڪيو ويو، جتي سندس مزار اڄ تائين موجود آهي.

خلفي صاحب جو اولاد

خلفي نبي بخش صاحب کي ٻه پٽ ٿيا: مراد علي ۽ احسان علي، جي ٻئي خلفي صاحب جي حياتيءَ ۾ فوت ٿيا. مراد علي وڏو هو ۽ لاولد فوت ٿيو. ننڍو احسان علي ۱۲۵۹ھ کان پوءِ به ٻه ٽي سال زندهه هو. هڪ روايت موجب خلفي صاحب سندس شادي ڳوٺ مير خان لغاري (تعلقو سڪرنڊ) جي ’سيرڪاڻي‘ لغارين مان ڪرائي ۽ اها خاتون اتان جي مشهور شاعر حمل خان جي ماسات هئي. احسان عليءَ کي ٻه فرزند ٿيا: غلام نبي ۽ علي بخش، جن جي تربيت خود خلفي صاحب پنهنجي عمر جي آخري دور ۾ ڪئي. خلفي صاحب جا هي ٻه پوٽا، پير صاحب پاڳاري جي جماعت ۾ وڏي نالي وارا ٿيا: خلفي غلام نبيءَ جماعت ۾ ’فرق‘ جو بنياد وڌو ۽ خليفو علي بخش ’سالر جماعت‘ ۾ نالي وارو فقير ٿي گذريو.

شجرہ
خلیفو نبی بخش صاحب ۽ سندس اولاد
بالاچ خان

غلام نبي نهايت ذهين ۽ عاقل هو. مگر ان سان گڏ خود خيال ۽ انقلابي جذبات وارو هو. جناب پير صاحب حزب الله شاھ کان ٽي سال کن وڏو هو ۽ خليفن نبي بخش صاحب جي پوٽي جي حيثيت ۾ بالجتيءَ کان پير صاحب موصوف جن جي صحبت ۽ خدمت ۾ گذاريائين. ۽ وڏو ٿيو ته ساڻس هڪ سڄي سرويچ مريد وارو ناتو ٻڌيائين. پير صاحب حزب الله شاه پنهنجي وقت جو وڏو سخي مرد، سخن سنج، شاعر (تخلص ’مسڪين‘)⁽¹⁾ ۽ شاهائي شان شوڪت جو مالڪ هو. انهيءَ ڪري رياست جي والي مير علي مراد خان توڙي پنهنجي خاندان جي ڪن فردن جون ساڻن رقابتون شروع ٿيون. خليفن غلام نبيءَ سوچ ويچار بعد جماعت کي هن اصول تي منظم ڪرڻ شروع ڪيو ته: ’درگاه ۽ مرشد جي مدد ۽ حفاظت جي ذميواري جماعت تي آهي. انهيءَ لاءِ مرشد جي چوڻ يا کانئن پيڇڻ جي ضرورت ڪانهي. وقت سر اهو فيصلو جماعت جي مکيه ماڻهن کي ڪرڻو آهي، ۽ هر قرباني ڏئي ان تي قائم رهڻو آهي. ٻيو ته جيئن خدا هڪ ۽ رسول هڪ آهي، تيئن مرشد به هڪ ئي تسليم ڪرڻو آهي. مرشد جي ويجهي ۾ ويجهي عزيز جي عزت ڪري سگهجي ٿي، مگر ارادت ۽ عقيدت فقط هڪ مرشد سان ئي ٿي سگهي ٿي. انهيءَ ارادت ۽ عقيدت ۾ مرشد ۽ ڪنهن ٻئي (مرشد جي ويجهي ۾ ويجهي عزيز توڙي ٻئي ڪنهن رئيس، سردار يا حاڪم) جي وچ ۾ ’فرق‘ ڪرڻ لازمي آهي‘.

انهن اصولن جي بنا تي خليفن غلام نبيءَ ’فرق‘ جو بنياد وڌو. جن انهن اصولن کي قبول ڪيو، تن خليفن غلام نبيءَ کي پنهنجي طريقي جو ’مڪ‘ (مڪيه اڳواڻ) ڪري تسليم ڪيو ۽ ’فرق وارا‘ سڏجڻ لڳا، ۽ جن چيو ته مرشد جي چوڻ يا کانئن پيڇڻ کان سواءِ ڪوبه قدم کڻڻ جائز ناهي، سي ’سالر‘ (صلح پسند) سڏجڻ لڳا. ارادي جي آزادي ۽ سر جي قربانيءَ ۾ ’فرق وارا‘ برڪ ٿيا ۽ مرشد جي حڪم جي پيرويءَ ۽ پرهيزگاريءَ ۾ ’سالر‘ سرس ٿيا. ’فرق وارن‘ جان جي قربانيءَ جي بناء تي پاڻ کي اڳين ’حر مجاهدن‘ جو جاءِ نشين بنايو ۽ عام طور ’حر‘ سڏجڻ لڳا، حالانڪ ڌارين جي غلاميءَ کان نفرت ۽ انهيءَ بناء تي خصوصاً انگريزن خلاف حقارت وارو جذبو مجاهد اول جناب پير صاحب صبغت الله جي تلقين بعد درگاه جي سڄي جماعت (فرق خواه سالر) ۾ يڪسان طور رائج رهيو. بهرحال خليفو غلام نبي هڪ خود خيال ۽ انفرادي شخصيت جو مالڪ هو، جنهن ’فرق‘ جو بنياد وڌو ۽ حر تحريڪ کي ’مڪن‘ جي اڳواڻيءَ هيٺ نئين نظام جي بنياد تي مستحڪم ۽ مضبوط ڪيو. انهيءَ تنظيم جي بنيادن تي ئي ’حرن‘ انگريزن جي بي پناه طاقت سان چوٽون کاڌيون، ۽ سنڌ ۾ ڌارين جي غلاميءَ خلاف بغاوت جي جهنڊي کي جهڪڻ نه ڏنو.

خليفن غلام نبيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ ’فرق وارن‘ پهريون ڀيرو پير صاحب پاڳاري جي مخالفن ۽ انگريزن جي حامين خلاف ڪارروايون شروع ڪيون، جنهنڪري کيس ست سال وطن ڇڏي وڃي حرمين شريفين رهڻو پيو. اتان هڪ ’وڻ‘ جي صورت نقش ڪري پنهنجي استاد مولوي لطف عليءَ ڏي موڪليائين. ان وڻ جي ٿارين ۾ پن ’ابجد‘ جي حساب موجب رکيل هئا، جن مان مولوي صاحب عبارت معلوم ڪئي ته ”ڪاتب غلام نبي از مدينه.“ باوجود انقلابي ۽ عملي زندگيءَ جي ڪشمڪش جي، خليفن غلام نبيءَ پنهنجي ادبي ذوق ۽ شاعرانه شعور کي قائم رکيو. سندس سرويچ ساڻين مان فقير احمد لغاري هڪ معرڪي ۾ سر ڏئي سڙهو ٿيو هو، انهيءَ ڪري سندس نالي پويان پنهنجو تخلص ’احمد‘ اختيار ڪيائين. سندس ڳچ جيترو ڪلام قلمي صورت ۾ سندس پوٽي خليفن احمد صاحب وٽ محفوظ آهي ۽ پڻ خليفن نبي بخش صاحب جي رسالي جي نسخي ’ڌ‘ جي آخر ۾ قلمبند ٿيل آهي. اهو ڪلام

(1) پير حزب الله ’مسڪين‘ جو ڪلام پڻ ڇپيل آهي. (ادارو)

هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي: مناجات نبي ﷺ، مناجات حضرت علي رضي الله عنه، ابيات راگ كليان (در بيان رموز عاشق و معشوق)، كافيون (مختلف سرن مان جملي سورهن)، حمد (هڪ)، بـ فرد فارسي، مثنوي (تصوف) زبان هندوي، پڇن (هندي، يارهن) راسوڙا (ڏهه)، سڀڌ (سڀڌ) زبان گجراتي (هڪ)، دوهو (هڪ) ۽ نظم فارسي بعنوان ”عريضي عاشق در حضور معشوق“. سندس ڪلام مان ڪي مثال نموني طور هيٺ ڏجن ٿا:

ابيـات در مدح حضرت پير سائين

اول الله چان اڪبر، جنهين خلقي خلق خوشتر، سڀن کان پاڪ آ پرور
وڏائي هيبت و حشمت، جڳائي نت جباريءَ ڪي،
هزارين رحمتون هر دم، ’لڪياريءَ‘ جون ’لغاريءَ‘ تي...
سمند تي سوار ٿي آيو، رکيائين عشق جو رايو، ڪيائين دين جو سعيو،
نبي اچي نور سان پنهنجي، اُجالو ڪيو انتاريءَ ڪي،
هزارين رحمتون، هر دم ’لڪياريءَ‘ جون ’لغاريءَ‘ تي....
مڇي ميدان ۾ بيهه تون، پاڻيءَ جان رت جگر پي تون، حسيني حال ۾ ٿي تون،
نشو وٺ نامراديءَ جو، قطع ڪر ڪامگاريءَ ڪي،
هزارين رحمتون هر دم، ’لڪياريءَ‘ جون ’لغاريءَ‘ تي....!
جتي مردن سندا ميڙا، ڪرن خونپون ڪنا ڪيڙا، اتي پيٽو نه ٿيا پيڙا،
ڪپائن سر اچي سائو، رڪن هر دم هوشياريءَ ڪي،
هزارين رحمتون هر دم، ’لڪياريءَ‘ جون ’لغاريءَ‘ تي....!
مرڻ جي ويل جي مُرڪيا، ڪسڻ ۾ ڪينڪي ڪُرڪيا، خدا سي ’حيدري حُر‘ ڪيا،
پسند پرين ڪيو آهي، تني جي جان نثاريءَ ڪي،
هزارين رحمتون هر دم ’لڪياريءَ‘ جون ’لغاريءَ‘ تي....!
مڙئي مذڪور چڏ ماضي، توڪل رک سدا غازي، رضا تي ره ادا راضي!
خزان جي خوف کان لنگهه تون، سدا ڏس بو بهاريءَ ڪي،
هزارين رحمتون هر دم، ’لڪياريءَ‘ جون ’لغاريءَ‘ تي!

سي حرفي سسئي

الف اڪر هيڪڙو، سسئي تون ساريچ،	ٻيون پيائيءَ جون، وهلي وساريچ،
ونءُ تون پٺيءَ ورجي، هت گهڙي نه گهاريچ،	پيرو پنهنونءَ ڄام جو، نمي نهاريچ،
رڻ ۾ رات رهيچ، مٿان ويجهي ويڃن وس ڪي....!	
پي ٿون ڪيم يار، هادي هر دو جهان جو،	شافع شان وڏي سان سڀني جو سردار،
وهلن سندن واهرو، اڙين جو آڌار،	’وما ارسلناك الا رحمة للعالمين‘، پس پنهن جا پار،

’ليس ڪمڻله شيءَ‘، مٿ نڪو مختار،
 ’انا من نور الله وڪل شيءَ من نوري‘، ڏس ڄاڻب ڄا ڄتسار،
 سڄڻ جي سينگار، سوين موهيون سسيون!

بيت سر ڪلياڻ

تون مالڪ ميخان جو، تون سري جو سردار،
 تون موڪي مٿن جو، تون مڙني جو مهندار،
 تون هي مربي مٿي جو، تون مڏ سندو مختار،
 تون ڏيندڙ تون ڏاتار، پيا سڀ پينو پڪ جا.

محبت جي ميدان ۾، پاهون پير م پاءِ،
 ڪنڌ م ڦيرج ڪيڏهين، رک نينن منجهه نگاه،
 سوريءَ مٿي سامهون، اُمالڪ تون آءِ!
 قريبن جي قدم تان، صدقو ڪجا ساه،
 ڪسڻ ڌاران قرب ۾، پيا سڀ نلا ناه،
 جتي سوري سڏ ڪري، ات گرو ٿيڻ گناه،
 تون احمد ڪنڌ ڪپاءِ، چڙهه سوريءَ، ٿي سَنرو.

بيت سر سسئي

ڪيچي رنا ڪوه، سڌ نه پييم سرتيون،
 مادر! وڻو مٺيءَ ڪي، ڏئي آرياڻي اندوه،
 وڻيا ڪين ور ڪي، جيڪس ڏڪيءَ ڏوه،
 انگ نه مٺي اديون، جيڪي لڪيو لوح،
 پڇڻا پيا پنهنونءَ لاءِ، هن رليءَ ڪي روه،
 ڪر تبارڪ! توه، تہ موٽي ملان سڄڻين.

ڪافي سر ڪاموڏ

- هو جي وڳر وڇوڙي ڪيا ويڇون، والي آڻ وطن تي واري!
 1- ديس ڇڏي پرديس پڪي ويا، چوڻ چوڳت ڪنهن چاري...
 2- سر سڄو ڏسيو هئي هئي هنجهن ري، هينئڙو هنجون ٿو هاري...
 3- جني هنجهن جا تار ۾ تڪيا، سي ترن ڪيئن تانگهاري...
 4- جني پڪيان سان پيچ پيرت جا، سا سنگت ساه ٿو ساري...
 5- احمد آسڻ ڏسيو اُن جا، جيءُ جهڙي جهونگاري...

ڪافي سر پاوڙي

آءُ مل جاني! تون مشتاقن سان، وو عشاقن سان!

- 1- رسڻ ريتيون يار پيارا، دلبر نه ڪر تون ديوانن سان...
- 2- ڪرڻ سان هر دم خوش ڪلين ٿو، ڪڏهن مرڪين نا مستانن سان...
- 3- سڪڻ سوري يار سڄڻ لئي، اندر ڀريو آزارن سان...
- 4- آڀير ڀري تون ڏس ڏکيءَ کي، جا نذر ماريئي وو نظارن سان...
- 5- احمد عاشق جي تون آهين، رکج سچ تون سچارن سان...

ڪافي سر (۲)

مديون ڪيائون مباح، پرين اچ پرتا، سڄڻ اچ سرتا!

- 1- اچ مڙهي معافي ٿيڙا، گوليءَ جا به گناهه، دلبر جي در تا...
- 2- ڪرم ڪري ڪيائون ڏاه ڏکيءَ جي، ڪٿي نين نگاه، گهوري ان نظر تا...
- 3- پاڻ پلاهي پرين اچ آيا، جنهن لاءِ سڪيو ٿي ساه، وري آيو ورتا...
- 4- لڏو فرق فراق جو، اکين ۽ ارواح، ڪٿيو آزار اندر تا...
- 5- اڳڻ آيم عيدان ٿيڙن، وصل ٿيو وه واه، ڪامي ويا ڪر تا...
- 6- احمد عاشق جي تون آهين، وٺ رندن جي راه، محب اڳيان مر تا...

فرد فارسي

تا سر و پا غرق ام در چاه نفسي مرالا!

دست گيرد لطف تو تا من شوم بيرون زير

دوهو

جس پارس سين سونا پيئا، وه پارس ڪچا،

حس پارس سين پارس پيئا، وه پارس سچا.

مقصد ته خليفي صاحب جي پوئن مان خليفي غلام نبيءَ رنديءَ، سورهياڻيءَ ۽ سرويچيءَ جي راه اختيار ڪري 'فرق جماعت' جو بنياد وڌو، ۽ خليفي علي بخش 'سالر جماعت' جي سلسلي ۾ صلح پسنديءَ ۽ فقيريءَ کي پنهنجو شيو بنايو. منجهائن هر هڪ جي اولاد تي پڻ اهو رنگ غالب رهيو. خليفي علي بخش جو اولاد 'سالر جماعت' جي روايات تي قائم رهيو. ڪائس پوءِ سندس وڏو پٽ مرحوم فيض محمد (وفات 1940ع) خليفي ٿيو، ۽ هن وقت سندس ننڍو فرزند حاجي شير محمد صاحب سڀني ۾ وڏو (عمر ستر ورهيه)، جهان ديده ۽ ڪچهريءَ جو مور آهي. ذاتي ورونهن خاطر 'عمر-مارئي مثنوي' جوڙي شاعريءَ جي روايات کي زنده رکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. خليفي فيض محمد جو پٽ خليفي محمد هاشم جماعت جو هڪ باهت ڪارڪن آهي.

خليفي غلام نبيءَ جي اولاد مان 'فرق جماعت' جا سورهيه ۽ سرويچ مرد پيدا ٿيا، جن انگريزن جي حڪومت جي غلاميءَ واري دور ۾ وڏيون سختيون سنيون. خليفي جي تنهي پٽن انهن سختين سببان ڪو وقت وطن ڇڏي وڃي ڪاٺياواڙ کي وسايو ۽ تنهي وفات به اُتي ڪئي. سندس ننڍي پٽ احمد سنه ۱۳۱۰ھ ۾ شهر

دوراجيءَ ۾ وفات ڪئي ۽ سيد عبدالقادر جي روضي ۾ مدفون ٿيو. ان کان وڌيڪ مراد علي سنه 1931ع ۾ وفات ڪئي ۽ شهر گوندل جي ”نوان پير مقام“ ۾ سندس مامي خان محمد سان گڏ مدفون ٿيو. سڀني کان وڌيڪ فرزند احسان عليءَ کي انگريزن سن 1932ع ۾ سنڌ مان جلاوطن ڪري شهر ڏوليا (خاندان) جي ’حر ڪئمپ‘⁽¹⁾ ۾ موڪليو. جتي سنه 1936ع ۾ انگريزن جي نظر بند قيديءَ جي حيثيت ۾ وفات ڪيائين ۽ ’ننڍي ننڍيءَ‘ جي ڪناري تي، ’مومن واڙي‘ جي سامهون مدفون ٿيو. جتي سندس قبر تي پٿر جو قبو آهي.

خليفي غلام نبيءَ جي اولاد مان هن وقت خليفو احمد صاحب (عمر 58 ورهيه) سڀني ۾ وڏو آهي. جوانيءَ کان وٺي مجاهد ثاني پير صاحب صبغت الله شاه شهيد جي خدمت ۽ انگريزن خلاف نفرت ۽ بغاوت جي جدوجهد ۾ مشغول رهيو. جنهنڪري ڇهه سال سنڌ کان جلاوطن ٿي انگريزن جي ڪئمپن ۾ نظر بند رهيو. جنوري 1930ع ۾ کيس جلاوطن ڪري بيجاپور ڪئمپ ۾ موڪليائون. جتان سندس باغيانه پرچار سببان ڇهن مهينن بعد کيس ’ود ڪئمپ‘ ڏانهن موڪليائون. ڇهن مهينن بعد اتان ڪڍي کيس ’دوه ڪئمپ‘ ڏانهن اماڻيائون. جتي ٽي سال نظر بند رهيو. جڏهن اتي پڻ انگريزن خلاف نفرت جو جذبو جاڳايائين ته کيس منتقل ڪري ’چارا نگر‘ ڪئمپ ۾ نظر بند ڪيائون. جتان ٻن سالن بعد آزاد ٿي 1936ع ۾ واپس سنڌ آيو. جناب پير صاحب صبغت الله شاه ثانيءَ جي شهادت بعد انگريزن پير صاحب پاڳاري جي گاديءَ کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر انهيءَ مقصد پوري ٿيڻ کان اڳ کين مجبور ٿي ملڪ ڇڏڻو پيو. پاڪستان ڪاٺ ٿيڻ بعد دوباره پير صاحب پاڳاري جي گادي ڪاٺ ڪرائڻ ۾ خليفن احمد صاحب جماعت جي اڳواڻي ڪئي. سندس ڪوششون بالاخر ڪامياب ٿيون ۽ موجوده پير صاحب پاڳارو جناب سڪندر شاه صاحب عرف شاه مردان شاه ثاني گادي نشين ٿيو. هن وقت خليفو احمد صاحب انهيءَ خوشيءَ ۾ مست آهي ۽ گمناميءَ جي گوشتي ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن بسر ڪري رهيو آهي.

(ب) خليفن صاحب جي شاعري

شاعريءَ جا دور

خليفن صاحب جي سوانح جي تجزيي ۽ تفصيل جي بناء تي سندس شاعريءَ کي مجموعي طور تي ٽن دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (الف) شروعاتي دور (۱۲۰۱-۱۲۳۰ھ)، جڏهن سندس جواني هئي ۽ کيس محبت ۽ مجاز جي چوٽ لڳي. مداحون (ص 207-213) جي روايتي رنگ ۾ رچيل آهن. سي هن دور جي بلڪل شروعات ۾ ابتدائي مشق طور چيل ٿيون پائجن. مجازي محبت جي چوٽ لڳڻ بعد ئي خليفن صاحب جي صحيح معنيٰ ۾ شاعري شروع ٿي. سندس ماسات قاسم هڪ ته هن محبت جي داستان جو رازدان هو ۽ ٻيو ته خليفن صاحب جي ساڻس دلي پريت هئي: ”آوي قاسم جنهن ڪاڻ سڪان“ (ص 227). انهيءَ ڪري پنهنجي نالي بدران (جو اوائلي مداحن ۾ آندائين) ’قاسم‘ جو نالو تخلص طور چونڊيائين. ’هیر ۽ سندس ماءُ‘ جي سوالن جوابن واري سي حرفي (ص 22-225)، جا سنئون سڌو مجازي محبت جو مڪالمو آهي. سا انهيءَ اوائلي دور جو ڪارنامو ۽ ان سان گڏ شاعرانه فن جي ڪمال جو مظاهرو آهي. سرائڪي زبان ۾ مجازي محبت جا ٻيا بيت (ص 232-233) ۽ ڪي

(1) فرق وارن حرن، انگريزن خلاف نفرت ۽ انگريزن جي قاعدي قانون کي ٽوڙڻ واري باغيانه تحريڪ کي جاري رکيو. جنهنڪري انگريزن وقت بوقت حرن جا ٽولا سنڌ مان جلاوطن ڪري ٻاهر ڪئمپن (Hur Concentration Camps) ڏانهن پئي روانا ڪيا، جتي منجهان ڪيترائي سالن جا سال سختيون سهندا رهيا ۽ مرڻ کي مري ويا، پر ’فرق‘، ڇڏي انگريزن جي قانون آڏو سر نه جهڪايائون. هندوستان طرف هن قسم جون ’ڪئمپون‘ هينين شهرن ۾ هيون: 1- چارا نگر (احمد آباد کان 3 ميل، نزديڪ نروڙا) 2- دوه (ضلع گودرا، نزديڪ بڙوڊا) 3- اميرنات (ڪلياڻ، بمبئيءَ کان 3 ميل) 4- ڏوليا (خاندان) 5- مهود (پنڊل پور کان ڏهه ميل) 6- بيجاپور. 7- شولاپور 8- آڪلوت (ضلعو احمد نگر)

ڪافيون پڻ انهيءَ دور جا ٿا ڀانئجن. (ب) وچون دور (۱۲۳۰-۱۲۵۰ھ) جنهن ۾ خليفي صاحب جي حضرت روضي ڌڻيءَ سان عقيدت ۽ ارادت ٿي ۽ رياضتون ڪيائين ۽ ان بعد روحاني فيض کي عام ڪرڻ خاطر سنڌ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف سفر ڪيائين. زندگيءَ جي هن دور ۾ پڻ کيس قاسم ڪمر آيو، جنهن کيس مرشد مڪمل سان ملائي خلافت جي منزل تائين پهچايو: ”قاسم گهن آيا گهر هادي“ (ص 230). انهيءَ ڪري هن دور وارو سڄو ڪلام ’قاسم‘ جي تخلص سان چيل آهي. رسالي جي بيتن ۽ وارين وارو گهڻو ڪلام. توڙي مرشد جي صفت ۽ ساراه وارو شعر (لولي، ص 226-231) ۽ ڪي ڪافيون هن دور جون آهن. مختلف صنفن تي مشتمل هندي ۽ اردوءَ واري ڪلام جو گهڻو حصو پڻ ڪاٺياواڙ-گجرات طرف صحبتن جي اثر هيٺ هن دور جو چيل آهي. ’سر ڪيڏارو‘ جو ڪرڙيءَ واري جنگ (۱۲۴۹ھ) بابت چيل آهي، سو غالباً هن دور جو آخري ڪارنامو ۽ رسالي جو آخري باب آهي. (ج) ٽيون ۽ آخري دور (۱۲۵۰-۱۲۶۵ھ) جنهن جي شروعات ۾ توڙي قدري ان کان اڳ جناب مرشد مربي حضرت ’اصغر‘ صاحب جي صحبت جي فيض کان متاثر ٿي ڪافيون جوڙيائين. مثنوي ’سسئي پنهنون‘ هن دور جو اعليٰ ڪارنامو آهي. خانداني روايت مطابق خليفي صاحب سسئي پنهنون چئن سالن جي عرصي ۾ چئي پوري ڪئي.^(۱) ۽ انهيءَ لحاظ سان غالباً هيءُ داستان ۱۲۵۱-۱۲۵۴ھ وارن چئن سالن جو ثمر ۽ چڻ خليفي صاحب جي زندگيءَ جو ماحصل آهي، جنهن ۾ حسن ۽ جمال جي جلوہ آراين، عشق جي ڪارفرماين، محبت جي رسمن، درد جي داستانن، وڇوڙي ۽ وصال جي لذتن، مجاز ۽ حقيقت جي نُڪتن، شريعت ۽ طريقت جي راهن کي دلي صداقت، دلپذير انداز، بلند تخيل ۽ اعليٰ شاعريءَ ذريعي روشن ڪيو ويو آهي. تصوف بابت سنڌي ۽ اردو نظر (ص 214-219) ۽ پڻ رسالي جي مختلف سرن جا ڪي معنوي بيت توڙي ڪي وايون ۽ ڪافيون جي وحدت ۽ ڪثرت جي ڳوڙهن نڪتن تي مشتمل آهن، سي پڻ غالباً هن آخري دور جو سرمايو آهن.

اسان جي خيال ۾ سواءِ ’سسئي پنهنون‘ جي داستان‘ جي، رسالي جا بيت ۽ وايون توڙي خليفي صاحب جو ٻيو متفرق ڪلام سمورو اسان تائين نه پهتو آهي. خانداني روايت موجب، خليفي صاحب سڄو رسالو مسلسل جوڙي راس ڪري قلمبند ڪونه ڪرايو، بلڪ وقت بوقت بيت ۽ وايون جي پنهنجن ساٿين ۽ جماعت جي فقيرن آڏو پئي چيائين، سي هو جدا جدا قلمبند ڪندا ويا. رسالي جي ترتيب وقت غالباً اهو سڄو ڪلام سهيڙجي نه سگهيو ۽ ڪي بيت ۽ وايون ڪن فقيرن وٽ رهجي ويا. ا.ه.^(۲) رسالي جي مختلف قلمي نسخن ۾ اهڙن ڪن جدا جدا بيتن ۽ وارين جو اضافو انهيءَ روايت جي تصديق ڪري ٿو. خليفي صاحب جون ڪي ڪافيون خود بنده راقم ٻڌيون، جي رسالي جي قلمي نسخن ۾ موجود نه آهن. مثلاً حاجي اسماعيل مرحوم بدائلي مري (وينل لڳ ڀٽ ڀاڻي، تعلقو ڪپرو) خليفي صاحب جو هڪ ڪلام چونڊو هو، جنهن جي آخري مصرع هئي ته:

قاسم ڪنهن ديس جا جوڳي آيا، صورت وند سيلائي وي!

چا مک مرلي آلاپ اليندا، ڪامل صفت قرآني وي!

نچدا ناز عجائب ڪر ڪر^(۳)

(۱) زباني خليفي حاجي شير محمد صاحب. پڻ چيائين ته سسئيءَ جو پهريون خطي نسخو باصوير هو. مجاز جا ماويل ۽ ڏکڻ جا ڏڏل، جن سسئيءَ جو داستان تي ٻڌو ته منجهائن ڪي مطمئن ۽ سٺهيان، پر گهڻا مست ۽ ديوانا ٿي ٿيا. انهيءَ ڪري خليفي صاحب اهو نسخو ڦاڙائي ڇڏيو. البت هڪ مريد پلندري (پور بندر جو) هي نسخو نقل ڪري ويو هو، جنهن پوءِ خليفي صاحب جي وفات بعد وڃي بمبئيءَ مان ڇاپرايو.

(۲) ايضاً.

(۳) خليفي صاحب جو هيءُ ڪلام پوين شاعرن جي طبع آزمائيءَ لاءِ هڪ نمونو بڻيو. مثلاً:

جاما زر فشانِي وي، مرصع تاج مبارڪ برسر (مصري شاه)

جاما زعفراني وي، مرصع تاج سهندي سرور (ڪو ٻيو شاعر؟)

معاصر ۽ شاعرانه خصوصيات

خليفو صاحب، پٽائي صاحب جي وفات (۱۱۶۵ھ) کان 25 سال کن پوءِ ڄائو ۽ تاريخي لحاظ سان سندس تعلق پٽائي صاحب کان پوءِ واري سنڌي شاعريءَ جي دور سان آهي. اهو دور، پٽائي صاحب ۽ ان کان اڳ واري دور جي هڪ ڪڙي هو، جنهن ۾ شاعري اڃا محض فن طور طبع آزمائيءَ جي مشق نه بني هئي، بلڪ جذبات ۽ احساسات سان لبريز دلين جي حال جي فطري اظهار جو هڪ ذريعو هئي. انهيءَ ڪري هن دور جا اعليٰ شاعر اڪثر حال وارا درويش هئا، جن مان روحل، مراد، عبدالله فقير ڪاتيار، سچل ۽ فقير محمد صديق سومرو خليفه صاحب جا وڏا معاصر هئا ۽ بيدل، سيد قنبر علي شاهه پاڏائي ۽ ٻيا همعصر هئا،^(۱) سچل (۱۱۵۲-۱۲۴۲ھ) جي وفات وقت خليفه صاحب جي عمر 52 سال کن هئي ۽ فقير محمد صديق جي وفات (۱۲۶۵ھ) وقت سندس عمر 75 سال کن هئي. هن دور جي انهن بلند پايه شاعرن، بيتن، واين ۽ ڪافين واري ڪلاسيڪي شاعريءَ جي اعليٰ معيار کي برقرار رکيو، حالانڪ هر هڪ جي ڪلام تي سندس ماحول ۽ شخصيت جو مخصوص رنگ چڙهيو.

شخصيت: خليفو نبي بخش صاحب هڪ با اثر بلوچ سردار جي گهر ۾ ڄائو نپيو ۽ ٽالپوري عهد جي جوانيءَ ۾ جوان ٿيو. ان وقت حيدرآباد ۾ پهرين چوڌاري جي اميرن ۽ خيرپور ۽ ميرپورخاص جي سندن ساٿين سردارن متفق مجاذ قائم ڪري سنڌ جي سرحدن کي جوڌپور، بهاولپور، ڪابل ۽ قلات جي قبضي کان بزرور شمشير آزاد پئي ڪرايو ۽ سنڌ ۾ چوڌاري فتح ۽ ڪاميابيءَ جون نويتون پئي وڳيون. ٽالپورن جو اوائلي دور همت ۽ مردانگي، حوصلي ۽ ڪاميابيءَ جو دور هو، جنهن نوجوان نبي بخش جي شخصيت تي وڏو اثر وڌو. سندس صورت ۽ سيرت، علمي لياقت ۽ فضيلت کيس سرداريءَ جي درجي تي پهچايو ۽ راڄن ۾ مقبول ڪيو. انهيءَ منزل تي کيس مجازي محبت جي مهميز آئي، جنهنڪري سرداري ڇڏيائين، پنهنجي اباڻي ڳوٺ کي الوداع چيائين، پر محبت جي ميدان ۾ قدم پوئتي نه هٽايائين. ان بعد جڏهن مجازي محبوب ڪانئس هميشه لاءِ جدائي ڪئي ۽ سندس زندگيءَ تي وڇوڙي ۽ وره جا ڪڪر چانئجي ويا ته خوش نصيبيءَ سان وقت جي عالم ۽ ولي حضرت روضي ڌڻيءَ سندس رهبري ڪئي ۽ خليفه صاحب جي زندگيءَ جو رخ ڦري مرشد ڏانهن ٿيو. مرشد سان دلي محبت ۽ عقيدت شرعي احڪام تي سندس قدم پختا ڪيا ۽ سندس جذباتي زندگيءَ ۾ جوابداريءَ جو احساس پيدا ڪيو. اصلاح نفس ۽ اصلاح خلق خاطر عبادت ۽ رياضت، فرض شناسي ۽ فرض بجاوري، تبليغ ۽ تلقين جي ميدان ۾ قدم رکيائين ۽ ان ۾ پڻ وڏي ڪاميابي حاصل ڪيائين. انهيءَ ڪري همت ۽ حوصلو، ڪوشش ۽ ڪاميابي خليفه صاحب جي فڪر ۽ ڪردار جا لازم ملزوم جز بنيا، ڪامرائي سندس قدم چميا، ۽ نا اميدي ۽ نامراديءَ کي ڇڻ ويجهو اچڻ ئي نه ڏنائين. سندس شخصيت جو اهو مخصوص رنگ سندس ڪلام تي پڻ چڙهيل آهي. هيٺائي ۽ بي حواليءَ بدران همت ۽ مردانگي، نابودي ۽ نيستيءَ بدران هوش ۽ بيداري، ’آءُ‘ ۽ ’مئن‘ واري ’خودي‘ بدران خود اعتمادي ۽ خود داري ۽ نا اميدي ۽ قنوطيت بدران اميد ۽ ڪاميابي، خليفه صاحب جي ڪلام جون خاص خصوصيتون آهن، جي سندس معاصر مان ڪن ٿورن جي ڪلام ۾ ايترو نمايان نظر اچن ٿيون.

(۱) انهن بزرگن مان عبدالله فقير ڪاتيار ۽ قنبر علي شاهه پاڏائيءَ جي سوانح ۽ ڪلام کان علمي حلثا اڃا تائين ناواقف آهن. عبدالله فقير جا بيت ڪي ٿورا رهيا آهن. البته ڪافيون قدر زياده انداز ۾ رائج آهن. قنبر علي شاهه پاڏائيءَ عرف ’شاهه شريف‘ جو رسالو البته قلمي صورت ۾ موجود آهي. نوٽ: هي رسالو پڻ ڊاڪٽر صاحب ترتيب ڏئي ڇپايو آهي (ادارو)

سسئيء لٽي سوپ، جي هوند پايان پائند ۾،
هي جڳ سوڌو لوپ، هو پڻ گهريو گهريان.

هڻ ڪٽارو ڪات، ويري ويرم نه سهي،
ميڃڻ ڪا مصلحت، ڪائڻر وجهيئي ڪن تي.
(ڪيڏارو)

اڄ هيڻ ماريون مچ ڪي، صبح ماري ڪير،
وٺ وهلو وير، ته پري ٿئيئي پٿري.
(گهاتو)

جونءِ سِرندي جان ۾، جڏهن پسين جت
تڏهن وهي ت، پسي ڪي پليٽ ڪي.
(آسا)

سڻي جي نه سڻي، ته پڻ ساعت سڏ نه لاهيان
جي ڏئي مون نه ڏئي، پر مون تان ڏئي ڏٺيو.
(بروو)

مجاز ۽ حقيقت: سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ مجازي عشق جي ابتار ۽ مجازي حسن جي کلي تعريف، موجوده ڄاڻ موجب، سڀ کان اول ميين شاهه عنايت ڪئي: 'سُر ڪنڀات' ۾ چانگي تي چڙهي محبوب جي ملاقات جو مانڊاڻ منڊيائين ۽ 'سرود مومل راڻي' ۾ مومل جي مجازي حسن کي چمڪايائين.⁽¹⁾ ان نئين روايت جو عڪس پٽائي صاحب جي رسالي ۾ سر ڪنڀات، سر بروي توڙي 'مومل جي مجاز' ۾ نظر اچي ٿو. حالاتڪ مجموعي طور سان پٽائي صاحب مجازي عشق ۽ مجازي محبوب جي حسن کان حقيقي عشق ۽ حقيقي محبوب جي حسن کي وڌيڪ چمڪايو.⁽²⁾ پٽائي صاحب کان پوءِ واري دور جي شاعرن حقيقي عشق جي مضمون کي 'حال' يا محض 'قال' طور ڳايو ۽ مجاز کان ڪناره ڪشي ڪئي، البت فقير عبدالله ڪاتيار ۽ سچل، جي خليفي صاحب جا وڏا معاصر هئا، تن مجازي حسن جي مضمون کي وري ورجايو:⁽³⁾

قريبن ڪمان، ڏاڙي خاطر ڌاريا،
زهان چاڙهين زور جون، غازي ريءَ گمان،
هنن پر بڙجيون بره جون، هنن پر قهري ڪان،
اڏرندي، عبدالله چئي، نين چئن نيشان،
طرحين طرحين تان، گهايو گهمن گهور سين.
(عبدالله فقير)

(1) ڏسو، 'ميين شاهه عنايت جو ڪلام'، مطبوعه سنڌي ادبي بورڊ، 1965ع، مقدمه ص 83

(2) جيئن ته سر ڪنڀات، سر بروو سنڌي وغيره سرن جي مضمونن مان واضح آهي.

(3) سچل جي سنڌي ڪلام ۾ اهو مضمون نسبتاً گهٽ آهي، البت سندس سرائڪي بيتن ۾ ان جو آب و تاب نظر اچي ٿو.

اڪيان باز عقاب سهڻي ديان، شور گهتن شهزوريان،
مست هوون مستانيان ڏونهين، ڏاڍي ڪيف ڪڪوريان،
منهن وچ ڏون مهتاب ني روشن، يا وٽ نور ڪٽوريان،
خوني خون ڪرينديان 'سچل'، تان پي سدا سڳوريان.
(سچل)

حبيبي صاحب کي مجازي عشق موهي مهميزون ڏنيون هيون: "قاسم، پير ڪمند، ڪاڪل زلف ڪاڪ جو"، ۽ "نگهن وڃي يئهن، چڙيو چڱيرن کي". انهيءَ حال جو عڪس سندس ڄاڻ تي پڻ پيو ۽ 'سر بروي سنڌي' ۾ محبوب جي حسن ۽ مجازي محبت جي سمان کي جنهن تفصيل سان خليفي صاحب ويهي چڻيو آهي، سو بين معاصر شاعرن جي ڪلام ۾ ناپيد آهي. سر ڪنڀات، مومل راڻي، جوڳ ۽ سر ڊولا مارو ۾ ساڳيو مضمون ڀريل آهي:

رنگ ڳوڙهو رخسار، سرو قدارا سپرين،
جانب جلوي دار، سوسي سورج جهپيا.
(ڪنڀات)

قمر شمس شعاع، حاصل ڪجيو حبيب ڪوڻ،
موهن روپ مهاء، ماکيءَ ميٺ پرائيو.
(برو سنڌي)

ڪاڪل ڪنوارين جي، ڏنو ڪلاه ڪهڪ،
ڌڪن مٽي ڌڪ، لڳم لطيفن جا.

حق ۽ حقيقت جي گفتار، خصوصاً وحدت ۽ ڪثرت واري نڪتي جي اُڀتار ۾ حجت ۽ بيباڪي، رندي ۽ راستيءَ واري رسم جو بنياد سنڌيءَ ۾ غالباً پهريائين عبدالله فقير ڪاتيار وڌو. جو هن دور جو هڪ مست ۽ مجذوب شاعر هو. ⁽¹⁾ عبدالله، پير صاحب حضرت محمد راشد (روضي ڌڻيءَ) جي فيض کان سرشار ٿي، دنيوي لاڳاپا لاهي، نيڙهي (خيرپور رياست) لڳ لوڙهو ڌڻي گوشه نشين ٿي ويٺو هو. هي درويش سچل جو پاڙيسري ۽ معاصر هو ۽ سچل جي ساڻس دلي محبت هئي، انهيءَ ڪري سندس حال توڙي ڄاڻ جو سچل تي وڏو اثر پيو. ⁽²⁾ جيئن ته عبدالله فقير حضرت روضي ڌڻيءَ جو مريد هو، انهيءَ ڪري خليفي نبي بخش صاحب پڻ سندس ڪلام کان متاثر ٿيو. حق جي سچاڻي خاطر پٽائي صاحب ۽ ڪانئس اڳ جي درويش شاعرن 'من عرف نفسه فقد عرف ربه' واري نڪتي کي ورجائي 'پاڻ سچاڻن' جي ترغيب ڏني. البته پٽائي صاحب خود شناسيءَ واري منزل کي اتي پهچايو ته "نڪا ابتدا عيد جي، نڪا انتها". اها سندس معجز بياني هئي، جو هڪ نازڪ نڪتي کي ٿورن ۽ سهڻن لفظن ۾ ادا ڪري ڇڏيائين. پٽائي صاحب کان پوئين دور جي درويش شاعرن

(1) عبدالله فقير پير صاحب پاڳاري حضرت صيغت الله شاه اول جي آخري ايام ۾ اندازاً 1240-1245ھ ڌاري وفات ڪئي.

(2) سچل جي سوانح ۽ ڪلام جي هن پهلوءَ کي اڃا تائين روشن نه ڪيو ويو آهي. سچل جي عبدالله فقير سان جا محبت هئي، ان کان خود سچل جا پويان سجاده نشين بزرگ باخبر هئا.

مان روحل ۽ مراد اڪثر 'ڀاڻ سڃاڻڻ' واري نُڪتي کي ورجائيندا رهيا، مگر عبدالله فقير قدم اڳتي وڌائي رندن جا اهڃاڻ ڏنا ته:

'لا، جا لائي لنگ، موٽي ڪن نه مسح،
آڏو تن عبدالله چئي، دل تي پيتا دنگ،
ڪوثر نه آيا ڪاڙهي، گر کي گڏيا جنگ.

وحدت ۽ ڪثرت جي حقيقت ورجائيندي چيائين ته:
الڪ انسان اڄ يارو، آيو انسان جي چولي.

سر سارو اسرار چيائين، صورت سانگ بنائي آئين.

ڄاڻ مسلمانن کي ڄاڻي، عشق وڌو منجهه ڪفر جي آڻي،
عبدالله عاشق محض مشرڪ، ريءَ شرڪ رب کي سڃاڻي.

پڻ پنهنجي مخصوص انداز ۾ عبدالله فقير 'خود شناسيءَ' کي 'خود اثباتيءَ' سان همکنار ڪندي چيو ته:
'عرب'، 'عين' ري سمجهه ته چاهي، عبدالله چڏ 'عبد' کي لاهي،
ترڪ سنت طغيان.

ظاهر آهي ته عبدالله فقير 'عبدالله' مان 'عبد' کي ڇڏي 'الله' کي اثبات ڪرڻ جي ترغيب ڏني، مگر
ڪافي رمز ۽ نزاکت سان اهو نُڪتو بيان ڪيائين. پنهنجين ٻين ڪافين ۾ واضح ڪيائين ته رندي رمز جي
مام پروڙڻ مشڪل آهي: 'رمز رنديءَ جو رخ کاڌي، آهي مشڪل پروجھڻ مام'، ۽ پڻ سچن سالڪن کي 'رندي
رمز' جي 'سهڻي' طور طريقي تي پوري رهڻ جي ترغيب ڏنائين ته:

رمزن واري سهڻي رند، سالڪ رهيا سمجهه سان پورا
رند انهيءَ تي رمزن واري، چندين بهوڙيا چند

سچل کي عبدالله فقير ئي 'وات وندر جي ڏسي' هئي، مگر سچل پنهنجي موج ۽ مستيءَ ۾ خود شناسيءَ ۽
خود اثباتيءَ کان وڌي وڃي 'آءُ' ۽ 'مئن' واري 'خوديءَ' جي حد تي پهتو ۽ پڻ 'عبد' بابت شوخيءَ سان چيائين ته:
اتو عبدیت عذاب، آهيو هزاران حجاب

خليفو نبي بخش صاحب سالڪن وانگر 'رمزن واري سهڻي رند' تي پورو رهيو ۽ شوخي ۽ شطحيات
واري راه ڪانه ورتائين. البتہ 'عبد' واري گمان لاهڻ ۾ عبدالله فقير کان متاثر ٿي، خود اثباتيءَ واري ميدان ۾
قدري اڳتي وڌائي چيائين ته:

آسا چڏ 'الله' جي، در در پن مَ دان،
ڀاڻ وڃائي پانهنجو، ثابت ڪر سبھان،
'مير' ٻڌي سر مولهيو، 'الف' تي اڳوان،
'گولپ' جو گمان، قاسم ڪٿر اک ۾.

'الله' واري محض رسمي نالي کان اڳتي وڌائڻ وارو نڪتو هن دور جي شاعرن مان فقط فقير محمد
صديق نروار ڪيو ته:

’الله‘ اوراهون چڙي، پيري پنڌ پيا،
 بنا نالي سپرين، اڃا ڪي پيا،
 واکيندا ويا، صادق ٻڌيو سندرلا.

مختلف زبانن جو استعمال: مبین شاه عنایت ۽ پٿائي صاحب کان اڳ جي ڪن سنڌي شاعرن سنڌي ۽

هندي- اردوءَ ۾ شعر چيو، پر بنيادي طور اهي فارسي زبان جا شاعر هئا. اهڙا بزرگ جن بنيادي طور سنڌيءَ ۾ شعر چيو هجي ۽ ان سان گڏ ٻين ٻولين ۾ پڻ شاعري ڪئي هجي، تن جا مثال مبین شاه عنات ۽ پٿائي صاحب کان اڳ واري دور ۾ نمايان طور نظر نٿا اچن. پٿائي صاحب فارسي ۽ هندي شعر سان مانوس هو، ۽ غالباً پنهنجن مجلسن ۾ فارسي توڙي هندي بيت گاهي بگاهي مثال طور پئي آندائين، مگر پاڻ انهن زبانن ۾ شعر ڪونه چيائين. البته ’بلوچي زبان‘ جي ڪن لفظن ۽ فقرن کي فطري طور سسئيءَ جي سنڌي زبانيءَ ۾ پوتائين. پٿائي صاحب کان پوءِ واري دور جي شاعرن ئي غالباً پهريون ڀيرو عمداً ۽ اراداً سنڌيءَ سان گڏ ٻين مقامي ٻولين ۾ شعر چيو. موجوده معلومات جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته سڀ کان اول روجل ۽ مراد سنڌيءَ سان گڏ سرائڪي، هندي ۽ مارواڙي محاورن ۾ ڪافي پختو شعر چئي، هن نئين روايت کي محڪم ۽ مضبوط ڪيو. عبدالله فقير اردو- هنديءَ جا ڪي لفظ ۽ فقر پنهنجي ڪلامن ۾ استعمال ڪيا ۽ سرائڪي زبان ۾ پختا ۽ دلپذير ڪلام چيا. سچل سنڌيءَ سان گڏ سرائڪي ۽ اردوءَ ۾ ڪافي شعر چيو ۽ ان سان گڏ فارسي شاعريءَ جي قديم روايت کي پڻ قائم رکيو. سندس حلقي جي ناميارن شاعرن مان بيدل پڻ اها وات ورتي.

خلفي صاحب هن ميدان ۾ مڙني کان اڳتي وڌائي، جيتوڻيڪ سنڌ ۾ سرائڪي شاعريءَ جي ابتدا کانئس اڳ ٿي ۽ سندس وڏن معاصرن سرائڪيءَ ۾ سهڻو ۽ پختو شعر چيو، مگر سنڌ ۾ سرائڪي شاعريءَ جي خلفي صاحب جي ڪلام ۾ پنهنجي پوري اوج کي پهتي. سندس رسالي ۾ ’سر جوڳ‘ ۽ ’سر جهنگلو‘ ٻئي سرائڪي زبان ۾ پختي شاعريءَ جا عمدا مثال آهن. ’هیر ۽ سندس ماءُ جي سوالن جوابن وارا بيت‘ (ص 220-225) خلفي صاحب جي سرائڪي زبان ۾ قادر الڪلاميءَ جي ساک ڀرين ٿا. انهن بيتن سنڌ ۾ سرائڪي شاعريءَ جي هڪ نئين ۽ دلپذير اسلوب بيان جو بنياد وڌو، جنهن کان پوءِ حسين فقير ديدڙ، حمل فقير لغاري، شاه محمد ديدڙ ۽ ٻيا متاثر ٿيا. خلفي صاحب جي مثنوي ’سسئي- پنهنون‘، لطف عليءَ جي ’سيف الملوك‘ بعد سرائڪيءَ ۾ اعليٰ شاعريءَ جو هڪ شاهڪار آهي، جنهن کان پوءِ سنڌ ۾ خواه سنڌ کان ٻاهر ٻئي ڪنهن به شاعر سرائڪيءَ ۾ منظوم داستانن کي انهيءَ معيار تي نه پهچايو آهي.

ٻين مقامي ٻولين مان، روجل ۽ مراد، هندي ۽ هندي- آميز مارواڙي محاورن ۾ شيد ۽ ڀڄن وغيره چيا ۽ سچل قدم اڳتي وڌائي ’اردو‘ ۾ غزل چيا. خلفي صاحب نج ڊاٽڪي محاورن ۾ ’سر ڍولو- مارو‘ ڳايو، جو ان محاورن تي سندس ملڪي ۽ عبور تي شاهد آهي. ازان سواءِ خلفي صاحب هندي توڙي صاف اردو ٻنهي زبانن جي مختلف صنفن ۾ شاعري ڪئي. رسالي ۾ ’سر بيراج هندي‘ هندي دوهن جو معياري مثال آهي. سندس ريخته (سکهي ري مين ڪسي سنگ بهيجونگي سنديسوا، ص 256)، راجن جا ٻول (ص 258)، تپه (ص 260)، راسوه (ص 261) سهرا ۽ ڀڄن (ص 262-263) ۽ هوري (ص 264) هنديءَ جي دلپذير رنگ ۾ رچيل آهن، ته مثنوي، مناجات ۽ غزليات (ص 242-255) اردوءَ ۾ چيل آهن. نه صرف ايترو پر خلفي صاحب سنڌي وائيءَ کي پڻ پهريون ڀيرو اردوءَ جو لباس ڏکايو (ص 255). ’مثنوي در سلوک نڪته توحيد‘ (242-243) خصوصاً صاف ۽ روان اردوءَ جو هڪ سهڻو نمونو آهي. جيتوڻيڪ خلفي صاحب خالص سنڌي روايت جي پيروي ڪئي ۽ فارسي

شاعريءَ ڏانهن خاص توجه ڪونه ڪيو. ته به فارسي مصراعون سندس ڪلام ۾ جنس طور موجود آهن. (1) بهرحال پٽائي صاحب کان پوءِ واري دور جي شاعرن مقامي ٻولين ۾ شاعريءَ جي جيڪا نئين روايت قائم ڪئي، تنهن ۾ خليفي صاحب وڪ وڌائي رکي: هن سلسلي ۾ سندس معاصرن جا مڙئي مختلف تجربا، هڪ خليفي صاحب جي ڪلام ۾ وڌيڪ ڪاميابيءَ سان چمڪندا نظر اچن ٿا.

موسيقي ۽ شاعري: سنڌي شعر جي ڪهنئي صنف ’واڻي‘ يا ’ڪافي‘ سرتاپا لئي ۽ الحان آهي ۽ ترنم ان جي جان آهي. در حقيقت صحيح معنيٰ ۾، ’شاعري‘ ۽ موسيقي هڪ ٻئي جو لازمي ملزوم جز آهن: موسيقي آواز ۾ شاعري آهي ته شاعري الفاظ ۾ موسيقي آهي. شاعري ۽ موسيقيءَ جو اهو جوڙو شاه جي ڪلام جو لازمي جز آهي، اهو ان ڪري جو شاه صاحب فطري شاعر هو ۽ شاعري ۽ موسيقي سندس حساس طبع جا لازمي ملزوم جز هئا. شاه عبداللطيف شعر ٺاهيو ڪونه، بلڪ شعر ڳيو. کيس اها پوري ڄاڻ هئي ته شعر ڳائڻ لاءِ ئي آهي ۽ انهيءَ ڪري ئي خاص پنج تارو طنبور تجويز ڪيائين ۽ پنهنجي ’راڳ‘ جي مخصوص روايت جو بنياد وڌائين. شاه صاحب ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ عوامي موسيقيءَ جو روح ڦوڪي، نه صرف راڳ جي رسمي روايت ۾ هڪ انقلاب آندو، بلڪ راڳ جي هڪ نئين ۽ صحتمند نظريي جو بنياد وڌو. (2)

شاه صاحب کان پوءِ واري دور جا شاعر راڳ جي رسم کان باخبر هئا، ۽ فقير محمد صديق پنهنجي توڙي سندس حلقي جي فقراءَ جي ڪلام کي ’راڳنامي‘ جي نالي سان مرتب ڪيو. مگر خليفي صاحب جي ڄاڻ محض ’راڳ جي رسم‘ تائين محدود نه هئي: شاعرانه شعور، لئي ۽ ترنم سندس طبع رسا جا فطري جز هئا: ”اي تن ڪيتم ساز طنبورا، پيرم راڳ رلايان ريڪان“ (ص 228). سنڌ ۾ توڙي ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف خليفي صاحب وٽ هميشه ڪچهرين جا منڊل متل هوندا هئا. بڙودي جي گائڪواڙ طرفان خليفي صاحب جي مهمانيءَ وقت راڳ جي محفلن جو خاص انتظام ٿيندو هو. خليفي صاحب جي طبعي ذوق سببان پير صاحب پاڳاري جي جماعت ۾ ’جماعت جي راڳ‘ جو بنياد پيو. خليفي صاحب جي انهيءَ طبعي رجحان ۽ راڳ جي ڄاڻ جا اهڃاڻ سندس ڪلام ۾ پڻ نمايان طور نظر اچن ٿا:

سر سڀيئي سڦرا، پر خاصو سر ڪنيات

(ڪنيات)

الف آيو اچ، گن گويو گرنار ۾

(سورڻ)

قاسم جنت رها ت مين لي ڪر، گائون گن ڪي گيت

(بيراڳ هندي، پڇن)

ايڪلتارو تال سان، ويهي هت وڃاءِ

(رامڪلي)

(1) ڏسو مٿي ص 13

(2) تفصيل لاءِ ڏسو اسان جو انگريزي ۾ لکيل مضمون: Shah Abdul Latif: The founder of a New Music Tradition. مطبوعه لطيف سالگره مخزن (59-1960ع) ص 22-18

تال طنپورا تان، لڳا ڪينجهر ڪنڌين
(ڪاموڏ)

ڪون باجي، ڪون بجي بجيا، ڪون ناچي تها تها تھيا،
ڪون گاوي تان گويا، ڪون قاسم! ڪون ساز!
(واڻي ص 255)

تال مول سيڪھ لي قاسم، بجتا ڪون بجاتا ڪون
(بھجن ص 263)

’تال‘ بنا سڪڻ جي ئي فطري طور ’قاسم‘ (خليفن صاحب) جي طبع ۾ سمايل هو. ’سسئي پنھونءَ جي داستان‘ جو هيٺيون شعر جنھن ۾ مرليءَ جي تال جو ٻول شاعرانه شعور جو جز بنيو آھي، سو انھيءَ حقيقت تي شاهد آھي:

وڃي مرلي ڏنڪ ڏن تال پُرتال
وڙھيا جوڳي سيه واسينگ دي نال

سر سورڻ جي هيٺين مصرع ساڪ پري ٿي ته خليفن صاحب کي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي ڪافي ڄاڻ هئي. بيجل متعلق چيل آهي ته:

آلاپيائين اوچتو، پيرم راڳ پياس

’پياس‘ بيش پيرم (پيرڻ) ناٺ جي راڳي آهي: ’پيرڻ‘ جا ٻه سر ’مدم‘ ۽ ’نڪاد‘ ڪٿا ته پياس راڳي ٺهندي. انهن اندروني شهادتن جي علاوه، ملاري ڪانري، ججوتني ۽ دادره جا ٻول (استائي ۽ انتره سميت) جي خليفن صاحب خاص طور منظور ڪيا آهن. (ص 258-259) سي موسيقيءَ جي فن بابت سندس حسن ذوق ۽ ڄاڻ تي پڌرا شاهد آهن. راڳ جو ايتري قدر عملي ذوق ۽ علمي ڄاڻ پٺاڻي صاحب بعد وري خليفن صاحب جي شعر ۾ نمايان آهي ۽ هن دور جي ٻين شاعرن وٽ نسبتاً ڄڻ ڪ ناپيد آهي.

وطنيت: گذريل تاريخي دور ۾ وطن جي حب اهل سنڌ جي اخلاق ۽ ڪردار جي هڪ نمايان خصوصيت هئي، ۽ اهي سورهيه جي سنڌ خاطر سر ڏيئي سرها ٿيا، تن کي سنڌ جي سڃاڻ سگهڙن توڙي شاعرن دل کولي ڳايو. ’دودي چنيسر‘ جو رزميه داستان انهيءَ سلسلي جو اڳاٽو آثار آهي. ميسن شاه عنات ۽ خصوصاً پٺاڻي صاحب، بعد ۾ ’مارئيءَ جي داستان‘ ذريعي حب الوطنيءَ جي روايت کي نئين سر اُڃاريو، ڪانئن پوءِ واري گزوه جي شاعرن پڻ مارئيءَ جي وطن لاءِ حب ۽ محبت واري مضمون کي وري ورجايو، مگر انهيءَ مضمون جي علاوه سڌو سنئون ۽ خالص وطنيت جي جذبي هيٺ جن شعر چيو، تن مڙني ۾ خليفن صاحب جو مقام بلند آهي، ڇاڪاڻ ته هن ’سر ڪيڏارو‘ محض سنڌ جي سورهيه سپوتن کي حسن ڏيڻ خاطر ئي جوڙيو.

سنڌي شاعريءَ ۾ ’سر ڪيڏاري‘ جو روايتي مضمون ڪريلا جو قضيو ۽ امامن سڳورن جي شهادت آهي ۽ احسان فقير لانگاه غالباً پهريون شاعر هو، جنهن پنهنجي ’ڪيڏاري‘ ۾ شهادت جي مضمون کي چمڪايو. بهرحال ديني جذبو ۽ روحاني عقيدت ’ڪيڏاري‘ ڳائڻ لاءِ مکيه محرڪات بنيا.

فقير محمد صديق ۽ خليفو نبي بخش صاحب غالباً پهريان شاعر هئا، جن کيڏاري جي مضمون ۾ جدت پيدا ڪئي. 'شهادت' واري مرڪزي نقطي کي برقرار رکندي، هنن پنهي بزرگن خاص طرح سنڌ جي شهيدن کي ڳايو: فقير محمد صديق 'جهوڪ' جي عارف صوفي شاه عنايت رحه جي شهادت کي ڳايو، ته خليفي صاحب وري سنڌ جي لشڪر جي انهن سورهي ۽ سروپج سپاهين کي ڳايو، جي 'کرڙيءَ' جي جنگ ۾ شهيد ٿيا. البتہ فقير محمد صديق جي کيڏاري لاءِ محرڪ جذبو پنهنجي مرشد گهراڻي سان روحاني ارادت ۽ عقيدت هو، جو شهادت جي واقعي کان ڪم از ڪم پنجاه سال کن پوءِ⁽¹⁾ مرشد سان محبت ۽ عقيدت خاطر ئي 'کيڏارو' چيائين. ان جي برعڪس خليفي صاحب محض سنڌ سان محبت ۽ وطنيت جي جذبي هيٺ کيڏارو چيو. 'کرڙيءَ' جي جنگ ۱۲۴۹ھ ۾ لڳي ۽ ان وقت خليفي صاحب جي عمر 59 سال کن هئي. سنڌ جي اميرن حاڪمن جي سرداريءَ واري عهدي کان هو ٽيهه سال اڳ سبڪدوش ٿي چڪو هو ۽ هن وقت دنيا جي معاملن کان دور ۽ فقيري رنگ ۾ رتل هو. ارادت ۽ عقيدت ۾ هو هيٺر همه تن پير صاحب پاڳاري جي درگاه ڏانهن منوجه هو. باوجود انهيءَ يڪسوئيءَ ۽ يڪجهتيءَ جي، سنڌ جي محبت ۽ وطنيت جي جذبي کيس کرڙيءَ واري واقعي ڏانهن متوجه ڪيو ۽ اهي دلير مرد جيڪي افغانن جي حملي آور فوج سان آخري دم تائين مقابلو ڪندي شهيد ٿيا، تن جي ناموس ۽ سنڌ جي سرفرازيءَ خاطر سر کيڏارو جوڙيائين. هن سر جي شروعات ئي حملي آور شاه شجاع کي تنبيهه ۽ سنڌ جي باشتدن جي سرفرازيءَ ۽ سربلنديءَ جي تصديق سان ٿئي ٿي:

شجاع! سنڌ م ونهه. اوڏا اڏي نجههرا،
هيءَ تني جو ڏيهه، حمي حيدر جن جو.

شجاع ويهه م سنڌ. اوڏا اڏي نجههرا،
هتي راوت رند، وتن قلعي کوڏيا.

سنڌ ۽ سنڌ جي عوام سان خليفي صاحب جي خاص محبت هئي. هو پاڻ هڪ ننڍڙي ڳوٺ جو رهاڪو هو ۽ روحاني ترقيءَ ۽ اخلاقي بلنديءَ جي تبليغ خاطر عوام سان ڪافي وڏي پيماني تي سندس گهاٽو تعلق رهيو، جنهنڪري کيس عوام جي افلاس ۽ غربت جو احساس ٿيو. احساس ۽ همدرديءَ جو اظهار هيٺين بيتن ۾ جيتري قدر واضح ۽ زوردار لفظن ۾ ٿيل آهي، اوترو سندس هعصر گروهه جي ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ نمايان ناهي:

آءُ سو سارنگ ساريان، جو بکين لاهي بک،
آب پياري اڄڙين، ڏکين سڄي سک،
مٿان دليڪن ڏک، وِسَن سڀئي مٽيا.
(سارنگ)

(1) شاه عنايت رحه سنه 1130ھ ۾ شهيد ٿيو ۽ فقير محمد صديق سنه 1152ھ (؟) ڌاري ڄائو. ڪلام جي پختگيءَ مان ظاهر آهي ته فقير صاحب 'کيڏارو' ڪم از ڪم ٽيهن سالن جي ڄمار بعد چيو.

صبر شکر ميٺ، مون مورائين نه وڻي،
 بکڻي جهجهي جندڙو، ڏايل کنهي پيٺ،
 جان هونديس پون هيٺ، جان قاسم پيڙي ڪيچين.
 (سسئي)

ٽالپوري عهد جي پوئين دور ۾ وياج خور واڻيي سنڌ جي هر وسينءَ ۽ واهڻ توڙي ڳوٺ ۽ شهر ۾ پنهنجي سرمائيداريءَ جو چار پڪيڙي مزور، ڪاسب، هاريءَ توڙي ننڍي ڪاتيڊار ۽ زميندار جي اقتصادي خوشحاليءَ کي ختم ڪري ڇڏيو هو. خليفي صاحب کي انهيءَ ابتر حالت جو احساس ايتري قدر شدت سان هو، جو سرمايه دار دڪاندارن کي ڏاڙيلن کان بدتر ٿي سمجهيائين ۽ ڏاڙيلن جي سنئين سڌي ڦر کي انهن سودخورن جي ڳجهي ڦر کان بهتر ٿي پانايائين: ”ڪارو منهن ڪراڙ، ساڳاين منهن سنرا.“ سر ڏهر جو فصل -2 (ص 157) انهيءَ معنيٰ ۾ خاص خليفي صاحب جي انفرادي تخليق آهي. بهرحال سنڌ ۽ سنڌ جي عوام سان محبت ۽ وطنيت جي جذبي سان لبريز وطن دوست شاعر جي حيثيت ۾ خليفي صاحب جو درجو سندس مڙني معاصر ۾ مٿيرون نظر اچي ٿو.

حال ۽ قال جي انفراديت: پٺائي صاحب کان پوءِ واري دور جا شاعر پٺائي صاحب کان گهڻي قدر متاثر ٿيا. پٺائي صاحب سج ٿي اڀريو ۽ روز روشن ڪري ڇڏيائين. انهيءَ چٽي ڏينهن ۾ ئي پوين شاعرن اک کولي ۽ انهيءَ اهاءَ جي پرتون ۽ چانون واري جنسار ۽ جلوه گريءَ مٿن شعوري توڙي لاشعوري اثر وڌو. البت منجهائن هرڪ جي زندگيءَ ۽ خيالات تي سندس مخصوص ماحول جو رنگ چڙهيو ۽ منجهائن هرڪ جي ڪلام ۾ ڪي امتيازي خصوصيتون نمودار ٿيون. پنهنجن ٻين معاصر وائوگر خليفي صاحب پڻ لطيف جي سرچشمي مان سرشار ٿيو، مگر پنهنجي حال ۽ قال جي انفراديت سان هو پنهنجي معاصر ۾ ممتاز ٿيو.

پٺائي صاحب جي خيال جي بلندي پٺائي صاحب تائين محدود ٿي ۽ پٺائي صاحب جي فصاحت ۽ بلاغت پڻ پٺائي صاحب سان ئي مخصوص ٿي. پوئين دور جي شاعرن مان هرڪ انهيءَ پندار مان پنهنجي ٿانءَ آهر پاڳو کنيو ۽ خليفي صاحب کي البت پريور پاڳو مليو. پٺائي صاحب کان اڳ ميسن شاه عنات پنهنجي ڪلام ۾ نوان مضمون نروار ڪيا ۽ نهايت سهڻي سليقي سان انهن کي نهايو. اهو پٺائي صاحب جو اعجاز هو، جو انهن مضمونن کي اجاري اچو ڪيائين ۽ انهن ۾ نت نوان نڪات پيدا ڪيائين. انهن ساڳين مضمونن کي جڏهن ڪانئس پوئين دور جي شاعرن ورجايو ته معنوي لحاظ سان گهڻي قدر ڄڻ محض اندا پريائون. سندن پيٽ ۾ خليفي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ وڌيڪ ندرت ۽ نزاکت پيدا ڪئي، پٺائي صاحب وارن سرن مثلاً، ڪلياڻ، سارنگ، مومل راڻي، مارئي، رپ، گهاٽو وغيره کي ٻين شاعرن ۽ خليفي صاحب جي چيل ساڳين سرن جي بيتن پيٽڻ سان اها حقيقت پوريءَ طرح واضح ٿئي ٿي. ٻوليءَ جي استعمال ۽ اسلوب بيان جي دلپذيريءَ جو به ساڳيو حال آهي. پٺائي صاحب جي بيتن ۾ لفظ بدلائڻ محال آهي. ڪانئس پوءِ واري دور جي شاعرن جي ڪلام ۾ بيان جي نزاکت انهيءَ پايي تي پهتل نه آهي، سندن ڪي ٿورا بيت نهايت سهڻا سٿيل آهن، پر گهڻن ۾ اصلاح جي گنجائش نمايان طور نظر اچي ٿي. نسبتاً، خليفي صاحب جي جملي ڪلام ۾ فصاحت ۽ بلاغت جي لهر يڪسان موجود آهي ۽ پڙهندڙن جو خيال اصلاح طرف ڪو ورتل ويندو. فڪر

جي انفراديت، خيال جي عبقریت ۽ موسيقيءَ ۽ ترنم جي صلاحيت سببان خليفي صاحب جو ڪلام معنيٰ توڙي اسلوب بيان جي لحاظ سان وڌيڪ ڇمڪندو نظر اچي ٿو.

بهرحال، قدرتي تفصيلي ۽ تنقيدي جائزي جي بناء تي انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته: شاھ عبداللطيف سنڌي شاعريءَ جي آسمان ۾ سج ٿي اڀريو، جنهن جي ڀرتوي جي آب ۽ تاب کان اڪثر پويان شاعر ذرن مٿل ڇمڪيا، مگر خليفي صاحب جو شمار انهن نامورن شاعرن ۾ آهي، جي چند ٿي اڀريا: بلڪ خليفي صاحب پنهنجي بلند حوصلي، فڪر جي يگانگت ۽ اسلوب بيان جي دلپذيريءَ سان ڄڻ چوڏهينءَ جو چند ٿي ڄاڻاڻ ڪئي.

خادم العلم
نبي بخش بلوچ

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد

26 ذي الحج 1385ھ

(18- اپريل 1965)

متن

خليفې نبي بخش جو رسالو

سر ڪلياڻ

فصل پهريون

[۱] هڪ هٿ ۾ وٺڙي، ٻئي هٿ ۾ رڪات

وجهن ڪرڻ ڪپار ۾، هٿ ٺاهي ريت رڪات (۱)

سودو هاڻو هات، قاسم! ڪج ڪلال سان.

[۲] پرين جي پڇڻ، ڪاڻي پڇي تن کي

عاشق ڪري ڪترا، ٻڻا وجهي اي ٻن

ويڏيائي وهڻ، جي ڪوئي ڪنا سڄڻين (۲).

[۳] جي ڪوئي ڪنا سڄڻين، راول روبروءَ (۳)

جيرا بڪيون تن جا، لهسيا پهرينءَ لوءَ (۴)

قاصائڪي ڪوءِ، رت ريلوئي نه سڪي.

[۴] قاصائڪو ڪم، ڪنهن ڪوڻ سڪڻين سپرين (۵)

هڏ چچيريڊو چم، ڪاڻيو ڪريپن ڪترا (۶).

(۱) ڏ. وجهن ڪرڻ ڪپار ۾ - الخ (۲) خ. ويڏائي (۳) ڪ. جينءَ ڪولي - الخ. (۴) اصل. زيرا بڪيون (۵) خ. قاصائڪيءَ ڪو ڪ. قاصائڪو... ڪنهن کان (۶) خ. چچيريڊو... ڪري ڪترا: ش. چچريو.

[۵] ڏڪن مٿي ڏڪڙا، چانور چڪن جينءَ

مھريون معشوقن جون، تون پڻ سھج ٿينءَ (۱)

نگھن وجھي نينھ، چڙيو چڳيرن کي (۲)

[۶] جان اڳئي م آءُ، اچن تان م وريج (۳)

سيڳون جي سيٺن جون، سيني منجھ سھج (۴)

ڪنھن ڀت، قاسم چئي، پئي مڃ مڃ

سندي سيٺن سيج، مري جيءَ تہ ماڻئين (۵)

واڻي *

درد طبیب دارون ڏيندو، حال جبيب دارون ڏيندو -

دارون ڏيندو، مون گھرايندو

۱. پاڻ پلائي سپرين، فنگ، نپائي نيندو (۶)

۲. احمد عاصيڙن جو، لاشڪ شافع ٿيندو

۳. ڪھ م قاسم ڪارڻي، چنان تان نہ ڇڏيندو (۷)

فصل ٻيو

[۱] مٿا ماڻيءَ وٽ، ڪالھ ڪلالن ڪاڏا

ڪلالاڻي ڪات کي، ڪهندي چڙهي نہ ڪت

(۱) ظ. مھريون معشوقن جون (۲) خ. ننگھن وجھي؛ ظ ڪ. ننگھن (۳) ش. جي اچن تان م وريج (۴) ش. مڪليون سيٺن جون - الخ (۵) ش. مري جيءَ ڪ. مري جيئن. خ. ظ ۴ ن م هيءَ بيت ڪونهي (۶) ڪ. پاڻ پلا سپرين (۷) د. ڪھ م. * هيءَ وائي اصل م 'سر راڻي' هيٺ ڏنل آهي.

قاسم ان ڪڪوه جو، گهٽ گهٽي تو گهٽ (۱)

مٿي سري ست، آهي عاشقن جي.

[۲] وي ويڻدي لاه، موڪي! مهنجو مٽرو (۲)

مٽو مت مٿاه، مون گهران ڏي گهورڻو.

[۳] مٽو مت نه مت جو، مت مهانگو آه

قاسم ڪج ڪلال! تون ڪهندي ڪٿ مڪا (۳)

سر سنيپير سپرين! توڙئون تو هي لاء

صدقو ڪريان ساه، پيئندي پهرين پڪ تان.

[۴] سڌڙا سڌون ڪن، سدا مند شراب جون (۴)

قاسم ڪڙي ڪڪوه جو، ترو نه چئو تن (۵)

جيء ڪڙا ڪٿا جن، پيئيون تن پيالون (۶)

[۵] سوئي سچيائون، مٿا مت ڏٺي ڪي (۷)

قاسم! سنت شيرڻيون، 'آء'، 'تون' آچيائون

ويدي وڌائون، هئڻ سندا هڏڙا.

(۱) خ. ظ. ڪٿ ڪٿيندو ڪٿ، ن. گهٽ گهٽيندو گهٽ، ڪ. ڪٿ ڪٿيو ڪٿ، ش.

گهٽ گهٽيو گهٽ (۲) ن. ويڻو ويڻي لاه - الخ، ش. نه مت برابر آهي، موڪي مهنجو

مٽرو (۳) خ. قاسم ڪج ڪلال تنون - الخ، ش. قاسم ڪج ڪلال سان - الخ. (۴) اصل.

سدا سڌڙا شراب جي (۵). اصل. 'قاسم ڪري ڪڪوه جو، ترو نه چئو تن' (۶) هي بيت فقط ظ

پر ڏنل آهي (۷) ظ. 'مٿا مت ڏٺن ڪي'، خ. ظ. ڪ. ن. 'سوئي'، ش. 'سوئي'.

وائي

- سو ٻاروڇو آيو، جنه لاءِ جڳ سڪايو
 ۱. جيڙو منهنجو جيڙيون، گهور جهينجڙي گهايو
 ۲. آسر لڳي جن جي، ويٺڙي مون واجهايو
 ۳. بابو بيبي فاطمه، مونکي جنهن مرڪايو
 ۴. پنهنون پاجياڻيءَ تي، لائق ٿورڙو لايو
 ۵. قاسم ڪنيزڪ سان، نوشه نينهن نڀايو

فصل ٽيون

- [۱] ڪاري وڌو ڪالھ، وه مت ۾ وٽرو
 ڪوڙين قاسم ڪيترا، ڪٿڙا زهر زوال
 ڪوئي ان ڪلال، ميخاني ۾ مارئا.
 [۲] ڪارا، پيرا، ڪمر، تن واسينگن، ويا (۱)
 موکي سنڊي مت تي، اچي ڀرڙ پٽا (۲)
 قاسم ان ڪڪوه ۾، گڏجي وه ويا (۳)
 جن ڪڙا سر ڪٿا، پيتيون ٽن پيالون.

وائي. ۲. ڪ آسري لڳي؛ خ. مون وڃايو ه. ڪ. تولاءِ قاسم سپرين، آهيم سر سنڀايو.

ظ ۾ هي نالي واري مصرع ڪانهي.

(۱) ش. ڪارا، پٽا (۲) ظ. اچي ڀر پيا (۳) خ. متن ۾ 'گڏجي ويهه وٽا'، پر حاشي ۾

'ويهه' بدران درستي 'وهه' ظ. 'ويهه وٽا'.

[۴] سِرَ ڏٺائون سَتَ ۾، جامَ پيتائون جالَ

قاسم ڪالهه ڪلال، پياري پُر ڪٿا.

[۵] سوري مٿي سيجڙي، آڏيءَ مٿي انگ

ديڳين ڪڙهن دوڳڙا، منجهه ڪٿا ڪرنگ

قاسم ڪيسر رنگ، وه پيتائون وٽين (۱).

فصل چوٿون

[۱] ڪوئي جن ڪلال، وڏا طالع تن جا

وٺي پُر وصال، تڙت پياري تن کي.

[۲] ڪوئي ڪهي جن کي، سڏي سڃي سور (۲)

پيالا پنج-ٿور، پوڄ پياري تن کي.

[۳] ڪٺا جي ڪلياڻ، وڏا طالع تن جا

پير مغان جي موهيا، متارا ميخان

پيتائون پُر ٿئا، منجهان ڏنگ دڪان (۳)

بيخود ڪٺا خمخان، قاسم ڪوٺر گڏا.

[۴] ڪٺا جي ڪلياڻ، وڏا طالع تن جا

موتوا قبل ان تموتوا، مري لڏائون مان

(۱) خ. وه پيتا وٽين. (۲) خ. سڏي سڃي سور (۳) ڪ. منجهان ڏنگ دڪان.

صوفي سي سلطان، جي لآحد حد ۾ آڻيا.

[۵] لآحد حد ۾ آڻيا، حد سُونائون هنڌ

اهدنا الصراط المستقيم، اي پياڪن پنڌ

نپڻ نشي سين واڳڻا، سيني منجهه صمد

متارا ۽ منڌ، هر دوئي هيڪ ٿئا.

[۶] صوفي صلح سڀ سان، جهٽ جاء نه ڪا

الصوفي لا مذهب آه، آتو احمد شاه

فاينما تولوا فثمر وجه الله، چوڌس نور نگاه

مچڻ پسين ماء، قاسم ڪتر ماڻپين (۱).

واڻي*

مون تان منهنجا پير! لائق لاه ۾ هٿڙا

۱. سگهو موٽج سيدا! آوڪيءَ وير امير

۲. آوڪي عاصيڙن کي، شاه لنگهائج سير

۳. توڙان آهيان تنهنجو، دائر دامنغير

۴. ڪوڙين ڪيڙم ڪيترا، قاسم لک ڪبير.

(۱) ظ. ’قاسم ڪتر متاري‘؛ د. ’قاسم ڪتر ماڻپي‘.

*هيءَ واڻي اصل ۾ ’سر ڪاهوڙي‘ هيٺ لکيل هئي جا ٺٺائي هت آندي وئي آهي.

سر کنڀيات

فصل پهريون

[۱] ور سا کاري رات، جنهن ۾ ڏنڻر پرينءَ کي (۱)

چنڊ تنهنجي تات، هڏ نه وڻي هاڻ مون.

[۲] آچي سا اونداه، جا ميڙيندڙ سڄڻين

ڪٽو بهڪي م اٿي، ڏجهڻ پئي م ڏاه

مونکي ڏئي مباح، اورڻ عجيبن جو.

[۳] قمر! ڪارو نانگ، توکي ڪاڻي ڪڏهن

سڄڻ آيا مون گهرين، ڀري موتين مانگ

وڇوڙو وڙانگ، ڏنڻي ڏک-وين کي (۲).

[۴] قمر! ڪوه ڪيو، چهر و چوڏهينءَ ماه ۾ (۳)

ڏينهن ڏوراڻا سپرين، رات رنڊائي توه

وڏو وير وڌو، ادا عاشقن سان.

[۵] اڀري آين آءُ، ڪر سهاڻو سڀگهه مان (۴)

(۱) خ. ن. 'اير کي' (۲) ظ. وڇوڙو وڙواند - الخ (۳) ظ. جهڙو چوڏهينءَ ماه ۾ (۴) ن. سڀگهه مون

- ڪندو سا ڪري چڪو، آزل ڪوڻ الله
 اڪيون منجهه آهءِ، مَرِ جانِ پسن پرين ڪي.
 [۶] رنگ ڳوڙهو رخسار، سَرَوَ قدارا سپرين (۱)
 جانب جلويدار، سوسي سورج جهپيا (۲).
 [۷] نڪو نڪ نه اڪڙيون، تو ۾ر چنڊ نه چپ
 پاڻان وجهين ڊپ، اچيو عاشقن ڪي.
 [۸] چنڊ! چشمان چار جي آبي سڃين سامهون (۳)
 ته پڻ نير - نهار، هوند نه پڙين پرين جي (۴).
 [۹] آڌ لڪ اڪيون چنڊڙا! نو لڪ نڪ سنداءِ
 حُسن ساڻ حبيب جي، جهت جاءِ نه ڪاءِ
 آبي پرين اڳيءَ، نائج ڪند نياز مون (۵).
 [۱۰] نياپو ڪي سڃين، چئج چتائي چنڊ!
 وڌي ڪا وصال ۾ر، رات رقيب رنڊ
 مُحب مصري ڪنڊ، شل ڪوڙائين مَر ڪڏهين (۶).
 [۱۱] چئج نياپو پرينءَ ڪي، ادب ساڻ آصيل!

(۱) ج د. رنگ ڪورو. شش. قداور (۲) ڪ د. سؤ سين؛ شش. سھين (۳) ج. سامهون؛ ج.
 آبي سڃين سامهون (۴) ڪ د ڪ شش. هڏ نه پڙين - الخ (۵) ظ شش. نياز سان (۶) ظ. شال
 ڪوڙا - الخ؛ د. چل ڪوڙا - الخ

توڪون سري سڀرين، مونڪي سڪ سبيل
 وچان ٿي وڪيل، آڻ سنيها سڀرين (۱).
 [۱۲] ڏي سنيهو سڄڻين، چو جئن چيائون
 مُشڪي مشتاقن جون وهيون وانچيائون
 ڪلي ڪنيائون، اڪيون پيئي ٻاجه سان (۲).
 [۱۳] ناسيندي ٿي نور، قمر پَس قريب جو
 منهنجا ڏيڄ سنيهڙا، هلي منجهه حضور (۳)
 پئي پڌج هٿڙا، ڏاين جي دستور
 صبح شام آسور، اڪيون آنهجي آسري (۴).
 [۱۴] ناسيندي ٿي ڏگيو، سرجيو سورهيڻ * ماه (۵)
 ڀريان سندي پند ۾، ڪرهو ڪاهيو ڪاه
 اڪيون منجهه آهءِ، مر جان پسن پر ڪي (۶).

واڻي

آيم آڄ عجيب، سور سڏايا سرتيون (۷)
 ۱. اچي اوطاقي ٿئا، هنڀڙي منجهه حبيب

(۱) خ ظ ڪ ش. سڀرين، ن. سڀريئڻ (۲) ظ ن. پئي (۳) خ ڪ ن ش. منهنجا ڏج- الخ.
 (۴) ظ ش. اوهان جي آسري (۵) خ ظ. سوريه ماه؛ ڪ ش. سوره ماه. (۶) ظ ش. ڀرين
 ڪي؛ ڪ. ڀرين ڪي (۷) ڪ ظ. سڏاريا.

۲. آڱڻ آيا سڀرين، ٿڌا رد رقيب (۱)

۳. ميڙائي جي مون پرين، ڏنڌي تياڪ طبيب (۲)

۴. جيڙي جدا م ٿئي، قاسم ساڻ قريب (۳).

فصل ٻيو

[۱] سُر سڀئي سڦرا، پر خاصو سُر ڪنڀات

وجهي پنڌ پرين ڏي، اٿيو آڏي رات (۴)

قاسم ڪره پلاڻيو، سينگاري سڦلات (۵)

پره پسندي موٽيو، جمل وجهي جهات

پڇاڻان پريات، عاشق آسڻ آڻيا (۶).

[۲] پور بالاپڻ نينهن، سرچنديئي سڪيو (۷)

رسي راتو ڏينهن، پريان سنڌي پنڌ ۾.

[۳] ڀڳ سنهون سوغات، ڪنڌ مٿاهون ڪرهو (۸)

ڪاڇي قدم اڇليا، پوري پني رات

سَنج سونا سڦلات، مِي سڀ ملهائيا.

[۴] چندن چڪي آڻيو، ٻي ول نه وجهي وات

(۱) خ ڏ ڪ ش. رنج رقيب (۲) ظ. ميڙائي جو. خ ظ ش. تياڪ ڪ. ترياک ڏ. تياڪ (۳) ڪ ڏ ش. جدائي م ٿئي (۴) ڏ. وجهي پنڌ- الخ (۵) اصل. 'قاسم ڪره پلاڻيا'. خ ڪ. سينگاري سڦلات ڏ. سينگاري سڦلات؛ ش. سينگاري سڦلات (۶) ش پره ڦٽي پريات - الخ (۷) ظ. سرچنديئي (۸) خ ڪ ڏ. مٿاهون ڪرهو.

ڪرهي ڪوٺر لتاڙڻا، ريهي پئي رات
 توڙي تنهن وٽ تات، جنهن ۾ بوءِ بادام جي.
 [۵] جنهن ۾ بوءِ بادام جي، اوگر عطر ٿل
 تنهن ول سندو گل، چانگو چڪي آڻيو^(۱).
 [۶] جنهن ۾ بوءِ بادام جي، اوگر عطر روءِ
 رات مڪوليا مُشڪ سين، مِي پنهنجا موءِ
 س سوڻائين جوءِ، آگر جِائين اچي.
 [۷] جنهن ۾ بوءِ بادام جي، اوگر عطر واس
 رات وياري ولڙيون، پُر ڪيائين پاس^(۲)
 آيو ڪري اُڪاس، اڄ پڻ انهن پارڙي^(۳).
 [۸] وٿيون سون - ورن، ٺارن ٿونر ڦلاريا
 سُٺي ڳالهه سُنبل جي، ڪاچي ڪنيا ڪن
 مچي پانن پَن، ڪره ڪاڻينا رڱڻا^(۴).
 [۹] ڪرهو ڪاڪل موهيو، سُنبل آيس ساءِ
 مِي موران نه وڻي، پي قاسم ول نه ڪاءِ
 ٿو لُچي تنهن لاءِ، رات جنهن گل رانڻيو.

(۱) هيءُ بيت فقط ۾ آهي؛ اصل: 'اگر عطر ٿل'. (۲) ڪن. رات وهاري. الخ (۳) ڪ. اوڪاس. خ. اڄ به؛ ظ. اڄ به. (۴) ڪ. ڪاڻينا؛ ڪن. ڪاڻينا.

[۱۰] جنهن گل رانيو ڪر هو، سو گل چڙهيس چٽ (۱)

گوڙي کي گلاب جو، وڌو پيچ ڀرت
نايو چري نت، قاسم ڪوڙن ٿاريون.

[۱۱] ڪرها! توڳل ڳنڍڙيون، ڀوئي پايان پنج

هلندي حبيب ڏي، ڪاچي! ڪڻڪ م ڪنج

ڏجهڻ ڏيئي ڏنج، مونکي سچڻ ميڙئين (۲)

واڻي*

جمل منجهه جهان، چرن پيئن ڇاڳلا

۱. آن نه اوڏا ڪرها، نڪي گهرن نان

۲. جهنگل جهوڪون آن جون، ليڙا لامڪان

۳. رات وياري ولڙيون، آيا مست آخان

۴. وڳ، ڪٿوريءَ واسيا، مين لڏا مان

۵. قاسم! ڪرهن پيت ۾، ڀريونءَ سندا پان.

— ❦ —

(۱) خ ش. رانيو: ن ڪ. رايو: ڪ رانيو (۲) هيءَ بيت فقط ۾ آهي.

* هيءَ واڻي اصل ۾ ڀورب، هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي. ۳. اصل.

رات وهاري - الخ. ۴. اصل. 'مين لڏا' هيءَ مصرع فقط ڪ ۽ ن ۾ آهي.

سر سراڳ—

فصل پهريون

[۱] هِيرو جنَ هِنْدَن، وِج وَتِجَارَا اوڏهينَ

سودو صرافن سين، جِت ڪوڙين وينا ڪن (۱)

تون پڻ وڻان تن، وانءِ وهائي آءُ ڪي (۲).

[۲] هيزي سَنَدُو هوه، مانُ پَکُو جنَ پيڻينَ

هاڻي تنَ هَن تِي، لَسَ وِڪاسِي لوه

سُون سِجائي ڪونڪو، آهي اِي اَندوه.

قاسم ڪَچَ سَنَدُو، قدر نه ڪوڏي جيترو (۳).

[۳] سَچَ سُوڊيندڙ ٿورڙا، ڪَچَ سُوڊيندڙ ڪوڙ

سودو صرافن سان، جُوڏئون وِجي جوڙ (۴)

موتي ۽ سَرجان ڪُون، ماسو مَنهن مَ موڙ

صبح پَڻي سوڙ، اَمَل ٿيندو آڏو (۵).

(۱) ڪ. جت سودو صرافن سين ڪوڙين وينا ڪن (۲) خ. وانئن وهائي آءُ ڪي: ظ. وني ۽ ش.

وئون: ڪ. ونءُ. هيءَ بيت ۾ ڪونهي (۲) هيءَ بيت ۾ ڪونهي (۴) خ ظ ش. زوڏئون

وِجي جوڙ (۵) اصل. 'آڙڪو'.

- [۴] سون وهائجُ سَقَرُو، ڪَچَ ۾ ڪَمُ نه ڪوئ
 پيدا پورو نه ٿئي، لاڳو منجهان لوه
 قاسم! سودُ سندوءَ، پارِ پسندا پارِ ڪو.
 [۵] پاڻيٽ جي پرڪين، لاري لڳج تن جي (۱)
 قاسم ڪُل جواهر جا، اصل آوءِ آمين
 ماڻڪَ ديندءِ موڙيون، چنڊي منجهان چين (۲)
 ڏينھڪ وينا ڏين، هيرو لعل هٿن سان.
 [۶] پاڻيٽ سندا پارڪو، داڙو خيرِ دلال
 هيرو هٿان اُن جي، ماسو ملي مال
 قاسم! ڪوڙ ڪنگال، سودي ان سڌاريا (۳).

فصل ٻيو

- [۱] اَمَل سَندي آس، ڪڏي پَئو ڪُلاب ۾
 گهوري منجهه غواص، پارس پاڻي آڻيا (۴).
 [۲] ويهو پاسِ وڙن، پڊَ پُراڻا قولين (۵)
 قاسم! ڪنهن پر نه لهين، منجهان پڪَ پڙن

(۱) خ. پاڻيٽ؛ ڪ. پاڻيٽ (۲) خ. ماڻڪَ ڏيندي - الخ (۳) هي بيت ۽ ۾ ڪونهي
 (۴) هي بيت فقط ڪ ۾ آهي. (۵) خ. ويههون پاس وڙن، بت پراڻا قولين نٿس. ويههون پاس وڙن - الخ.

ماڻڪَ تَن مِڙَن، ساڪَن جي سَمونڊ جا (۱).

[۲] ساڪَن جي سَمونڊ جا، پَسُ تَنِي جي پاڳ

ڏوريندن ڏسِين ٿا، سَنڊو ماڻڪَ ماڳ (۲)

قاسم ڪل جَهوار جي، وِسَ تَنِي جي واڳ،

سَنئون تَن سِپاڳ، جي پلئي لڳا اَن جي (۳).

[۴] جاڳي جاڳي جَن، سَتَرُ سَنجيون پيڙيُون (۴)

صَلاحون سُونهپَ جون، قاسم وِينا ڪَن

اَمَلُ آندو تَن، ٻڌا جيڪي ٻار ۾ (۵).

[۵] هاڳامان ۽ هَلَّ، سَجَن ڪَن سَمونڊ جا

آندا تَن اَمَلَّ، جي آسون پلي اوهرِيا (۶).

[۶] آسون پلي اوهرِيا، اَمَلُ آندا تَن

وڏا طالع تَن جا، جهاجِهه جُهاري جَن

جي تانگهي منجه تَن، قاسم ڪوڏيون تَن لئي (۷).

واڻي*

توهُ تَنهينجو مَنگان، توهُ تَنهينجو مَنگان

يا الله توهُ تَنهينجو مَنگان، الله آءِ توڙ ٿون تَنهينجو مَنگان

(۱) هي بيت ظ ۽ ن ۾ ڪونهي. (۲) ڪ. ڏوريندڙ ڏسِين ٿا - الخ (۳) هي بيت ظ ۽ ن ۾ ڪونهي (۴) ڪ. سَنجيون (۵) خ. ٻڌا جي ٻار ۾. ظ ۽ ن ۾ هيءَ بيت ڪونهي (۶) هي بيت فقط خ ۾ آهي (۷) هي بيت فقط خ ۾ آهي.
* هيءَ واڻي ن ۾ ڪانهي.

۱. پيڙي ٿيان پٿار سان، آنڱي لاهي اڱان

مولي مونکي ميڙين، دور ڪري دُرڱان

۲. چيئون جت چرين ٿا، چت چترجن چڱان

سيئون چرون چاڙهيا، رچن رڱ سُرڱان

۳. قاسم ڪو م منجهائين، سانڌيم! پنهنجي سڱان

پنهنجا پاڻ فضل سان، ٻار لنگهائين لڱان

سر سامونڊي

فصل پهريون

[۱] چِت ڪيائون چين، هاڪاريائون هليا

پڳهه پائي ٺاڪڻا، مونڪي نال نه نين

زورق دور زمين، سنڀي سامونڊين جي (۱).

[۲] سڙهه ڪنيائون سنڀيا، هليا ڏانه هالار

رات پرنيا رب ڪسي، پاڏيلين پتار

قاسم ڪارونپار، الله ٿن اڪارين.

[۳] سڙهه ڪنيائون سنڀيا، چين ڪيائون چت

لعي لڪا جي اوهريا، سڻي سهڻيءَ پت

آءُ نهاريان نت، واٽون وڻجارن جون.

[۴] ٻيڙا مڪي ٻار ٻر، وڌائون واري (۲)

سڙهه ڪڍي ساڄا ٿيا، ساجهر سينگاري

هليا هاڪاري، الله سنڊي آسري.

(۱) خ ڪ. زورڪ ڏ. زورڪ خ. سنڀي سامونڊين جي ڏ. سنڀي ڪ ش. سڻي ڏ. سنڀي.
(۲) ڪ. ٻيڙا مڪي - الخ.

[۵] پوئين ڀاتو ڀات، وکر وڌا پيڙين (۱)

پڙهي پڳهه چوڙيا، سامونڊين صلوات (۲)

نظر ٺاڪڻن جي، آهي منجهه عرفات (۳)

ميسر ڪيائون ميسر ۾، ماڻڪ ملاقات

سرين سا سوغات، جنهن قاسم قيمت ٺاهه (۴)

[۶] وڻجارن واري، وکر وڌا پيڙين

چليا چين مهه - چين ڏي، سيد سنڀاري (۵)

قاسم ڪارونپار ڏي، هليا هاڪاري

احمد اشاري، ٺاءِ بچائي نوح جي (۶)

واڻي

وڻجارن وري، وکرڙا پيڙيءَ چاڙهيا

۱. وڻجارن ولات جي، سودي ري نه سري

۲. جهوني پيڙي جهاجهه ۾، آهي آب ڀري (۷)

۳. پيڙي تار طوفان مون، تنهنجي توه ٿري

(۱) خ. پڙهين؟ - الخ؛ ظ. بويون ڀاتون ڀات، وکر وڌائون پيڙين. (۲) خ. سامونڊي صلوات.

(۳) ظ. نظر ٺاڪڻن جو - الخ. ڪ. نظر ٺاڪڻن جي. (۴) اصل ۾ هي بيت 'سر راڳ' هيٺ

لکيل آهي، جتان ٺپائي هت آندو ويو آهي. (۵) نش. چليا چين ماڃين ڏي - الخ. (۶) هيءَ بيت

ظ ۾ ڪونهي، ۽ باقي ٻين نسخن ۾ 'سر راڳ' هيٺ لکيل آهي جتان ٺپائي هت آندو ويو آهي.

(۷) ظ. جهوني پيڙي جهاز ۾ - الخ.

۴. اتي تاري تنهنجي، جتي ڏيڻ ڏري (۱)

۵. قاسم ڪارونپار جي، سڄي ڳالهه ڳري.

فصل ڊيو*

[۱] سودي ڪارڻ سنبهيون، ويهون وڻجارن

چليا چين بنگال ڏي، ماڻڪ رکي من

آيا ان اوڙاهه ۾، جتي ڏيڻ ڏرن

لهرين جي لپاٽ سين، ڪاڪ ڪڙڪا ڪن

قاسم ڪارونپار سين، تاري لڳي نه تن

اُتي اتارن، هادي ڏيندو هٿ (۲).

[۲] هادي ڏيندو هٿ، واهن سر ويهي

نوح جني جو ٺاڪو، ثابت ويا سيئي

تنهن ڪشتيءَ ڪيئي، قاسم! تاب طوفان جي (۳).

[۳] جهوني پيڙي، جهاجه گهڻي، وچ وڌاندر وڃي

لهرين جي لپاٽ سين، ڪوڙين پڇن ڪير

پسي دور درياه جو، قاسم! ڪنن ڪير (۴)

(۱) اصل، ڊيم ڏري (۲) خ. ظ. اتارن؛ ڪ. ا. آو. تارن؛ ش. ا. تارن (۳) ڪ. ش. تنهن

ڪشتيءَ تي ڪيئي - الخ. (۴) ڪ. ظ. قاسم ڪن ڪير.

پڇن فصل جا جملي بيت اصل ۾ سر سرراڳ هيٺ ڏنل هئا، جتان ٺاهي هت آندا ويا آهن.

فضل ساڻ فقير، پُربندر پهچائين.

[۴] جهوني پيڙي، جهاجه گهڻي، ويرون وچ وڙهن (۱)

ننڊ گمائي ڏاڪڻين، سڪ نه سڪائين (۲)

قاسم! ڪارونپار ويا، سي موٽي سس مڙن

واءِ سٿائو وارين، ساڄو تن سڙهن

گهيڙان جنهن گهڙن، ان تڙان ٿي آڻ تون.

[۵] جهوني پيڙي، جهاجه گهڻي، رب پرنياڻ تو (۳)

پير خضر پاڻيءَ ۾، ساڻي ٿيندو سو

قاسم غم نه ڪو، اولو احمد هٿ ۾.

[۶] ڪنڌي ناه ڪلاب جي، ڏنگ وڙنگا واءِ (۴)

قاسم ڪارونپار ۾، پير پروڙي پاءِ

معلومن ملاح، پچ پاڻيءَ جون خبرون.

[۷] ڪنڌي ناه ڪلاب جي، ڪپر ڪارا ڪن (۵)

جهوني هن جهاز کي، تر ۾ پئي م تن

الله! ساڻ آسن، قاسم آ ڪارين (۶).

(۱) ظ. ويرون وچ وڙن. (۲) خ. ننڊ گمائي ڏاڪڻين - الخ. (۳) ڏش. پرنيا تو. (۴) خ. ڏش. ڪنڌي ناهي - الخ. (۵) خ. ڏش. ڪنڌي ناهي - الخ. (۶) خ. اوڪارين.

[۸] ڪنڌي ناه ڪُلابَ جي، وچان وِرنَ واند (۱)

لڳو واءِ وڌانڌرو، سڙهه پُراڻا پاند

قاسم ڪارونپار ۾، مڇ مڇائي راند

دِگولي درمائد، پرورا پار اُڪارين (۲).

[۹] ڪنڌي ناه ڪُلابَ جي، ڪپر ڪُن ڪارا (۳)

موجون ڏين مهراڻ جون، لهريون لاسارا (۴)

وهي واهڙ وچ ۾، پاڻي ٻه - پارا (۵)

اُتي آتارا، پرورا پار اُڪارين (۶).

[۱۰] ڪنڌي ناه ڪُلابَ جي، ڪپر ڪُن ڪارا (۷)

سودي ڪارڻ سَنپيا، وري وڻجارا (۸)

لعلون 'لڪي - سر' ۾، موتي موچارا

سودي سوارا، ڪتي آيا خير سان.

وائي

بندر جا وڻجارا، شال مونڪي ملندا هوءَ جي

۱. مٿي واڏن مون ڪيا، آيل نيڻ فهارا

(۱) خ ظ ش. ڪنڌي ناهي - الخ؛ ڪ. وچان وِرنَ واند (۲) خ. اوڪارين (۳) خ ظ ش.

ڪنڌي ناهي - الخ (۴) خ ظ. لمارا (۵) ڪ. وهي واهڻ وچ ۾ پاڻي ٻه پارا؛ ش پاڻي ٻن پارا

(۶) ش. اتي اڻ تارا - الخ؛ خ. اوڪارين (۷) خ ظ ش. ڪنڌي ناهي - الخ (۸)

خ ڪ. سَنپيا.

- اُٿيو سامونڊين جا، پسان سڙه سوارا
 ۲. تڄيون ڌاريچن جون، ڏيندم شال ڏيکارا
 سارڻو ويٺي ساريان، جيڏيون جيءَ جيارا
 ۳. پلڻه پائي اڳيان، پُچان تڙ پوچارا
 مولیٰ مونکي ميڙئين، سامونڊي سونهارا
 ۴. قاسم چئي ڪڏهين، ملين جي منارا
 ته موٽي موڪل نه ڏيان بندر جي بازارا.

فصل ٽيون

- [۱] زَوَرَقَ وَجْهَانِ زِيرِيُون، پڳهه پايان پنج (۱)
 آڻي وَجْهَانِ آڳ ۾، وڏي اولا وَنْجَهه
 مونکي ڏيئي ڏنْجَهه، آج مَ وڃو اوهرِي.
 [۲] زَوَرَقَ وَجْهَانِ زِيرِيُون، پڳهه پايان ويه (۲)
 ڪوءِ سودو، بَن پيڙيون، هَلَطَ مُنْدَ نه هيَه (۳)
 سودو هَت سَتِيَه، سَفَرِ وَجِ مَ سُرِين (۴).
 [۳] زَوَرَقَ وَجْهَانِ زِيرِيُون، پڳهه پنج هزار

گهڻي ڪٽڻي گهوريان، بندر جي بازار (۱)
 ڪوڙين ڪارونپار، آهن سوداگر سميتيا (۲).
 [۴] آڄ م وڃو اوهرِي، مونڪي ڏيئي ڏنجهه
 سامونڊين سان سنجھ، ڪريان روح رچنديون.

وائي*

جر ناريل پيا، ماءُ! سنيوڙا سپرين
 ۱. الله سندي آسري، ڪوها تن ڪنيا
 ۲. ساڃا سڙه سامونڊين، ڪالهنڪر ڪيا
 ۳. پرڻي مون پرينءَ سان، ٿورا ڏينهن ٿيا
 ۴. مٿي پڳه هٿا، رُوندي مون نه رهيا
 ۵. قاسم ڪارونپار جي، سڄي ڏور ڏيا

فصل چوٿون

[۱] تڙ توارون پون، گهنڊ گڙندا مون سڻا
 مان مونڪي چون، تو وڻجارا آڻيا (۲).
 [۲] ماءُ! ساريندي مون، تڙ وڻجارا آڻيا

(۱) ظ. گهڻي ڪٽيو گهوريان. الخ (۲) خ ظ ڪ ش. هن سوداگر سميتيا، ن. آهن سوداگر سميتيا.
 * هيءَ وائي ظ م ڪانهي. ڪ م مصرعن جو سلسلو (۱، ۲، ۳، ۴، ۵)؛ مصرع نمبر ۳ ش
 م ڪانهي. ۳. ڪ. پڙو مون ٻريان مين - الخ. ۴. ڪ. پڳهه مٿي هٿا - الخ.
 (۳) هيءَ بيت فقط ڪ م آهي.

پُنِيُونِ اميدُونِ، وَهُونِ وَرَنِ گَڏِيُونِ.
 [۲] وِريَا وَڻِجَارَا، وَهِنِ گَهرِ وَاڌَائيُونِ
 آچي سَڙهنِ اوچتا، ڏنا ڏيکارا
 ڪاري ڪيڏارا، ڪٿي موٽيا خير سان (۱).

واڻي - ۱۰

ڪيئن وساريان آءُ تَن ڪي، منهنجا بندر وڻڙا جي (۲)

۱. لعلون 'لڪي-سر' جون، سودي ايندم سي
۲. سڪايل سمونڊ ڪي، آڻيو آکا ڏي
۳. ڪٿي ايندا خير سان ڪارُونڀاران ڪي (۲)
۴. قاسم سيرِ سمونڊ جي، ناپون پايو ڏي

واڻي - ۲*

بندر لڳڻ ڏينهن وو، ماءُ! منهنجي وو سڄڻين

۱. اتر لڳي اوهريا، مٿان وڻڙن مينهن
۲. گهڻو گوندلر گاڏئون، ٺاڪڻاڻو نينهن
۳. بندر لڳن ڏينھڙا، هيڏا اڳ نه هيئن
۴. قاسم ڪانگ پريان جا، ڪلي ڏيندم ڪينءَ

(۱) هيءَ بيت ظا ۾ ڪونهي (۲) ظا ۾ هن مڪيه ٿلهه بعد ورائي ته: "ڪيئن آءُ تني ڪي، ساريو ساريان آءُ تني ڪي". (۳) ڪش. ڪانڀارئون.

* هيءَ وائي ظا ڪ ۽ ڪش ۾ ڪانهي. ۲. اصل "گيرتن (۹) گولدر گاڏئون - الخ".

سر توڙي

فصل پهريون

[۱] نَڪو تَنبو تَرهو، نَڪا سِڻهه ساڻ

پاڻيءَ وجهي پاڻ، الله سندي آسري (۱).

[۲] نَڪي تاڻي تَرهو، نَڪو سِڙي مڏُ

هتان سڻيو سڏُ، ڪڏيو پوءِ ڪُلاب ۾.

[۳] نَڪو ٻڌي تَرهو، نَڪو ٻڌي نوڙُ

پاڻي پنيءَ ٻوڙُ، سهڻي ڀانڻي سير ۾.

[۴] سهڻي ڀانڻي سير ڪي، چينهرِي جي چَر (۲)

نہ مَلاح نہ مَڪري، نہ توڙي ٻڌي تَر

اچئو الله آهر، ڪاهيو پوي ڪُنن ۾.

واڻي - ۱

مونکي ڪيڙو سڏُ سنگهار، آءُ آج ويندڙي لولا ڀرين پار

۱. ٻيلي ٻيلين جي، گڙن گهنڊ گهنڊار

۲. مونکي لائي مَن ۾، لئئون وڃندڙي لار
۳. ڪوڙين واهڙ ڪيترا، توڙي وهن تار
۴. سدا سائر سير ۾، لڏڻ لڪ هزار
۵. ٻڌم ٻيلين سان، قاسم قول قرار (۱)

واڻي-۲

موٽ سهار! مانگرڙيون، مون مارينديون لو! مڇڙيون

۱. آءُ آتاري آهيان، ڪيئن پڇندڙي پار (۲)
۲. ڪوڙين مانگر ڪيترا، سائر ۾ سينسار
۳. نه مون ناؤ نه تَرهو، آگا! آر اُڪار
۴. منهنجا واهڙ وچ ۾، سُج سڌ سنگهار
۵. تنهنجي آڳهه اُڪري، قاسم ڪارونپار (۳)

فصل ٻيو

- [۱] ڏم سان ڏينهن م گهار، سس سان ڀر م سهڻي (۴)
- پاڙيچن پچار، مڇڻ منڌ وساريين (۵)
- [۲] ڏم سان ڏينهن م گهار، سس سان ڀر م سهڻي (۶)
- صبح تو سنگهار، منهن تي ڏيندءِ ميهڙو (۷)

(۱) خ. ڪالهه وار (۲) ڪ. آءُ اٿتاري- الخ. (۳) ظ. ۱ تنهنجي آڳهه آئون گهڙي، قاسم ڪارونپار، (۴) ڪ. ڀرؤ م سهڻي، (۵) هيءَ بيت فقط ڪش ۾ آهي، (۶) ڪ. ڀرؤ م سهڻي، (۷) هيءَ بيت فقط ڪش ۾ آهي.

[۲] دَمُ دُڀرو هو. ساهڙ سڌائين سَنرو

بُڌندي ٻانهيارين جو، ساڻي ٿيندو سو
قاسم غم نه ڪو، آڳهه احمد جن جو (۱).

[۴] دَمُ دُڀرو تان گهوريو، مَچي مَرُ ميهار

آڳهه جنهن جي آڪري، قاسم ڪارونپار
سونهي مون سينگار، ساهڙ جي سهاڳا ۾ (۲).

وائي

دَم سان گهاريان ڪيئن، لو لو هو! مون منڙو ميهارن سان،

مون سَگڙو سنگهارن سان

۱. جيئن جيئن ڀڄي راتڙي، مون تن تانگهي ٿيئن

۲. گهڙو گهڙي تان گهوريو، مٿو مٿان نينهن

۳. گهڙان گهوريو جندڙو، وچان ساهڙ سيئن

فصل ٽيون

[۱] سهڻي ساهڙ پاڻ ۾، هڪا هڪ ٿيا

گهڙو ڀڳو تان گهوريو، وچان وچ ويا
ٻيائي منجهه پيا، هو ويا وحدت گڏجي.

[۲] سهڻيءَ سڪ سري منجهون سير سنگهار جي (۳)

مَر جان پت پري، ميس لٿو مامرو (۴).

(۱) هيءَ بيت فقط سڪ نش ۾ آهي. (۲) هيءَ بيت فقط سڪ نش ۾ آهي. (۳) نش. منجهان سرڪ
سنگهار جي. (۴) ظ. 'ميس پت پري' ميس لٿو مامرو.

واڻي

ويهي ڪير وسار، ڪڇ سنڀار، قالوا بلي جي قول کي

۱. مٿان ورچي ڇڏين، سنڌي پر پڇار

وڃائج وجود ۾، جئن سا گهنڊيءَ لار (۱)

۲. ڪاهي پڙ ڪلاب ۾، ترس ۾ پسي تار

گهڙو ڀڳو تان گهوريو، نينهن ۾ پئي ۾ نهار

۳. هو جو گهاڙو گهڙيو، ڪڇو ڪالهه ڪنڀار

مڇڻ پئين ماسري، اونهي جي آڌار

۴. ڪُل نفس ذائقه الموت، لکيو لکهار

آهي عزرائيل جو، ڪنڊو منجهه ڪپار

۵. پيلي پيلين جا، گڙن گهنڊ گهنڊار

آسونهيون سونهيون ٿيون، سٺي قند توار

۶. گهوري گهورج جندڙو، مٿان منڏا ميهار

ساڻي ٿيندو سير ۾، سٺي سڌ سنگهار

۷. ٻڌو پيلين سين، قاسم ڪالهه قرار

جيڪي لکيو لوح ۾، سو پارو ويٺي پار

سر سارنگ

فصل پهريون

[۱] آبر منجهه آثار، اڄ پسجي مينهن جو

سج پڙي، کس ککرين، چووايو چوڌار (۱)

سنجهي لهندو سار، آچي آڃاين جي.

[۲] مند ٿي، مند وڃڻا، چريو چووايو (۲)

مينهن موگهون ڪڍيون، آيو ڪي آيو

سانوڻ سوايو، پٽين لنب پڇي پيا.

[۳] مند ٿي، مند وڃڻا، ٻني پوڙيائين

سامڙهي جي سيم ۾، خيمان ڪوڙيائين (۲)

جوڙون جوڙيائين، پڪي ڪورڙ ڪڇ جي.

[۴] مند ٿي، مند وڃڻا، ٻڏا سڀ پنيار

هڻي مينهن منجهائيا، رڙيون ڪن ريڍار

ڌڙ واهڙ سڀ ٿار ٿيا، پهري ڪانه پهوار

(۱) خ د. چوڌاڻو (۲) د ڪ. چوڙهيو چوڌاڻو (۳) اصل. سانڍري جي سيم ۾. الخ.

مينهون ۽ ميهار، آگي آسودا ڪيا.
 [۵] چوڏس چڙهي آڻيو، سارنگ سوپارو
 سنڌ سري هالار ڪي، وس ڏنو وارو
 پنو پٽارو، من مرادون پنيون.
 [۶] گجي گڙي آڻيو، سارنگ سوپارو
 ڏنو ڏنڙين ڪي، وڇڙين وارو
 پنو پٽارو، من مرادون پنيون*
 [۷] ڀري پٽاري، ٻهر ٻنهي ڪنڌين (۱)
 قاسم ڪيا سڏڙا، سيد سنڀاري
 واري آنڌي وڇڙي، سارنگ سينگاري

*بيت [۶] بعد هيٺيان ٻه بيت سڀني نسخن ۾ ڏنل آهن، البت خ ظ ۾ پهرين ست جي پڙهڻي 'جيڏيون' جيارو - الخ، آهي ۽ ن ڪش جي پڙهڻي 'جيندي جيارو - الخ' جا اختيار ڪئي وئي آهي. خليفي حاجي شير محمد جي روايت موجب اهي ٻئي بيت 'جيندي سمي' جا چيل آهن جو خليفي نبي بخش جي مريدن ۽ راوين مان هو ۽ ڪڇ ۾ 'سامڻهي' جي ڳوٺ ۾ رهندڙ هو.

[۱۱] جيڏيون جيارو، سڻهي سارنگ شاه ڪي

سڻهي سمي سڏڙا، آيو ڪ آيو
 سانوڻ سوايو، من مرادون پنيون.

[۱۲] جيڏيون جيارو، سڻهي سارنگ شاه ڪي

آگهي ڪل عالمر ڪي، پلڙ ٻياريو
 آڏي اوتارو، ويٺو پاس پراج جي.

(۱) خ. پهرين ٻنهي ڪنڌين؛ ن. پهرين ٻئي ڪنڌين؛ ظ. لوڻن مي ڪنڌين؛ ڪش. ٻئي ٻنهي ڪنڌين؛ ڪ. ٻهر ٻئي ڪنڌين.

وَسِي وَسْكَاري، عَالَمُ آسودو ڪيو.

وائي*

سارنگ لاهج سوڙ، مينهن وسائي مارڻ جي (۱)

۱. اتر ڪون ٿي آڻيو، غازي ڪري گوڙ

۲. وسي ڪيا وڇڙين، پاڻي پنيءَ ٻوڙ (۲)

۳. مينهن ڪاڻي موڻيون، سندا موگر موڙ (۳)

۴. آهي تنهنجي آسري، قاسم عالم ڪوڙ.

فصل ٻيو

[۱] مورَ وَسَندي مينهن، چڙهيا ڏونگر چوڻين

اُڀي سارنگ سامهان، ڪن ٽالون منجهان نينهن

ورڍو وصل ڏينهن، مينهن ميڙيا سپرين.

[۲] مولیٰ مينهن وسائيا، آڳاٽا الله

سنگهاريون صلاح، ڪليو ڪن ڪير جي.

[۳] ڪڪر ڪاري ڪار، آپ چمڪي وڇڙي (۴)

آندو آب آگونڌرو، مينهن جي مختيار

آڳي آسودا ڪيا، ڏٻروال ڌرار (۵)

ڪن ڪلندي ڪير جون، ڪٿريون ڪيڪار

* هي وائي خ ظ ن ۾ ڪانهي.

(۱) ش. مارن جي. (۲) هيءَ مصرع ڪ ۾ ڪانهي. (۳) ش. 'مينهن ڳئون مٽيون، سدا موگر موڙ'. (۴) ظ. آت چمڪي وڇڙي. (۵) ڪ. ڌنار: ش. ڏٻروال ڌنار.

قاسر ساڻ قرار، ڀرين پنهنجا ڀاريا.

[۴] وڃ سولي وار، آڃ چمڪي آپ ۾

وڻا مينهن وصال جا، لڻو ڏيه ڏڪار

قاسر ساڻ قرار، ڀرين پنهنجا ڀاريا.

[۵] وڃ سولي ڏينهن، آڃ چمڪي آپ ۾

اسان ڀرين پاڻ ۾، نئون ٻڌڙو ڏينهن (۱)

سندو محبت مينهن، آيو اوهيرا ڪري.

[۶] آيو اوهيرا ڪري، چوڻرڻان چوڏس

سُٿائڻ سهج مان، ڀارا ڀرڻا پس

ڏسيو ويٺو ڏس، قاسر ڪم الله جا.

[۷] وڻا ڪي وسندا، مٿي موهر مينهن (۲)

اسان ڀرين پاڻ ۾، نئون ٻڌڙو ڏينهن

جر ۾ مڇي جيئن، تيئن مون من واپيو سڄڻين.

[۸] آبر منجهه آهائ ٿيو، ڪاڻ ڪڻندي ڪنڇ (۳)

پسي ڀر ڀرين جي، ٿيا رقيب رنج

(۱) ظ. ٻڌو نينهن (۲) ڪ. ڏ. وڻا ڪر وسندا. الخ. (۳) خ. ڏ. ظ. ڪام ڪندي ڪنڇ: نش.

ڪا ڪندي ڪنڇ.

شال وسندو سنج، مٽي عاشق اوهيرا ڪري (۱).

[۹] وٺو اوهيرا ڪري، مٽي عاشق آج

ڏور ڏوگاها پڇ، مينهن منهن ڏيڪاريو (۲).

[۱۰] آتر ڪوي، ڏکڻ ڪوي، ڪوي اوڀر آج

ڏور ڏوگاها پڇ، جو مينهن مڏائو آيو.

[۱۱]^۹ پسي آگم اڃ، ور ورپتين ساريا

وٺي مينهن ورن سان، سهسين ڪن سهج

روح رچنديون رڃ، قاسم ڪجن پر سان (۳).

[۱۲] ڍٽ پٽ ڪهنبا ڍڪيا، ڪن سڪايل سرود

منهن معشوقن مڪيا منجهان عبر عود

دلهن ڏنڪبان ڪي، مشڪ ڪيو موجود (۴)

ڪٿوري خوشبوءِ سين، واسيا ڏن وجود

(۱) شاه جي رسالي (سر سارنگ) ۾ هيٺيون بيت ڏنل آهي:

ڪار ڪندي ڪنج، آبر ۾ آهائ ٿيو

ڏسي هر ڀرين جي، ڏور ٿيا سڀ دلجهه

شال وسندو سنج، عاشق ٿي اوهيڙا ڪري.

(۲) خ. ڏيڪاريا. شاه جي رسالي (سر سارنگ) ۾ هيٺيون بيت ڏنل آهي:

آئو اوهيڙا ڪري، عاشق مٽي اڃ

ڏور ڏڪاريا پڇ، مينهن منهن ڏيڪاريا.

(۳) ڪ. 'روح چڙهي' رڃ، قاسم ڪجن پرڏيه ۾. خ. ظ ۾ هي بيت ڪونهي.

(۴) خ. 'دلهن دهنگبان ڪي، مشڪ ڪيو موجود' ڪ. 'دلہن دنڪبان ڪي مشڪ ڪٽائڻ مهجود'.

مليو جن معبود، قاسم گرم تن جا (۱).

[۱۳] آگر اڪڙين ۾، موهن روپ ملار

منهن مهتابان اڳرو، ڪڪر ڪارا وار

دلهن ڏنڪبان ڪي، سينگاريو سو وار (۲)

قاسم! پائل پير جي، گجي سنجھ غبار

جڏ سيج چڙهڻو سردار، ڏڏ عالم آسودو ٿيو (۳).

واڻي - ۱ *

مانگ پڇايس مينهن، رات رمندي ڍول سين

۱. مينهن پڇايس مانگڙي، ڏيڻ ٿمايس ڏينهن

۲. سر چني، گل ڪنچرو، پيس پاندن سين

۳. ڪانڌ ڏيڙيس ڪپڙا، حاضر ويهي هيئن

۴. قاسم! ڪانڌ سهاڳڻيون، رمن راتو ڏينهن

واڻي - ۲

موٽ وسندڙي مينهن، لالڻ! لاءِ م ڏينھڙا

۱. جدا سانوڻ ڏينھڙا، هاڻ نه گهرجن هيئن

۲. جيئن پڪي ٿمن پاندڙا، اڪڙيون وسن ايئن

(۱) هيءَ بيت ظ ن ش ۾ ڪونهي. (۲) اصل. 'دلهن ڏنڪبان ڪي سينگاريو سو وار'.

(۳) هيءَ بيت فقط خ ۾ آهي.

* ڪ ۾ هيءَ 'واڻي' بيت جي صورت ۾ لکيل آهي ۽ آخري ست هن طرح آهي ته:
'رمن راتو ڏينهن، قاسم ڪانڌ سهاڳڻيون'.

۰۳. 'پي' 'پي' پيهو ڪري، مون تن تولا ٿيڻ (۱)

۰۴. قاسم! منڊ ملار جي، تو ري گهاريان ڪيڻ (۲)

فصل ٽيون

[۱] آءُ سو سارنگ ساريان، جو بکين لاهي بک

آب پياري اچڻين، ڏکين سڄي سک

مٿان دليين ڏک، وسن سڀي مڻيا (۳).

[۲] آءُ سو سارنگ، ساريان، جنهن ايندي لائي اچ

پلر جي پالوت سان، ساڻي ٿيڻي سڄ

رات منجهارا رڃ، پلر پيتو روجهڙين.

[۳] جهڙ ڦڙ جهور جهڪور، سڄ سرلي ڏڪيو (۴)

قاسم! اتر پار ڏي، ڪڪر ڪاريءَ ڪور

آپي سارنگ سامهان، ڪن ٿو ڪا مور (۵)

وڻو آب اتور، ڍٽ پٽ ڪهنا ڍڪڻا (۶).

[۴] وهي آيو وا، ڀرين پاڻي موڪليو

(۱) خ ظ ڪ. پيهو ڪري. (۲) ظ. قاسم منڊ ملار جي، گهاريان آئون ڪيڻ.

(۳) اصل. 'وسي سڀي مڻيا'. (۴) خ. سڄ سرلي ڏڪڻو؛ ڪ. سڙلي ڏڪڻو. (۵) خ. اڀو

سارنگ سامهان. الخ. (۶) خ. 'جڏه وڻو آب اتور، تڏه؛ الخ؛ ڪ. هاڻي وڻو آب اتور.

الخ. هيءَ بيت ظ ڏ ۾ ڪونهي.

راضي ٿيو الله، عالم آسودو ٿيو.

[۵] وَسُ، مَ وِڙمَ لاءِ، آءِ اوھيرا آسري

رھي نہ رتيءَ جيتري، ويچارن ٻي واھ
تسياريون تو لاءِ، آڀيون پڇن پھيڙا (۱).

[۶] وَري ڪيڙي وَر، مُندائين مينھڙين

سُڪَ وَسائي سنڌڙي، ٿھلي چڙھيو ٿر
سيد سڪايل جي، قاسم! لڏي ڪر
گھاڏو گھرو گھر، وڻو آب آگوندرو (۲).

[۷] اُتر ڪون ٿي آڻيو، ميگھ سوچاريءَ وڃر

ٻڌائين ٻاجھ پئي، ڀلائيءَ جا پير (۳)
هادي هدايت جو، وڌو سڏ سوڀر
سُڪا ڏھر ساوا ٿيا، جڏ پرين پاڌا پير
مھدي مير مٿير، قاسم! قحط وڌيو (۴).

(۱) هيءَ بيت فقط ۾ آهي (۲) هي بيت خ ظ ن ۾ ڪونهي (۳) اصل. 'ڀلائي جو پير'

(۴) هي بيت فقط خ ۾ آهي.

وائي*

- جهجها ڏيڇ جُهار پانڌي پرينءَ رسول ڪي
 جهجها ڏيڇ جُهار هيڃان عالم جي آڌار ڪي
 ۱. آجو ڪريو احمد! عاصي ڪوڻ آزار
 ۲. سڱ پنهنجو سيد! تون تان وارث! ڪير وسار
 ۳. قاسم جي ڪوٺين ۾، سيد! لهج سار

* هيءَ وائي 'مولود' جي عنوان سان فقط ۽ ڪ ۾ ڏنل آهي. ڪ ۾ 2 مصرع بعد ۾ وڌيڪ مصرعون:

سگهو موٽج سيدا، سڌ سڻي سالار

رهي آهي روح ۾، پرير تنهنجي پچار

سر ڪيڏارو

فصل پهريون

[۱] شُجاع! نيڪ صلاح، وَتُ ته وِپري نه پَسين

ڄاڻي هيڪ الله، قلم جنهن جي هٿ ۾ (۱).

[۲] شُجاع! سِنْدَ مَ ويه، اوڏا اڏي نِجُهرَا

هيءُ تَنِي جو ڏيه، حامي حيدر جن جو.

[۳] شُجاع! ويه مَ سِنْدَ، اوڏا اڏي نِجُهرَا

هتي راوتَ رند، وَتَنِ قلعي ڪوڏڻا (۲).

[۴] اچي آجُ امير، ڪرڙِيءَ خيمان ڪوڙيا

پيچي پيڙا نه ٿيا، مَهَنَدِ نه آيا مير

ڏنو سرُ سُدِيرَ، مُرتَضَيَ ميدان ۾.

[۵] ڪرڙِي ڪاڻي رت، پَتِ نه وجهي وات ۾

پڙ ۾ پهلوانن جي، ويڻي ڀرڪي پَتِ

جني نيڻ نَسَت، فينهن نه لائي تَنِ سين.

- [۶] کَرڙي کائي ماه، پيئي رت پيالئون
 ويئي سڌي شاه، جو ڏيندو سرُ ڏياڇ جانُ.
- [۷] کَرڙيءَ کپن پير، ته مون وڏو وسُ ڪڻو
 ڪوڙين پڳا ڪيترا، ٻڌي دنگ دلير (۱)
- [۸] وڏو سڄي وير، ڪنهن پر ڪهي ڪاڻيان (۲).
 ڪُونڌَ قلعي جا ڪوڏيا، ڪُونڌَ ڇنڊا پسُ (۳)
- [۹] ڇڏي تن ترس، پلتيو شاه پٺاڻ تي.
 ڪُونڌَ قلعي جا ڪوڏيا، ڪاڻئين مور نه ڪن (۴)
- ايندي لائو آسرو، توڙئون مٿان تن
 جوڳ مچائي جن، پوک پچندي تن جي.
- [۱۰] پرہ جهلندا پس، علم - طوق آسیر جا
 تڙ ترئين گڏيا، لوڻون لڇن لس (۵)
- حورون پائي هس، اچي وينيون اوڙيون.
 ڪري پوه پٺاڻ، اچي پٽو اوچتو
- [۱۱] دڙيا لڪ، درياه ڏي، تارو رکي تاڻ

(۱) ظ. ڪ. ٻڌي دنگ دلير؛ ش. ٻڌي دنگ دلير. (۲) خ. ڪاڻيا (۳) خ. ڪُونڌ
 ڪلي جا ڪوڏيا. الخ؛ ڪ. ش. ڪونر ڪلي جا ڪوڏيا. الخ. (۴) خ. ڪُونڌ ڪلي جا
 ڪوڏيا. الخ؛ ش. ڪُونر قلعي جا ڪوڏيا. الخ. (۵) ظ. ڌڙ ڌڙ گڏيا. الخ؛ ش. ڌڙ ڌڙي
 گڏيا. الخ.

جنهن مرتضىٰ سين ماڻ، سو راه ڀريندو رڪَ جي.

[۱۲] مٿي آرڻ آج، ڪُونڌ ڪُونڊي آڻيا

پڙ ۾ پهلوانن کي، لڏڻ ڏي نه لڄ

پيٽو وڃن ڀڄ، ساڻو ٿين سامهان.

[۱۳] پڙ ۾ پوڙيءَ رنگ، مانجهين رقا مولهيا (۱)

تريا رت ترنگ، رڻ ۾ راساڻا ڪري.

[۱۴] ڪٽاري ۽ ڪاٽ، مَن مُرادون ڀنيون

رت ڀريائون وات، مانجهين هڏ مڇائيا (۲).

[۱۵] هلو ملهو مانجهيا! وڀرين وٺون وڀر (۳)

جيئڻ ٿورا ڏينهڙا، پوءِ ڳڻبا پير

ٿيندو سڏ سوير، صبح شهيدن کي.

[۱۶] سڃاتائون سڏ، جيءَ جيءَ ڪري آڻيا

غازي ٿيندا گڏ، اَمَل علي شاه سين (۴).

(۱) خ ش. پوري رنگ؛ ظ. ٻون ري رنگ؛ ڪ. پوڙي رنگ. (۲) ظ. 'رت ڀريائون وات،

مانجهين هڏ مڇايا؛ ڪ. 'رت ڀر آئي وات، مانجهين هڏ مڇائيا؛ خ. مڇايا؛ ش. مڇايا.

(۳) خ ڪ ش. وڀرين وٺو وڀر؛ خ جي ٻي پڙهڻي 'وڙهي وٺو وڀر؛ ظ. وڀرين وٺون وڀر.

(۴) ڪ ش. امل شاه علي سين.

فصل ٻيو

[۱] سو مَر مَرڪي مير، ملُ جنهين جو مُرتضیٰ

دِٻائي دشمن کي، ڪنڌ ۾ ڪوڙي ڪيرُ
هادي همہ گيرُ، هڻي ڪنڌ هڻن سان (۱).

[۲] مُرتضیٰ جي مَن ۾، وڙهڻ جي وائي

شجاع سالر سنگتي، ساڻس سپاهي
قضا الاهي، آڻي سر آمير جي.

[۳] سوڀون سر گهرن، سر ري سوڀ نه سڀجي (۲)

سوڀ برابر سسيون، توريان تان نه ٽرن
جي هنڀڙي منجهه هرن، سي مل مهانگا سپرين.

[۴] سسي لڻي سوڀ، جي هوند پايان پاند ۾

هي جڳ سوڌو لوڀ، هو پڻ گهوريو گهوريان.

[۵] سو سسين ڏيئي، وڪ ونجي هيڪڙي

جنهن نيزي سر نيشي، مرڪايو ميدان ۾.

[۶] رڻ ۾ مٽي راند، آڄ آگهوري آڻيا

ڪونڌن ڪلها گڏيا، پاسي ٿي پسماند!

(۱) خ. هڻي ڪنڌ هڻن سان؛ ظ. هڻي ڪنڌ هڻن مان. (۲) ڪ شش. سوڀ نه سڀجي.

- چمڪيون چئني پاند، مٿي سر سَرواهيون (۱).
- [۷] هيءُ گل گولي شاه، ڀرڪا ڪارڻ پوکڻو
ڪندو سنجھ صُباح، مقابلو ميدان ۾.
- [۸] مَرڪاپائون مِير، پَت پاريائون پانهجي
اهڙو مَرْدُ مَنير، گهر سپاڳي سِچي (۲).
- [۹] وڙهه وڙهندن ساڻ، هيٺي هنُ م هٿڙا
ڪڍائي ڪيڪاڻ، غازي! مار غنير ڪي (۳).
- [۱۰] مِچُن مٿي هٿڙا، رَت پڪليا وار
چِتا دَسَ ديُون ڪري، گڙيا گرز غبار
آچي آڙد آسِر تي، آلتيا انڌوڪار (۴).
- چُونڊيو چئني پار، ٿو ڀاڱا پيچين کان وٺي.
- [۱۱] هٿين، چڪين، ڪاٽين، وڙهڻ ويريءَ ساڻ
پهرين مارج پاڻ، تہ سوپِ ملي ٿي سُٿري (۵).
- [۱۲] ڪٽارو م ڪي، ويريءَ جي وجود مان
وڌڻو وينو، وڌي، آڏو وجهي آڱرا (۶).

(۱) ش. چمڪيون چئني پاند- الخ. (۲) ش. پسجي. (۳) خ. ڪ. غلير ڪي. (۴) خ. ظ. ڪ.
التيا اندوه ڪار. (۵) خ. سوپِ ملي سُٿري. (۶) ظ. آوندو وجهي ڪ. ان داو وجهي.

[۱۳] جانُ جانُ جهيڙو نه ڪري، تانُ تانُ ٺاهه سُڪ

وڍڻو ويريءَ آڱرا، ڀڄڻو لاهي بک (۱)
راوت هٿان رُڪ، رڻ ۾ راساڻا ڪري (۲).

[۱۴] هُنُ ڪٿارو ڪاٺ، ويري ويري نه سهي (۳)

مڃڻ ڪا مصلحت، ڪاٺڙ وجهي ڪن تي.

[۱۵] ڪاٺڙ سنڍي ڪن تي ٻولي هڏ ۾ ٻنڌ

مَر ته موچارو ٿئين، هيءَ نه موڙن مُند (۴)

ڪڇن منجهان ڪُنڊ، پٽي ڪڍ پٺاڻ ڪي.

[۱۶] ڀڄ م ڀڄين ڪاء، پاء پانجاري اُن سان

مڃڻ تنهنجي ماء، منهن مٿاهون نه ڪٽي.

[۱۷] ڀڄي ڀڄ م ڪانڌا! مَر ته سانائي ٿيان

تو سيڱا تو سڃا، رڻ ۾ رمن راند (۵)

تو سر سوڙ پاند، آءُ ڪيئن اوڍي سُمهان!

[۱۸] جي تون ڀڄي آئين، ته اوڏو مون م آڇ

تو ڳل ڏيان ٻانهڙي، ڪر ڪي لايان ڪڇ

(۱) خ. ڀڄڻو لاءِ بک؛ ظ. ڀڄڻو لاءِ بک؛ ڪ. ڀڄيو لاءِ بک؛ ش. ڀڄيو لاهي بک (۲) ڪ

ش. رڻ ۾ راساڻا ڪري. (۳) خ. ڪ. وير نه سهي. (۴) ظ. جي بي پڙهي: 'هيءَ نه موڙن هٽد'.

(۵) خ. تو سڱا تو سرتا؛ ظ. تو سيڱا تو سڃا؛ ڪ ش. تو سرتا تو سڃا.

مون سُهائي سَچُ، ڪُوڙيون ڪانڌن ڪوڙيون (۱).

[۱۹] جي تون پڄي آئين، ته آءُ تنهنجي پيٽ (۲)

نٿ تنهنجي نڪ ۾، وجهان ڏيئي ويٺ

توڙي ڪٿان نٿ، ته ڪر پسان پٽ ڏي (۳).

[۲۰] جي تون پڄي آئين، تان تون ڪانڌ ۾ ڪُچُ

ويھ ڪُوڙائي ڪوڙ سين، مادرِ جهوليءَ مَچُ

جاڏاڙهي پکيءَ پُچُ، سا ڪونڌ ته ڪاڏي اجري (۴).

[۲۱] ڪاڏي ڪٿي صاف ٿي، چٽ چٽائي مانگ

تو سر چڙهي نانگ، ته مون منهن مٿاهون ٿئي.

فصل ٽيون

[۱] مونيا مادرِ زاد، پٽ پين جا رانڌيا

وٽا وساري نڪري، يار نه ڪيائون ياد

سندو سوپ سواد، سرفروشن سپجي.

[۲] هٿان حيدر شاه، سبق شجاعِي سِڪيا

مٽي آڻي ماري، ٻي نه ڪندا ڪا

جيڪا رب رضا، سا ڪوٺر قبولي هليا.

(۱) ڪوڙي ڪانڌ لاءِ ڪوڙيون هي بيت ل ۾ ڪونهي. (۲) اصل: 'پڄي آئين' (۳) نش. ته ڪر پسان پنهنجي پيءُ ڏي. (۴) خ. سا ڪونڌ تا ڪاڏي اجري.

[۳] سوره سَندي سَر تي، سسيء سَندو بار

جي تري تن ترار، ته حق ادا تئو اُن تان (۱).

[۴] جَهي تير ترنگ، پڙ ۾ پاهورا ڪري

جُهون رت جَهپيليون، ڪيائون سنج سُرنگ

دعوى - دار دُرنگ، ڪُنا شاه ڪُتار سين.

[۵] مَري ذات مَريءَ جي، تنهن ڪوءِ ڊجي ڪينه (۲)

ظاهر بُت بَشَر جو، سيني اندر شينه

تَنِي چاڙهي چينه، ڪلنگيون جن ڪپار ۾.

[۶] ڪلنگيون جن ڪپار ۾، پاڻي تن پرڪ

هڻي هٿ هاڻيءَ کي، ٻي سڀ مهندان مڪ

ويا آڏامي ڪڪ، پڙ تان پاهڻ نه چري.

[۷] مَرُ تئو مَرُ، جيئن جُنير و ڪري

جي ڪندا تن ترڪ، سوپ سرندي تن کي.

[۸] پاڪر اوڍ م تن تي، آڏي جهل م اوڻ

ڪوڙين اڏاڪوٽ، ته پڻ ڪان قضا جون گسي (۳).

(۱) ش. جنن تري تن ترار - الخ. (۲) خ. مري ذات مريجي، تهڪو ڊجي ڪينه؛ ظ. مري ذات مريجي تهڪون ڊجي ڪينه؛ ڪ. مري ذات مري جي تهڪون ڊجي ڪينه؛ د. مري ذات مريجي تهڪو ڊجي ڪينه؛ ش. مري ذات مري جي، تنهن کون ڊجين ڪينه. (۳) اصل. توڙي ڪوڙين آڏا، خ. ته ٻي ڪان - الخ؛ ظ ته ٻي؛ ڪ ش. ته ٻن.

[۹] تَن تَوَڪَل پاڪرِئو، پاڪرِ هَڏِ مَ پا

سينو سپرِ سامهون، آڏو ڏيندو آ

سَندي رَبِّ رضا، مِج تہ مٿاهون ٿئين.

[۱۰] رڻ، راوت ۽ رُڪ، ٿيئي پرتا پاڻ ۾

پيتائون، پُر ٿيا، منجهان سيفِ سُرڪ

تيموري ٿرڪ، هاجو ڪري هليا.

[۱۱] هاجو ڪري هليا، ٿيو شاهُ شهيد

روزو چتو رڻ ۾، اڳيئون آينِ عيد

مُشد ۽ مريد، هردوئي هيڪُ ٿيا.

[۱۲] ڳاڻو ڳجهه نہ ڪاء، ماهي ماس نہ هيرئين (۱)

تني کي واجهه، کلنگيون جن ڪپار ۾ (۲).

[۱۳] ڳجهون ڳاڙهي وات، مون لَمندي ڏنيون

جيڪس مانجهي ماري، رڻ ۾ پيڻ رات

پُڪارون پريات، ٻڌم ٻانهيارين جون.

واڻي

اچي علي شير، ماريندو هاڻي معاويي ڄاڻي کي (۳)

(۱) خ. نهيرڙ، ظ. نهيرڙ، ڪ. نهيرڙئون. (۲) هيءَ بيت شاه جي رسالي (بمبئي ڇاپو) سرڪيڏارو

داستان - ۶) ۾ پڻ ڏنل آهي. (۳) اصل. اچي علي شير شهيد، ماريندو هاڻي معاويي ڄاڻي کي.

۱. حسن مير حسين جا وير وٺندڙو وير
۲. ماريندو مردود ڪي، دم نه ڪندڙو دير
۳. آڇ پڻ وڙهيس ان سين، جي هوند هٿڙا هير
۴. هلو ملهو مانجهيا! پوءِ ڳڻبا پير
۵. عليءَ سندا پٿڙا، قاسم ماري ڪيرا

سر سسئي

فصل پهريون

[۱] کچي يار کيوم، پريونء ساکن سپرين (۱)

اڳ نه واقف ان جي، نه سو ڏيه ڏنوم
سو ٿان هٿ سرٿوم، جو هٿ لکيو لوح ۾.

[۲] نڪا قاسم 'ڪن' هئي، نڪا جوڙ جبار (۲)

نڪو جن ملڪ هو، نڪا طير توار
نڪو اپ زمين هو، نڪو باد بخار
نڪو لوح قلم هو، نڪا ٻي پچار

آنا من نور الله وڪل شيء من نوري صحي ست سنڀار
مون سڱ، ساڻ ڏٺيء سان، هوتڏهانڪون تڪرار

ٻاروچو پيهار، پيڙو ٿير پنيور ۾.

[۳] نڪا 'ڪن فيڪون' هئي، نڪا هاء نه هوء (۳)

(۱) خ. کچي يار کيوم - الخ. (۲) خ ڪ ڌ ش. نڪا قاسم 'ڪن' هئي - الخ. (۳)
خ ڌ ڪ. نڪو 'ڪن فيڪون' هو - الخ.

ڏکو رنگ نه روپ هو، نڪا بشر بوءِ

ٿي ٿولا ٿوليون ڪري، رب آڀاريا روح

پنهون پهرين صف ۾، مادر ڏٺو مونھ

سات ڏٺي جي سونھ، قاسم قلب نوازيو (۱).

[۴] ڪيچان ڪيچي آڻيا، رتا مولھ مٿن

پيچ پٽڪن واٽوان، جڙيا جوپ جتن

ٻاروچا معذوريون، ڪهندي ڪهل نه ڪن

بغدي بلوچن، ڌاڙي ڪارڻ ڌاريا.

[۵] گوئرا گوئر گلن جان، اوئي آنب ورڻ (۲)

سروان سوتا سپرين، سالون ساوا پن (۳)

سھسين سنبل موھيا، ڪاڪل ڪيچيئڙن

پسي سونھن سوار جي، منهنجو موھيو من

قاسم آوءِ اچن، آءِ ٿي ڏوريان جن ڪي (۴).

[۶] گوئرا گوئر گلن جان، جھلن جھاپا جهور (۵)

ٻانھوٽا ٻانھن ۾، منجهن موتين مور

چانگا ڪٽي چور، هليا هوت پنھون ڪي.

(۱) خ ن ڪ. قاسم قلب نوازيا. (۲) اصل. 'گورا کور گلن جا'. الخ. (۳) خ ڪ. سروا سوتا.

الخ. (۴) ظ. اللہ آوءِ اچن - الخ. (۵) اصل. گورا کور گلن جا؛ شش. جھلن جا جھاپور.

[۷] جُهَلُون جهاڀا ٻانهڻا، ڳاڻا ڳل سُونَهَن (۱)

ڀڳ جهيڻا، ڪنڌ ونگڙا، ڪاڇن ڪُنڍا ڪن
چَپِيو پانن پَن، ٿا اوڻي چڙهن اُن تي.

[۸] مِينا رنگ مَغِيلِيُون، موتين جوڙ مهار (۲)

مَهرِي ٿوڙ مُقِيس جا، ڪڙيا ڪٽهار (۳)

سُونَهريُون هٿ سائين، جنبيها جهوڙدار (۴)

مُنهن مهتابئون اڳرو، صورت جوت سوار

قاسم نوري ڪپڙا، ڏولھ سر دستار

آرياڻي اِن پار، اُن ڪو ڏٺو اوڻيا (۵)!

[۹] نَعَمَ الْجَمَلِ اوڻين، مٿن راڪب خوب

قاسم! سُونَهَن ڪيچپين، جُبا ڳل عَجُوب (۶)

مِيا ۽ محبوب، ويا لتاڙي لَڪِيُون (۷).

[۱۰] نَعَمَ نَڪَ ناکِيلِيُون، راڪب رنگ گلاب

سَرِدِر ساڻ ڏٺي جي، ڏٺي سُونَهَن ثواب

اَسُونَهين عذاب، قاسم لاڻا ڪيچپين (۸).

(۱) ڪڍڻ، جهلڻ جهاڀوڻا ٻالهن ۾ - الخ. (۲) خ. مينا رنگ موڪليون - الخ؛ ڪڍڻ.

مغليون؛ ڏ. موتين جهوڙ مهار. (۳) ڪڍڻ، مَهرِي؛ خ مَهرِي. (۴) ڪڍڻ، جڙيا جوهردار.

(۵) ڪڍڻ. اُن ڪي ڏٺا اوڻيا؛ هي بيت ظ ۾ ڪونهي. (۶) اصل. جبا گل عجب. (۷) هي

بيت ظ ۾ ڪونهي. (۸) هي بيت ظ ۾ ڪونهي.

[۱۱] نَعْمُ نَالُو سَچُڻين، نَعْمُ سَنَدُنَ نِيٺُ

نَعْمُ نِينهن پنهنونءَ جو، نَعْمُ سَرِيرُ سِيٺُ

وِيٽرُ نَعْمُ ويٺُ، قَافَ نَعْمُ ڪيچپين (۱).

[۱۲] نَعْمُ نَالُو سَچُڻين، نَعْمُ نِيٺُ سَنَدَان

پيدا ٿيو پنهنونءَ جي، منجهان جوت جهان

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ، ضَعِيفَنَ ضَمَان

جَهَنَّمُ گهاڙو نه گهڙيو، ڪو ڏران منجهه ڏڪان (۲)

داڙو ڏيندو دان، سڌي سنگهر پٽين (۳).

واٽي - ۱ *

ٻاروچا ته پنيور، پاڻ سُچاڻي آڻيا

۱. مٿان پرين جندڙو، تان تون گهورڻو گهور

۲. ٻانهي ٻاروچن جي، سڳر وينڙي سور

۳. مٿي چنيءَ چٽڙا، پنهنون ٿيڙم پور

۴. وٺ منجهان ٿي واسيا، عطر ڏين آٿور

۵. ايندي لاڻا اوڻئين، قاسم هنيڙي هور

(۱) ش. ڪاڪل نيم ڪيچين. هيءُ بيت ظ م ڪونهي. (۲) S. داڙو منجهه ڏڪان.

(۳) هيءُ بيت ظ م ڪولهي.

* هيءُ وائي اصل م 'سر ڪاهوڙي' هيٺ ڏنل هئي جا هت آندي وئي آهي. ۱. خ. تان تون
گهورڙي گهور. ۲. ظ. سڳرو ويٺي سور.

واڻي - ۲

۱. پُٺل پاڻ سڃاڻي، هوت ڀنڀور ۾ آيو
۲. پُٺل سنڌي پير جي، خاک ڪٽوريءَ هاڻي
۳. ڪامل ڌڻي ڪيچ جو، آيم سو آرياڻي
۴. ڪنڊيس ڪوهيارل سان، راتو ڏينهن رهائڻي
۵. آءُ جنهن جي آهيان، سوئي ٿيڙم ساڻي
۶. ٻولي ٻاروچن جي، قاسم ساهه سيباڻي

واڻي - ۳

سائڙو ٿيڙ سڃاڻو، موليٰ سو محب ملايو (۱)

هوت ڀنڀور ۾ آيو

۱. آڇو آڇو جيڏيون! گُڄ سهاڳي گُڄو (۲)
۲. هٿين پيرين مينڊڙي، عطر لڱن لايو
۳. پنهنونءَ چاچيڙن کي، خاصيءَ پٽ ڪارايو
۴. لاڏون ڏيئي لاڏ سين، پڪي ۾ ڀرڻايو
۵. سسئي قاسم ڪانڌ کي، رانڻي رات ريجهايو

واڻي - ۴

منهنجا آيا منجهه ڀنڀور، لٿا هور، من مرادون ڀنيون

(۱) ش. لاڏو ٿيڙ سڃاڻو: ڪ. ساهه سائڙو ٿيڙ سڃاڻو. (۲) ڪ. گُڄ سهاڳيون گُڄو.

- ۰۱ ايندي ڪيڙي اونڻين، عطر اوت آتور
- ۰۲ وڻ ڪٿوريءَ واسيا، تازڙي ڦلن ڦور
- ۰۳ محبت سنڌي مَن ۾، چري چور پچور (۱)
- ۰۴ ڳالهيون هوت پنهل سان، اوريو ويئي اور (۲)
- ۰۵ گذر چئي گلڙا، پنهنون تڙس پور
- ۰۶ مٿان ڀرين جندڙو، قاسم گهوريو گهور

فصل ٻيو

- [۱] ڪيچان ڪيچي آڻيا، ويري وڻ وڍر
ڏنم ٻاروچن جو، پيو ڀوارون پير
مُندَ ڏڪوئي ڏير، پنهنون نيند پان سان.
- [۲] ڪيچان ڪيچي آڻيا، ويري ٻئي ورن
ميا پنهنجي سام جي، ڪنهن سان ڳالهه نه ڪن
جيڪا اٿن مَن، پوري ڪندا پانهنجي (۳).
- [۳] آڄ وڻندا وير، جي هوند پانيان جيڏيون
پنهنون نيندا پان سان، دوري دس دلير (۴)
پاڻان پاسي پير، هوند نه چڏير هيڪڙو.

(۱) ظ. چري چوري چور. (۲) هيءَ مصرع فقط ظاهر آهي. (۳) ڪ. سا پوري ڪندا پانهنجي.
(۴) خ. دري دس دلير؛ دوري دس؛ ڪ ن ش. دوري دس. (دري دس دلير؟)

[۴] هُونَدَ نَه چَڏِيَرِ هِيڪَڙَو، پِيَرُ پَرَاهُونِ پَلَّ

پِيَمِرَ ڪانه پنهنوءَ جِي، ڪَرَهَ لَڏِيندي ڪَلَّ
آريائي آجَهَلَّ، وِيا لِنَڙِي لَڪِيُون.

[۵] جِيٽِي يادَ نَه ڪَن، دَ ڪا آءُ وَساريانَ

هَلانَ هاڙِي ساهِين، پِيُون ڏيئي پَنَ
سَدا جَنبُ جَتَن، پِيهانَ پورهيتَ چائِيانَ.

[۶] جِيٽِي يادَ نَه ڪيائون، تَه ڪِيهو ڏکَ ڏيَرَن تي

سُتيسَ پِيَرَ ڊِگها ڪَري، آساري آئونَ
وِهاڙِيءَ واهُون، ڏيانَ ڏونگرَ وَتَ ۾.

[۷] مون تان سَباڄها سَما، ٿيا آباڄها آجَ

نِينِ نِباهنِ پاڻ سان، اِيءَ ٻاروچِي لَڄَ (۱)
مُنَدَ پِنپورانَ پِڄَ، تان آريائي اُتان لَهِيَن.

[۸] جِي جَتَ نَه چُون جِي، تَه آءُ ڪا ٿيان آرهِي

مِني ٻوڙَ پَروچَ جِي، وِيتَرَ پِيرا وِيهَ
ٻولي وڻِي نَه پِي، جِي مونڪي چُون سولِڊانَ (۲).

[۹] چِمانَ جانَ گَنڊانَ، هَلُڪَ رَوانَ ڙِي جِيڏِيُون

(۱) ظ. ٽن لڀاهن؛ خ. ٺپاهن؛ ڪ. ٺپاهين؛ د. لڀاهي. (۲) اصل. معلدان.

- گوانڌڪان گندا ڀر لاءِ، قاسم ٿي قيام
 ور ناهي وريام، ٻاروچا پنيور ۾.
 [۱۰] ووءِ ووءِ وڃ م سڀرين، هئي هئي هوت م هل
 نند اڏا بيا مئي گرا، پاسي ٿي م پل (۱)
 جتا! ڏيو م جل، ڦري هن فقير ڪي.
 [۱۱] ووءِ ووءِ وڃ م سڀرين، هئي هئي هل م هوت
 واويلا سين وڍيو، هنيڙو ٿئو ٻه پوت
 جيءَ ۾ ٻري جوت، ڦوڙائي فراق جي.
 [۱۲] ووءِ ووءِ وڃ وڃ وڃ وڃ، بل ٿو هوت بلوچ (۲)
 ڪڍي هن م ڪرهي، قمچي منجهان ڪوچ
 سنڌي لکن لوچ، مچن مونهان نه ٿئي.
 [۱۳] ووءِ ووءِ وڃ م سڀرين، هئي هئي هل م هاڻ
 ره آجوڪي راتري، پنهنون پاڻ سڃاڻ
 بالوڀڻ ٻنڌاڻ، هنيڙو ٻڌو هوت سين.
 [۱۴] بل ٿو قازا باتري، دوشي دوس ويا (۳)

(۱) اهل. 'نند اڏا بيا نينگرا'. (۲) خ. ٻلئو؛ ڪ. ٻلئو؛ ظ. 'وءِ ووءِ وڃ واريو، ٻلئو هوت بلوچ'. (۳) خ. بل ٿو فازواڪي دوشي دوش ويا؛ ظ. 'ٻلئو فازوا ڪي، دوشي دوس ويا؛ ڪ. 'فازاوان واتري، دوشي دوشي ويا؛ ڊ. 'بل ٿو قازا واتري؛ ش. 'ٻلئو فازا باتري، دوشي دوش ويا'.

سيڻ تنهنجا سسئي، ڀرڀونءَ رات ڀيا
 قاسم ٿيندينءَ ڪيا، بانگوا ڀيڙي سڄڻين!
 [۱۰] بل ٿو ڦاڏا اُن ڪي، دوشي ويڙا دوش (۱)
 مَ ڪَنُون بانگوا باتڙي، رم مَروشي روش (۲)
 سندو جتن جوش، مند ماريئندو ڪڏهين.
 [۱۶] نند ته ٺرن نيڻ، وڃڻ وار م سپرين
 بُرو ڦاڏا باتڙي، واتان ڪر م ويڻ (۳)
 سورن ڪارڻ سيڻ، قاسم ڪيڙا سسئي (۴).

واڻي - ۱ *

رھو رھو رات، هوتا! هلڻ جي م ڪريو
 ۱. مون وٽ ويهي م ڪريو، موڏڻ جي مصلحت
 ۲. پانڊ گچيءَ، هٿ پڳڙين، جهان جتڙي وات
 ۳. مين وڃ م سپرين، پلاڻيو پريات
 ۴. مون جھليندي نه رهيا، ماءُ! زوراوار ذات
 ۵. اڇ چٽائي اوڻئين، قاسم ڪيڇ ڦلات

(۱) خ. 'بل ٿو ڦاڏاڻ ڪي'؛ ظ ش. 'بل ٿو ڦاڏاڻ ڪي'؛ ڪ. 'ڦاڏاڻ ڪي'. (۲) خ. 'مون ڪون بانگوا باتڙي'؛ ڪ. 'من گڏو بانگوا باتڙي'. (۳) 'برو ڦاڏاڻ'؛ ظ. 'برو ڦاڏاڻ'؛ ڪ. 'ڪير ويڻ'. (۴) ظ. 'واري ڪوڙا سسئي'.

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سر گهاٽو' هيٺ لکيل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.

واڻي - ۲۲†

- پيڙي منجهه پنيور، رهو ٻاروچا راڻڙي
 ۱. مڇڻ مونھان نہ ٿئي، سَندي ڏونگر ڏور
 ۲. مونکي ڇڏي سڀرين، آڇ م سور آتور
 ۳. تو پڄاڻان سڀرين، هاڻ ساريندم هور
 ۴. گجهان گجهيون ڳالهڙيون، آءُ اوريندڙي اور
 ۵. تنهنجي قاسم سيدا! [اٿم] سڪ اتور (۱)

واڻي - ۳*

- لڪ ڀلايون هوند ڀانڻيان، پريم موڙ مهار
 ۱. ره اڄوڪي راڻڙي، ڪرهل ڪير قطار
 ۲. اڱڻ آسروند جي، واري اُٺ وهار
 ۳. ٺاڻي ناگر ولڙيون، ڏاگهن چاريان ڌار
 ۴. هڻين پيرين ڳل پاندڙا، پايان وات پيزار
 ۵. ٻانهي گولي آنهنجي، وارث ڪير وسار
 ۶. ڪه ۾ قاسم ڪارڻي، سيد لهج سار

† هيءَ واڻي اصل ۾ ’سر ڪاهوڙي‘ هيٺ لکيل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.

(۱) هيءَ مصرع فقط ڪ ۾ ڏنل آهي.

* هيءَ واڻي ظ ۾ ڪانهي؛ خ ۾ فقط پهريون ٽي مصراعون ڏنل آهن؛ ڊ ۾ پنج مصراعون آهن؛

۽ فقط ڪ ۾ نالي واري مصرع سميت سڄي واڻي موجود آهي.

واڻي - ۴†

اي تون ڀينر پورڙي، تيلهه پلڙو پايئين پريان ڪون

۱. تيلهه پلڙو پايئين، پُنيان تَو نه پري

آن کي سڏ نه سور جي، آءُ تان جهوريس جهورڙي

۲. آئين جي ورن واڳڙيون، وڃو سپ وري

مرمران، مرمارجان، آءُ تان گهوريس گهورڙي

۳. جيڪا هڻڙن من ۾، سائي آن سري

جيتڙيون جاڙ جتن جي، مان سان ٿيڙي نه ٿورڙي

۴. قاسم ڪين پريان جا، وڃن ٺپ ٺري

هڻي هٿ مٿن تي، ڪج هڻي هڻي هورڙي

فصل ٽيون

[۱] ڪو چولڳس ڪان، ڪيچين سنڊي قرب جو (۱)

مُنيءَ سان مهمان، هاجو ڪري هليا (۲).

[۲] جيڪس رڻا رات، مون کان منهنجا سپرين

ڪنهن سڻائي سچڻين، حاسد هيڻي ذات (۳)

† هيءَ واڻي اصل ۾ ’سر ڪلياڻ‘ هيٺ لکيل هئي جتان هت آندي وئي آهي، ظ ۾ هيءَ

واڻي ڏنل ڪانهي. ۱. ڪ. ’تيلهه پلڙو نه پايئين، ڀيڻ پاتو نه پري‘

(۱) اصل. ’ڪيچين جي قرب جو‘. (۲) ڪ ڪ. مُنيءَ سان مزمان. الخ. (۳) ڪ ڪ. ’هادس

هيڻي ذات‘؛ ظ. ’ڪڏه سڻائي سچڻين، حادث هيڻي ذات‘.

پنهونءَ کي پريات، پاڻي پاند پهاڻيان.

[۳] سنپوڙا سرواڻ، اونين پٽ پلاڻڻو (۱)

الله! وسي اوچتو، مين سر مهراڻ
تريون ترڪن تن جون، پسن مان پلاڻ
انهيءَ پوه پرياڻ، قاسم ملي ڪيچين (۲).

[۴] پنهنون پاراتو ڏيان، سڻج ساڻ ڏڻي!

الله شال عمر ڏڻي، توکي گهوٽ گهڻي
جا ٿو ور وڻي، سا مون مڃي سپرين!

[۵] پنهنون پاراتو ڏيان، سڻج رب ستارا!

جو مون ٻاروڇو مڃيو، تنهن وڏي ڄام ڄمار
سوڍن گهوريان سسيون، مٿان هوت هزار
ونگو ٿئي م وار، قاسم ڪيچ ڏڻيءَ جو.

[۶] پانڌي چنچ پرين کي، قدم تيز ڪري

ڏوري ڏونگر وٽ ۾، جي ٿي منڌ مري (۳)

ته پنهنون پير پري، پڙهج جنازو جبل ۾.

(۱) خ. 'په'، پلاڻڻو؛ ظ. 'پٽ پلاڻڻو'؛ س. 'پٽ پلاڻڻو'. (۲) س. 'انهيءَ پوه پرياڻ -
الخ. (۳) ظ. 'جي ٿي هت مري'.

[۷] جَنَازو جبل ۾، پُنهون پڙهي پاڻ

ته ڪر سڀڻ ساڻ، ٿي هيڪاندي سسئي.

[۸] ڏيڙ م وڃو ڏور، جتا! جدا م ٿيو

اوڻي پسي اوڌڙا، نيڻن ٿري نور

هيڪند منجهه حضور، گڏ گذاريون ڏينھڙا.

[۹] هلو م هوتا! وهو، وڃڻ نه سھان

وٽي ڪاڪل ونگيان، بگ بري بوتا (۱)

ڪلاتي ڪو تا، پڇو ڏينھن پنيور ۾.

[۱۰] سھسين منٽ زاريون، لڪ لڪ پايان پاند

رھو اڇوڪي راتڙي، ڪلانداري ڪاند

ديواني ڊرمانڊ، ڏسي لاهي ڏڪڙا.

[۱۱] سھسين منٽ زاريون، جانا مڃي نه جت

مونڪي ڳجهي مام جي، اوڻي ڏين نه آت

ڏنڙ ڪرم ڪمت، رات ڏدوري ڏوم جي.

[۱۲] روڪيان تان نه رھن، آڇ امارو اوڻين

سي تان سور سھن، جن مسافر سپرين (۲).

(۱) خ ظ. وٽي ڪاڪل- الخ. ڪ د ش. وڏي ڪاڪل- الخ. (۲) ڪ د. سي ٿيون سور
سھن - الخ.

[۱۲] پٽيان ڪٿيان پار ڪٿان، لشي ستر لڄ

وجهان وارن وچ ۾، سندا چائيءَ چڄ
آيا ڳيءَ جو آڄ، لالڻ لڏي هليو.

[۱۳] ووءِ ووءِ! وٿڙا نڪري، هاڻي هٿ هٿان (۱)

پپ ۾ پنهنوءَ ڄام جا، ڪنڊڻو پير ڪٿان
گهڙي سور گهٿان، مون ڏي مڪا سڄڻين.

[۱۵] ووءِ ووءِ! وٿڙا نڪري، هاڻي هٿان هٿ

ستيس پير ڊگها ڪري، تيلاه ويڙ وٽ
سپيريان جي ست، منڌ الاهي! ميڙڻين.

[۱۶] اڄ اونٺارن لڏيو، صبح سنبه قون

اڄ هي لاهج آسرو، مادر مٿان مون
جا پو پوارين پون، سو ڏيه ڏورن آيو (۲).

[۱۷] اڄ اونٺارن لڏيو، صبح تو سعيو

سفر سافرن ڪي، اوچتو آيو
مهڻد ميڙائو، موٽي ڪو مس ٿئي (۳).

(۱) ظ. و و و و ويا نڪري هاڻي هاڻي هٿ هٿان. (۲) خ ن ظ ش. جا پيو پوارن
پون. الخ؛ ڪ. جا پو پواري پون. الخ. (۳) خ. مانڌ ميڙائو. الخ؛ ش. محبت
ميڙائو. الخ.

[۱۸] مَهَنَدِ مِلانِ سَچُڻن، تہ مون وڏو ڀاڳ

آيل! آريجن جي، وس نہ منهنجي واڳ،
آديءَ ڏيئي آڳ، هاڻو هاڙهي هليا.

[۱۹] آيل! سڌ نہ آنهن، جا لوري لائي سچڻن

ڪيئن ڪريان، ڪيڏهن وڃان، ڪنهن کي
ڏيان دانهن

مونکي جهلي پانهن، ٻاريو هوت هٿن سان.

[۲۰] صبر سُکر واڌڙي، آيل! آڇ م تون

وڃان وٽ وصال جي، ماء! نہ گهرجي مون
کان تان پيڙي پون، جان تان پيڙي سچڻن.

[۲۱] صبر ۽ سُکر کي توڙئون ترڪ ڪيومر

آرياڻيءَ سان اوچتو، آڇي ڀه پيومر
وڌي ماء! ويومر، هنيڙو هوت هٿن سان (۱).

[۲۲] صبر سُکر ميٺ، مون موران ئي نہ وڻي

بُڪئي جهڇي جندڙو، ڍايل ڪنهي پيٺ
جان هونديس پون هيٺ، جان قاسم پيڙي ڪيچڻن.

واڻي - ۱

- ڪوه ڄاڻان تان ڪيهي وو ڪيهي، جيگل آن جي من ۾
۱. رات سڄيائي ساڻ سان، هوند وهايم ويهي
 ۲. هوند نه ڇڏي هليا، ڏير هٿڙم جي ڏيهي
 ۳. سور پريان جا سرتيون! پاڙي آيم پيهي
 ۴. تيله ڏونگر ڏورين، پرين ڪٿر پرڏيهي
 ۵. قاسم! قريبن جي، درد ڏوٿيس ديهي

واڻي - ۲*

- آيل! مان پوري، جيگل! مان پوري
- تون ڪينءَ پلڻ پائين زوري
۱. مادر ڪل نه مار جي، جا مون لڳڙي لوري
 ۲. منجهان سڳر ساڻ جي، شل م چڄي چوري (۱)
 ۳. مٿي مارڳ سڄڻين، آءُ مياڻي گهوري (۲)
 ۴. قاسم ڪيچ ڏٺين جي، آهي اصل کان ڏوري

واڻي - ۳

جيگل! جهل م پاء، آيل! جهل م پاء

* هيءَ واڻي فقط ڪ شش ۾ آهي. ۱. ڪ. مٿان سڳر ساڻ جي - الخ. ۲. شش. مٿان مارڳ سڄڻين - الخ.

هوت هلندا، آء نه ويهندڙي

۱. تيلھ ڀلڻ پائين، سڪ نه آئي ساء

۲. جيجان! جوڳياڻي ٿيان، ڪري ڪيسريا

۳. ڪنن ڪنر پائيان، لال ٻاروچي لاء

۴. اوڻين آت پلاڻيا، جتن جاتيرا

۵. منهنجي ٻاروچن ري، قاسم واه نه ڪا

وائي - ۴

منهنجا هاڙهي هوت ويا، آيل ساء

آء نه ويهندڙي ان ري

۱. ڏور ته ڏوريون ان ڪي، هوء جي هت هئا

۲. وڃي ڪيچ قراريا، جانب جوڙي جاء -

۳. هوت مٽائي اڳيان، ڪنڊيس ڪين ڀيا

۴. قاسم ڪيچ ڏٺين ري، جيئن مون نه جڳاء

فصل چوٿون

[۱] پُر، م پندُ وسار، ورچي ويهه م سسئي!

مري منڏ ميار، لوچي لاه لڪن پر.

- [۲] لُڏُ مَ لَهَرِين ڪاءُ، ٻُڏُ مَ سَڪِي پَتَ ۾ (۱)
- فَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، پُرِي پِيرُ مَ پاءُ
- آري توسين آه، سڏان ويجهو سسئي.
- [۳] وِرْچِي مُنْدَ وَرَانْدِ، اوري ڪِڇُ مَ ڪِڇُ ڪان (۲)
- تو مُنيءَ تي مانڊِ، پَهڻُ سنڊِي پَنڌَ جِي (۳).
- [۴] سُمَهَ مَ سَڄِي راتِ، اوڳِي ڍُڪُ مَ اڪيون
- تو جني سان فينھڙو، سي زوراور ذاتِ
- پڄاڻان پرياتِ، سور سادِي سسئي (۴).
- [۵] سُمَهِنِ سَڌَرِيُون، سَڄيون سُونِ واڳيون (۵)
- پَر ۾ پنھونءَ ڄامَ جِي، ٻولنِ ٻڌَرِيُون
- جِي ڏُڪنِ ڏَڌَرِيُون، تَن رُونڊِي وِجِي راتڙي (۶).
- [۶] ڏُڪَ نَهَ ڏَڌَرِيُون، سَڪَ سَگِيئون جِيڏيون
- آڌَ مان آڌَرِيُون، مون کان چيني سوڻيون (۷).
- [۷] سَتِينءَ پِيرَ ڊَگها ڪَري، ڏَنڻِي تينَ ڏونگر (۸)

(۱) خ. ۱. لڏ م لهرين ڪاء؛ ۲. لڏ ۾ لھرو ڪاء؛ ڪ ن ش. لڏ م
لرزو ڪاء. (۲) ڪ. ورجي مند ورائند - الخ؛ خ. ڪڇ ڪوئن. (۳) ڪ. تو مني ۽ تي مانڊ - الخ.
(۴) خ ن ش. سور سهادي سسئي؛ ڪ. سور سهادي سسئي؛ ظ. سور سادِي سسئي.
(۵) ش. سي نه سون واڳيون. (۶) ظ. تن رولديون وڃن راتڙيون. (۷) خ. مون کون
چني مونيون. (۸) ن. ڏنڻي تي ڏونگر؛ ڪ ش. ڏنڻي تي ڏونگر؛ ظ. ڏنڻي تي ڏونگر.

ٻاروچاڻي سڱ تي، ڀوري! ڏي م ڀر
 پاڇياڻين ڀر، سڱ ته ملين سسئي! (۱).
 [۸] الله! آوءِ اچن، جني ڏوري آهيان

اٺ اوڻي بگ بڊلا، ٻوٽا شال بچن
 سڏي ساءِ سچن، سرجان ڏونگر ڏوريان (۲).
 [۹] ڏوريان ڏور ويا، اڄ نه اوڏا سپرين (۳)

وڃي ڪڇ ڪيا، ماءِ! اوتارا اوڻين.
 [۱۰] ماءِ! هوتاڻي هت، مچڻ وره وهاڻين
 نه سا تڪ نه تور ڪا، نڪو وجهن وٽ (۴)

آتوري آلت، ڏيئي وٽڙا ڏک جي (۵).
 [۱۱] اڳ نه سونهين ڊڳ، ڀڳ نه پٿر هيروان
 سنئين وات سرڳ، الله ڪڇ آڀوجه ڪي.

[۱۲] آءِ ايڏيائي آهيان، سور ساماڻا لس

ڪيئن ڪريان، ڪيڏانهن وڃان، واڳ نه منهنجي وس

هينڙي منجهه هبس، ڦوڙائي فراق جو (۶).

(۱) ظ. 'پاڇيانون جي ڀر' اصل. 'سڱ ته ملي سسئي'. (۲) ڪ ش. سندو ساه سچن - الخ.

(۳) ن. ڏوريا ڏور ويا - الخ. (۴) ڪ ش. نه سا تور نه تڪ ڪا - الخ. (۵) ظ. 'آتورئون آلت'.

(۶) خ ن ڪ ش. هينڙي منجهه هبس - الخ؛ ظ. هينڙي منجهه هبس - الخ.

[۱۳] آءِ ايڏيائي آهيان، سُرَ وَدِي ٿيا وَڻ

منهان ماسو نه کڇي، هوتن مڪا مَن (۱)
منڌا مُقادي ڪن، جيڪين مُڪو سڃڻين.

[۱۴] سسئي لئي سول، پوندءِ پنڌ پهاڙ جو (۲)

اچي موت قبول، ته جئري ملين جت ڪي.

[۱۵] هُو لڏيا تون لڏ، آتڻ آڏ مَر نجهرو

آڏيو ڇڏي گڏ، پنهنجو پاڻ پنهنوءَ سان.

[۱۶] ويه مَر ڪُٽج وڪ، هل ته ملين هوت ڪي

ڏڪون چڙهندينءَ ڏڪ، سڀچ پسندينءَ سسئي (۳).

[۱۷] فڻپڻ ڏج مَر نَوم، سُهڻ گهوريو سسئي!

سَنج ڪشيائون، سَنڀا آريائي آليوم

ڪهل نه پري قوم، ٻانڀڻ پاروچن جي (۴).

[۱۸] تون پڻ سَنبھ، سَنڀا ساڻي سوارا

قاسم ڪره پلاڻيا، قَد قُبي ڪارا

معذورين مارا، سڀ ڪيا تو سسئي!

(۱) نڻ. موهان ماسو نه کڇي- الخ. (۲) ظ. سسئي لئي سول- الخ؛ ن. سسئي لئي سول،
پوندو پنڌ پهاڙ جو. (۳) هيءَ بيت ظ به ڪونهي. (۴) ظ ن ڪ نڻ. ڪهل نه پڙهي قوم- الخ.

- [۱۹] تون پڻ سَنَبَه، سَنِيَا، جَتَن جَبَ نہ ڪاءِ
 آيا جنهين لاءِ، سا پوري ڪندا پانهنجي.
 [۲۰] جَڳ وچان ئي جَت، سِڻ ڪئا تو سسئي
 مُنڌ رُئدينءَ رَت، توري گهڻي ڏينهڙين (۱).
 [۲۱] اوڻي ڪندا ايئن، جي هوند پانير جيڏيون!
 ته ڪيچين مُلا ڪيئن، سرتيون! سور پرائيان (۲).
 [۲۲] جَتَن ڪيڙو جيئن، آءُ ڪا اهڙياڻي ڪريان!
 مُنهنجون مرڻ سيئن، ٻولون ٻاروچن سان (۳).
 [۲۳] آجُ اوڻارن لڏيو، سونڪي پل م پاءِ
 مورت ملڪ الموت جي، سامهين گڏير ساءِ
 ميڙائي جي ماءُ! سمن سَنگهر پَتشين (۴).
 [۲۴] ووءِ ووءِ گهر وڙن، جن پاڻيان پري نجهرا (۵)
 سي ڪيئن ماند مڙن، جي پيڻيان پيڙيون نه ٿيون (۶).

واڻي - ۱*

هُوند نہ ويڙا هوت، جي هوند جاڳيون اڪڙيون (۷)

(۱) ڪ. منڌ روئين رت - الخ. (۲) خ ظ ڏ ڪ. 'ته ڪيچي ملائي' - الخ. (۳) ظ. ٻولون ٻروچن سان. ڪ. 'منهنجي مرڻ سيئن، ٻولي ٻاروچن سان'. (۴) خ. ميڙاڻو جي ماء - الخ. ظ. ميڙاڻو ماء - الخ. ش. سمن سَگهر پَتين. (۵) خ ڏ ڻش. 'ووءِ ووءِ گروڙن، جن پاڻيان پري نجهرا'. (۶) ظ. ڪئن سي ماند مڙن - الخ. ڪ. سي ڪي ماند مڙن - الخ. * هيءَ واڻي اصل ۾ 'سر گهاٽو' هيٺ ڏنل هئي جتان هٿ آندي وئي آهي. (۷) ڪ. هوند نہ ويڙو هوت - الخ.

۱. هاڙهي وندر وچ ۾ پاڻ نه ٿيڙس پوت
۲. جيڏيون! منهنجي جندڙي، جتن ٻارڙي جوت
۳. قاسم! سانوڻ مينهن جان، اکين آندڙي اوت (۱)

واڻي - ۲ *

- اي ماءُ! ٻاروچاڻي ذات، مونکي ماريو رات †
۱. ڪهڙا ڪندينءَ ڏکڙا، ڪيچين تي ڪمڌات
 ۲. مولیٰ مونکي ميڙين، جنگن جي جمات
 ۳. ڪره ڪڙڪون نه سٿان، جي وروهن وات
 ۴. هوءَ نه نين پاڻ سان، توءَ ٽني جي تات
 ۵. قاسم چوي ڪيچ ڏي، پرين ويا پريات

واڻي - ۳ **

- ڪهڙا ڪنديس ڏکڙا، جيڄل ماءُ هوتان تي
۱. ويا ويساهي نڪري، ڏيئي تن ٽڪڙا

(۱) ش. 'مينهن جيئن'.

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سرڪلياڻ' هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي. ۵ ۾ هيءَ واڻي ڪانهي. † ظ. 'اي ٻاروچاڻي ذات، مونکي ماريو رات - اي ماءُ ٻاروچاڻي... ۲. خ. 'جهنگن جي جمات'؛ ڪ ش. 'جنگن جي جمعات'. ۳. خ. ڪ. 'ڪرهي ڪڙڪو نه سٿان جيڪس ويڙن وات'؛ ظ. 'ڪره ڪڙڪون' نه سٿا جي وروهن وات؛ ش. 'پرين ڪڙڪو نه سٿان، جيڪس ويڙن وات'. ۴. ڪ. 'هوئي نه نين پاڻ، توئي تني جي تات'؛ خ. 'هو نه نين پاڻ سان، توئي تني جي تات'؛ ظ. 'هو نه نين پاڻ سان، توئي تني جي تات'. ** هيءَ واڻي اصل ۾ 'سررامڪلي' هيٺ ڏنل هئي جتان هت آندي وئي آهي.

۲. سَورَ سنڀاهي سَڄڻين، مون ڏي اڄ مُڪڙا
۳. ويٺي ڳوڙها ڳاڙيان، سارڻو آءُ سَڪڙا
۴. دعوىٰ سندا دوست سان، چارا سڀ چُڪڙا
۵. قاسم قريبن کي، ساريو پري سَڌڪڙا

واڻي-۴*

- پسُ پنهنجا هوتَ پير پري، پير پري تو نه سري
۱. ڇڏَ سانگو، چڙه چوڻين، تان تو سوپ سري
۲. ووڙيندي وڻڪار ۾، مَرُ سا مُنڌ مري
۳. وڃي پاھ پرين کي، اڪيون آب پري
۴. قاسم چئي، ڪر ڳالهڙيون، لڳي هوت ڳري

واڻي-۵†

هاڙهي جي هوت کي دل ساري
ساري ڪينءَ وساري

۱. هيڏي شهر پنيور ۾، پُٺل پير پَناري
۲. آءُ اوڻي ڪر ڳالهڙي، ايندا ڪين اوتاري

* هيءَ واڻي اصل ۾ سرڪلياڻ هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.

۳. ڪ. 'وڃي پاڻج پرين کي، اڪڙيون آب پري'.

† هيءَ واڻي اصل ۾ سرڪلياڻ هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.

- ۰۳ ويو ٻاروچو نڪري، گهايل هت گهاري (۱)
۰۴ قاسم چئي ڪيچ ڏي، وٽرا ڪره قطاري

واڻي - ۶*

هوٽان ڏي هت واڳ، دوستان ڏي هت واڳ
ميان ڏوه نه ڪوئي

- ۰۱ واڳ هوٽان ڏي هٽري، ڏاگهان آڇ نه ڏوٽي
۰۲ جنهن در پورهيت سسئي، نيندا نال نه سوئي
۰۳ قاسم ڪارڻ سچين، چوڙير سانگ سپوئي

فصل پنجون

- [۱] آڏيءَ آڏاڻي، سسئي ٻڌي سندرو
ڪڻڪي ڪونجڙين جيئن، روه چڙهي راڻي
سڳر سڃاڻي، هلي هاڙهي سامهين.
[۲] وڃان ٿي وڌڪار، چنو سڱ پنيور جو
مارڳ وسن مينهڙا، مٿان ٿئي ملار
ترڪي تڙ اوٽڙ تان، ڪري مان قطار
مان ورمڻ وڃ ڀر، اولاڻي اونار (۲)

(۱) خ ۾ هيءَ مصرع ڪانهي.

* هيءَ وائي اصل ۾ 'سُر ٻيراڳ هندي' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٺاهي هت آندي وئي آهي.
(۲) خ ڪ ن. اولاڙي اونار؛ ظ. اولاڙين اونار.

- سو پَه ڪر ستار! جنهن پَه جدا نه ٿيان.
- [۳] هلو جي نه هلو، مون تان وڃڻ وارڻو
 آن ڪي آريءَ ڄام جو، جيڏيون ناهِ جلو
 آنهجو ٿئي ڀلو، مونڪي منع م ڪر هو (۱).
- [۴] آج م اَله سڄ، ته ڪو پري پنڌ ڪريان (۲)
 پهر لڪائي ليل جا، ڏينهن پنهنجي ڪي ڏج
 ڪام لهڻ جي ڪڇ، ته سورج ملان سڄڻين.
- [۵] سڄ لٿو، سانجهي ٿي، مٿان وري مير
 رڻ م پير راتڙي، ڪيئن پَسبو پير
 آيل! ان آوڻ، مونڪي اڃ منجهائيو.
- [۶] سائين چڏيو سانگ، پُچن ڪيئن پياديون (۳)
 ڏٺائون سر ڏونگرين، ٻڌي ٻوٽ ٻڙانگ
 آءُ ٿي چڙهان چوٽين، لائڇيو لڪن لانگ
 گذر لاءِ گڙانگ، ماري مڪا سڄڻين.
- [۷] چانگن بچيان چور، ڏيرن بچيان ڏڪندو
 جني مونڪي ماريو، سي ڪيچ م رسن ڪور

(۱) خ.ظ. ڪريو. (۲) ش. 'ته ڪو پري پنڌ ڪريان' (۳) ڪ. ٻهچن ڪيئن پياديون.

هوند نه ڏٺم هور، اڳي جي نه ائين ٿيو (۱).

[۸] جي مهند آءُ مياس، پوءِ سنيوڙا سپرين (۲)

سدر سورن وچ ۾، هوند نه هيئن هياس

جبله نڪ نه ناس، ٽيله جيان جيڏيون!

[۹] مهند م مرڻ هوءَ، پوءِ م جيان پرين ري

سبب گهران سوء، جيئن هلاڻ هيڪاندو ٿئي (۳).

[۱۰] الله آهين تون، اوئين تان ايئن ڪيو

جيئن گهورڻو جت ري، مرڻ وس نه مون

پيڙي ڪري پون، هوت نه هاڙهي هليا!

[۱۱] اپ تتو، پون ٿامڻي، ڏيل-گدازو ڏينهن

قاسم! قدم پانهنجا، تيز اپاڙي تيئن

پهتي پنهنوءَ سيئن، سمن پوري سسئي.

[۱۲] اپ تتو، پون ٿامڻي، سورج سر ڪپار

الله! م لڳي ان جي، ڪوسو واءِ قطار

اوئي ۽ اوٺار، مون پرنيا رب ڪي (۴).

(۱) ڪ. 'هوند ماريندم هور، اڳي جي ٿيو'؛ خ. ظ. اڳي جي ائين ٿيو؛ ش. 'اڳي

جي اءِ ٿيو'؛ (۲) ظ. مَر مهند آءُ مياس - الخ. (۳) خ. ظ. 'جي هلاڻ هيڪاندو ٿئي'.

(۴) خ. ٻرڻا.

[۱۳] رات وهامي ڏينهن ٿيو، ڀره چنو پاند

وَرُ ڪوهيارا ڪانڌا پورهيت پُنا ڏينهڙا.

[۱۴] رات وهامي ڏينهن ٿيو، ڏونگر ڌڪا ڪن

تڪيو نهارن، قاسم مڙهه معذور جو (۱).

[۱۵] رات وهامي ڏينهن ٿيو، داڙو ڪڇ م ڊير

وَرُ ڪوهيارا ڪارڻي، ٿي واهر جي وڀر

ڪانڌي ٿيندم ڪپر، قاسم ڪڇ ڌڻيءَ ري.

واڻي - ۱

ڪوه جاڻان ڪيهي، وو ڏير نه مون ڏيهي

ماءُ ٻاروچي من ۾

۱. مڇڻ ڪا منڌ ڪري پرين پڙڏيهي

۲. سنجهي ساٿ پلاڻو، وڻان مون ويهي (۲)

۳. مونکي ڇڏي ڇپرين، پريونءَ ويا پيهي

۴. جني پکا اوڏڙا، سين ڪجن سيهي (۳)

۵. قاسم ڪيائون پڌري، هڻي جتن من جيهي (۴)

(۱) خ. تڪيو تهارن؛ ظ ن ش. تڪيو تهارن؛ ڪ. تڪيو تهارن. (۲) ش. سڄڻ

ساٿ پلاڻو- الخ. (۳) خ ظ ن. سين ڪجن سيهي؛ ڪ. سين ڪجن سيهي. (۴) هيءَ مصرع

نقط ظ ش ۾ آهي؛ ش. 'جا قاسم جتن من ۾، سا پڌر ٿي پيئي'.

واڻي - ۲ *

- پنهل! پنڌ پاري، ڪيئن ڪندي منڌ ڪيچيان
۱. سا ڪيئن جيي جيڏيون، مين جا ماري
 ۲. آڏا ڏونگر لڪيون، واٽن تي واري
 ۳. ڏير چڙهي ويا ڏونگرين، ڌڪي هيءَ ڌاري
 ۴. آهي آري چام جي، وجهل ويچاري
 ۵. قاسم! ڪيچ تئين سان، ضعيفن زاري

واڻي - ۳

چڏي هوت م هل، اي دوست جت ميان!
آءُ اوهان جي آهيان

۱. اندر آريءَ چام جي، صورت ڪيڙا سل (۱)
۲. پاروچاڻي ذات کان، جان پرايا جل
۳. اوئي آري چام جا، جهليا ڏين نه جهل (۲)
۴. پنهنون پاڻاريءَ کان، پاسي ٿيءَ م پل
۵. هوت هلندي ننڊ م، قاسم پئي نه ڪل

* هيءَ واڻي اصل ۾ ”سر گهاتو“ هيٺ ڏنل هئي، جتان هٿ آندي وئي آهي.
(۱) ظ. ’سورن ڪيڙا سل‘. (۲) خ. ’جهلوا (جهلڻا) ڏين نه جهل‘.

واڻي - ۴

- پريم! مون من تو ري، جهوري جهورڙي رانشيو (۱)
۱. پيرين آن نه پڇڻي، آء آرياڻي اوري
۲. پسي پاھڻ پپ جا، هنڀڙو پيو منجه هوري
۳. چنا مون نا چڏيا، ظاهر ويڙا زوري
۴. مٿان پرين جندڙو، گهور نه چاتم گهوري
۵. قاسم قريبن جا، وينڙي سڳر سوري

فصل ڇهون

- [۱] آڀي پڇي ڏس، سسئي وات وٽن کان
- گهوت گهرنديءَ مس، آن ڪو ڏٺو سات سان (۲).
- [۲] دايون پڇن دڳ، ٻايون پاس ٻروچ جي (۳)
- سنئين وات سرڳ، من قاسم ملان ڪيچين.
- [۳] آڀاڙيو آسونهن، ڪڍي پار پنهنوءَ جا (۴)
- قوڙائي فراق جي، وڌي مند ورونهن
- سندي پنهنوءَ سونهن، قاسم ڪنيون ڪيتريون.

(۱) خ جي ٻي ٻوڙهي ”لالن مون من توري - الخ“ هيء وائي فقط خ ۾ آهي. (۲) خ. ’گوت ڪوڏي مس‘؛ ظ. ’گوت گهرندي مس‘؛ د ڪ. ’گوت ڪوڏي مس‘؛ ش. ’گوت ڪوڏي مس‘. (۳) خ. ’ٻروچ ڪي‘؛ ظ. ’ٻاني ۽ پاس ٻروچ جي‘. (۴) خ. ’اوپاڙيو سون‘؛ ڪ د ش. ’اوپاڙيو سون‘؛ ظ ۾ هيء بيت ڪونهي.

[۴] پهرئين پهر پنهنوءَ جا، گذر پڇي گس

پهرن ٻروچ جا، ڏونگر ڏنا ڏس

ٽئي پهر ڀرين جي، وڙهي رسي وس

چڪيائين چوڏول ۾، چوٿين پهر چس

قاسم لڻا کس، ڦوڙائي فراق جا.

[۵] اُن ڪوڏنو ساڻ سان، تان مون ڏس ڏهو

معدوريون مارين جي، ساڻس توڏ تھو (۱)

سورن ساڻ سهو، اچي ٿڙم اوچتو.

[۶] سور نه سڃاڻان، ڪوه ڄاڻان تان ڪير هئا

گهڙي آيا گهٽ ۾، ڀريندي پاڻان

پنهنوءَ پڇاڻان، سيندا ٿيڙم سرتيون.

[۷] سج ڪيندي ڪنڙي، مون ڪيندي پار

ڦٽو اڄ فقير جو، قاسم من قرار

جا وئي ڪالهه قطار آءُ اوساريان اُن لاءِ.

[۸] آري مون ارواح، تن جدائي م ٿئي

ويهي رات وڏي ويا، ساڻي منهنجو ساه (۲)

(۱) ڏ. 'ساڻس تو ڏٺو'، ڪ. 'ساڻس توڏ ... تو'، ش. 'ساڻس تو ڏٺو'. (۲) ظ. 'ويهي رات وڏي ويا، ساڻي منهنجو ساه'.

- سُرَن ڪارڻ ماه، قاسم چڏيو ڪيچين.
- [۹] اوجل پڳو آڇ، منهن مونگهٽ ٺاه ڪو (۱)
- سندو سيج سهج، ويچارِيءَ وڃائيو.
- [۱۰] ڏائي نيا ڏور، جيٺا جهل جتن ڪي (۲)
- مرگه مالارو ٿئي، نڌي پاڻي پور (۳)
- ڏائي ان دستور، من قاسم ملي ڪيچين (۴).
- [۱۱] ڏائي ڏور نيا، جيٺا جهل جتن ڪي
- مالاري مين ڪي، اچي مان اڳيا
- ان سڳڻ جي سببا، قاسم ملان ڪيچين.
- [۱۲] جتن جتن ڪريان سڌ، تتن تتن وڃن ٽڪڙا
- ڪنهن پر ٿيان گڏ، آيل! پاروچن سان.
- [۱۳] جتن جتن سڌ سڻين، تتن تتن وڃن ٽڪڙا
- اوڻي ست نه ٿين، جي ماري معذورين جا.
- [۱۴] ڳاڙهي ۾ ڳاڙهو، ساوڄ ڪنو سسئي
- دوڙي منڌ دٻائيو، هلان سين هاڙهو
- دوپڻ ڪيو ڌاڙو، ٻانهپ منجهه پروج سان.

(۱) ڪ. منهن مونگهٽان نڱيو. (۲) ظ. 'لياڻي ڏائي ڏور، جيٺا جهل جتن ڪي'. (۳) خ ۽ ڪ. 'مرگ مالارو نه ٿئي'. ظ. 'مرگ مالارو نه ٿئي'. (۴) ڪ. ڏائي ان دستور، الخ.

[۱۰] ساوَجُ ڪَٽِجُ ساڻ، بَرَ ۾ پوراڻو ڪري

مَرُونِ ماري مَڙا، پئي جي ڪيُ مَ ڪاڻ (۱)

پنهونءِ پرني پاڻ، هلج هاڙهي سامهين.

[۱۱] رڻ، راڱا، رنگريز، ٽپي پرتا پاڻ ۾

سُجَ ۾ ساوَجُ گڏيا، خوناسي خونريز

موم ڪيا مَهِيزَ، سجهائي سون جي.

[۱۲] بَبرَ پنيءَ رات، سُجَ ۾ ڏٺا سسئي

ڏکي پَسِيو ڏيپلا، ٿا ٻانهن وجهن وات

ڪڍي قرب ڪات، پاڻان معذور ماري.

[۱۳] روجهَ وهائيءَ رات، سامهان گڏيا سسئي

پُڇيائين پنهنوءَ جو، مارڳُ مَني وات (۲)

پُڄاڻان پريات، اَنَ ڪي اوڻي گڏيا.

[۱۴] جئن سي روجهَ رَمَن، تئن رڻ ۾ رَمي سسئي

بَرَ ۾ برهاڻ سان، روڏَ رهاڻيون ڪن

صدقو ساڻيڙن، ماهُ آچيائين اَنَ ڪي.

[۱۵] روجهن راڙو راڙ، مُنڌَ رُندي ماري

(۱) ظ. 'ڪي جيي (ڪنهن جي) ڪي م ڪاڻ'. (۲) مخ. 'پڇيائين پنهنون ڄام جو. الخ؛ ظ. 'پڇا پنهنون ڄام جي مارڳ مَني وات'. د. 'پڇيائين پنهنون ڄامجو مارڳ مَني وات'.

سُٽي دانهن درد جي، ڀڳا سڀ بگهاڙ
 ساوَجَ سَورَ سِجھائيا، آڀيو ڪن اوناڙ
 معذورين جي ساڙ، ٻر ۾ نينهن بلوچ جو.
 [۲۱] ڀڳ جهيٽا، پنڌ ڏور، اڳ نه سونهين سسئي
 چيون، چيٽا، چمڙا، جبل منجهه جَنبور
 روجه اوناڙن رڻ ۾، لَنبي پُچ لَنگور
 ساڻي ڏيڙس سور، ثابت مِلي سڄڻين (۱).
 [۲۲] فَوَقَل سَنگ فقير جا، رِجَل ڪِڙا راف (۲)
 وَنِتا ويچارِيءَ جا، آريائي انصاف
 قاسر لَنگهي قاف، سَٽي سَنگهر پَتِين.

وائي - ۱

منهنجا آريائي اَن پارين، اَن ڪي ويندا ڏنڙا (۳)
 ۱. گاديون پوش گلن سان، موتين جهوڙ مهارين (۴)
 ۲. ساڻي رنگ سونهريون، سونهن پيٽ سوارين (۵)
 ۳. چوڻي مُشڪ چندن جي، عطر اوت اوتارين (۶)

(۱) هي بيت ظ ۾ ڪونهي. (۲) خ. 'فوق السنگ فقير جا' هي بيت ظ ۾ ڪونهي. (۳) خ. 'اَن ڪي ويندا ڏنڙا' ظ. 'اَن ڪي ويڙا ڏنڙا'. (۴) خ. 'جهور مهارين' ظ. 'جَوڙ مهارين' ڪن ش. 'جَوڙ مهارين'. (۵) خ. 'پيٽن سوارين' ظ. 'پيٽن سوارين' ڪ. 'پيٽن' ڪن ش. 'پيٽن'. (۶) ڪ. 'چوڻي مشڪين چندن جي' اصل. 'اوتر اوت اوتارين'.

۴. اهڙا هوت هٿن مان، نيندا اٿ آسارين
۵. مُنڌَ الاهي ميڙئين، قاسم سات سنهارين (۱)

واڻي - ۲

- ڪنديس پانهنجو عرض احوال ڪيچين
ڪي، آيل! هوتن ڪي
۱. اٿ چارينديس اُن جا، جهڙي پڻ پهل (۲)
۲. رهو رات پنيور ۾، ساڻي مڃي سوال
۳. مٿي پيرن هٿڙا، گچيءَ پاند رومال (۳)
۴. قاسم لهندم ڪارڻي، سنگهر منجهه سنپال (۴)

واڻي - ۳*

- مون سان ڳالهڙيون، اي هوت هلندي جي ڪيون
۱. پريان سنديون ڳالهڙيون، مٿي من پيون
۲. هَلان هاڙهي سامهين، ڏيئي ٻن پيون
۳. ڳالهڙيون ڳڻن جهڙيون، سي تان سور ٿيون
۴. قاسم ڪيچ ڏٺين ري، جيڏيون جاڙ جيون

(۱) ظ. سات سنواري. (۲) ڪ. 'جهڙي پت بهال'، (۳) ڪ. 'جهڙي پاند رومال'.

(۴) ظ ۾ هيءَ وائي ڪانهي.

* هيءَ وائي اصل ۾ 'سرڪنات' هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.

۱. خ ش. 'مٿي مون پيون'.

فصل ستون

- [۱] نينهن شينهان ٿي اڳرو شينهن ماري هڪار
 ساعت ۾ سؤ وار معذور سُرُ آئيو.
 [۲] معذوريون مارين، مون لهُ لڳو تن سان
 گهڙي جا گهارين، سا پڻ سورن گاڏئين.
 [۳] ٻاروچاڻي ذات سان، جي ٿي لايو نينهن
 ته ڪر سافديئي شينهن، ڪيندو ماه مغز جو (۱).
 [۴] ٻاروچاڻي ذات جو، آسُر مون آهي
 حامي ٿيندو هب ۾، ڪوهيارو ڪاهي
 نيندو نباهي، ناتو نمائيءَ سان.
 [۵] چير ڪونهي چيه، ڏيه ڏوريندين ڪيترو
 فَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، پريونءَ مندر پيه
 وَكِ هَئِثِي وَيَهْ، پَس پاڙيجا سپرين.
 [۶] پَس پنهنون ٿي پاڻ، سِجَ مَ ڏورج سسئي!
 وڃيو ڏونگر ڏورين، قاسر ڪنين ڪاڻ!
 سوتان توهي ساڻ، جنهن لئي جفائون ڪريين.
 [۷] جو ڪم سندن ڪور، سوتان سِڪَ مَ سسئي

نجن اقرب اليه من جبل الوريد، پيڙ ومنجه پيڙور

قاسم ڏيه م ڏور، ڪاڀا ۾ [ٿي] ڪيچ ٿيو.

[۸] ڏڪان سڪ سرن، سڪ نه اوڏا ڏڪ ري

مارگ جي مرن، جت جيار ٿن ڪي.

[۹] ڏڪي مرن سڪ ڪي، ته وڃي ڏڪي ٿي

جي پائين جيئري ملان، تان تون هڏ م جي

موت پيالو پي، ته ويجهي ٿين وصال ڪي.

[۱۰] ڏڪي بڪي پرين جي، ڪين نه پائڻي قوت (۱)

مند پريو مضبوط، آندر پنهنجو عشق سان.

[۱۱] سسئي سڪ مٽايا، ڏڪن تي ڏيئي (۲)

جن زليخا زوال ڪي، سوديائين سيئي

وڃن ڪي ويئي، مند نه موٽي پوئي.

[۱۲] نه ڪين مند مٽي، نه ڪين آهي جيئري

لايموت فيها ولايحي، وڃان وڃ هئي

جي وٿرا ڪالهه ڪهي، ته هوند نه ڏنم ڏڪرا.

[۱۳] پڇ م واتون پيچرا، ڪڙ م پنهنو پير (۳)

(۱) نش. ڪونه پائڻي قوت. (۲) ظ. 'ڏڪن ٿيندي اي'. (۳) نش. 'ڪڙ م پنهنو پير'.

ويھُ وساري سسٽي، ڏاگهن سودا ڏير
 قاسم! منجهه ڪپڙن سوجهه ته پسين سپرين (۱).
 [۱۴] پُچُ مَ واٽون پيچرا، مَ ڪين رڙُ مَ روءِ

قاسم ڪنهن پر نه ٿئين، جتن پيڙي جوءِ (۲)
 طالب الموليٰ مُذڪرُ، اِي سڱا سنڊورج سوء
 هاڙهي هوت نه هوءِ، ويهي پَسُ وجودَ ۾.
 [۱۵] ويٺي وَرَ نه هُون، پُري چڏَ پهاڙَ ڪي (۳)

اُٿج اڪڙين ۾، خاص پنهنجو خون
 فليض حڪو اقليلا وليبڪوا ڪئيرا، چانگن چڙهيو چون

پاڻ وڃائي پُون، قاسم پيش پنهنوءَ جي.
 [۱۶] تو ڏوريندي ڏيه، چيه نه چتو چيرين
 پريونءَ پند پهاڙ ۾، پاڻ وساري پيه

پيرُ وڃائي ويه، قاسم ڪيچ ڌڻيءَ جو.
 [۱۷] پاڻ مَ ڪڻج پاڻ سان، پُنيءَ پڳ مَ لڳا

پنهنون چڏڻو پوئتي، آڙُون پائين اڳا (۴)
 قاسم! دوئيءَ دڳ، 'آءُ' 'تون' اٺ وڃائيا.

(۱) نش. 'سوج ته پسين سپرين'. (۲) ڪ. ڏ. 'قاسم ڪنهن پر نه ٿئي- الخ'. (۳) اصل. 'ويٺي
 ور نه هون'. (۴) خ ڏ ڪ. 'آڙو پائي اڳ'؛ ظ. 'ارو پاء اڳ'.

[۱۸] 'آء' 'تون' اوري چڏ، رڙه روحانتي سسئي!

پَ پَ ۾ پيادن جا هئڻ پيچي هڏ
'لا' سان لاهي لڏ، جيڪين آڏو سڄڻين.

[۱۹] جيڪين آڏو سڄڻين، سو تان ڪڻ م ساڻ

مَن عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ، پڙهي ست سڃاڻ
نپڻي منجه نڻاڻ، قاسم ڪڙج پيرڙا.

[۲۰] ڏوري ڏوري ڏونگرين، آيس منجه اعراف

لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى، نڪو ڪيچ نه قاف
مرڻ جڻڻ ناه ڪو، جت عدل نه انصاف
قاسم! سفر صاف، ملڻو معذورين ڪي.

[۲۱] گذر ڪيو گهر، هوت وهاري هنج ۾ (۱)

رَأَيْتُ رَبِّي بِرَبِّي، ٿڌ ۾ مٽي ڏم
سري صر بڪم، قاسم ڪچڻ ناه ڪو (۲).

[۲۲] گذر ڪيو، هوت وهاري هنج ۾ (۳)

نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، رچي رنگ پيو
قاسم قلزم ڪن ۾، پوڙي چڏ پيو

(۱) ڏ ڪ ش. گذر ڪيو غر. (۲) خ. 'سريو صر بڪم'. (۳) ڏ ش. گذر غر ڪيو. الخ.

وچان غير ويو، تڏو صلح سنگهر پٽين (۱).
 [۲۳] سسئي نالو سڪ جو، سڪ صفت جي سونهن
 احمد جي ارشاد سين، محمد مچيو مون
 قاسم ڏس م ڏون، حد پنهي جي هيڪڙي.

واڻي - ۱

ڪيچ رسنديس ڪاهي، آهي هوت حماتي منهنجو
 ۱. قلم قادر هت ۾، پاڻ وڻندڙو واهي (۲)
 ۲. ڏونگر جيڏا ڏڪڙا، لالڻ ميڙيو لاهي
 ۳. پورهيت نيندو پاڻ سان، ڏور وڌي جيئن ڏاهي
 ۴. هوت حماتي جن جو، چپرڙو تن چاهي
 ۵. قاسم ڪنيزڪ سان، نيندڙو نينهن نباهي

واڻي - ۲

آتن پاس اوتارا، ايندا شال آڏيندا
 ۱. اوئي آري ڄام جا، ڏيندم شال ڏيکارا
 ۲. مولی مونڪي ميڙين، ساڻي سونهن سونهارا
 ۳. اچي وهندم اوڏڙا، لاڻي نينهن نظارا

(۱) ش. سکر پٽين. (۲) س. هاڻ هاڻهي واهي؛ ش. هاڻ وڏو واهي.

۴. هاڙهي، وندر واٽڙين، ڪيڙم نيڻ نهارا

۵. ايندا، اٿم آسرو قاسم جيءَ جيارا

واڻي - ۳

ايندم، آسرو آهي - وو آهي

مون نه ڇڏيندا ڇپرڻ

۱. آءُ ڪيئن وهان ان تان، لاڳاپاڙو لاهي - وو لاهي

۲. ڪه ۾ ڪميڻيءَ تي، ڪيچي ايندم ڪاهي - وو ڪاهي

۳. ڇپر روئي رت سان، پريت رتڙو پاھي - وو پاھي

۴. آيل! آري ڄام جي، ڳڻن وڌيس ڳاهي - وو ڳاهي

۵. لڪن پاسي لڙڪڙا، قاسم وينڙي واهي - وو واهي

سر سورن

فصل پهريون

[۱] 'الف، آيو آج، گن گويو گرنار پر

ويهي تنهن وڄاڻيو، منجهان ساز سهج

دور مچائي ڏج، قاسم تند ڪماچ جي.

[۲] 'بي' برتن نه ڪڍي، موران مڱهار

سرجنديئي سڪيو، ويڻ جو واپار

سڏ سڻدي اٿيو، مٿان ڪت ڪنگهار

انهيءَ تند توان قاسم موهيا ڪيترا.

[۳] 'تي' توڪل تندڙي، ويٺو وڄائي (۱)

قاسم گن گيان سان، ٿو گرناري گهاڻي (۲)

آيو اونائي، راجا ڪوڪ ڦوال جي.

[۴] 'ٿي' سرنڊو هٿ پر، مٿس لال لباس

آلاپيائين اوچتو، پيرم راڳ پياس

(۱) س. 'تي توڪل جي تندڙي'. (۲) خ س ن. 'گرلاري ڪاڻي'؛ ظ. 'ڪوناري ڪاڻي'.

جا رکي آيو آس، سا پوري ڪندو پانهجي.

[۵] جاجڪُ جوناگيد ۾، اوچتو آيو (۱)

سُتي لوڪَ سَروڙَ کي، تنهن ويهي وڃايو
 قلعو تَندُ ڪُماڇَ جي، قاسر ڪُنايو
 سُندي سَنيائو، مٿو ڪارڻ مَڱي.

[۶] جاجڪَ جوناگيد ۾، آيو سڄَ آڀار

ڌاريندو ڏياڇَ جو، هڻي ڪُندُ ڪپار (۲)
 قاسر! ان ڪٿار، ڪوڙين ڪُنا ڪيترا.

[۷] جاجڪُ جوناگيد ۾، اڳ نه آيو اِي

قاسر! ان قوال جو، سورڻ چڙهيو سِي
 جاجڪُ نيندو جي، ماري آيو مَڱو.

[۸] مَهِتَ پسندين مَڱا، جاجڪَ آئين جي

جو گهريئي سو گهوريان، حال منهنجو هي
 ٻولي وارِ ۾ ٻي، ته مٿو مافاتو ٿئي (۳).

[۹] مٿو لهي مان، تون پڻ تَسِين مَڱا!

مٿو گهوريان تو مٿان، جاجڪَ! سوڌو جان

(۱) ڪ ڪ ش. 'جوناگيد'، ظ. 'جوناگيد'، (۲) ظ. 'هڻي ڪند ڪپار'، (۳) اصل. 'ماناڻو ٿئي'.

تو پلائي پان! مون منهن مٿاهون ٿئي (۱).

[۱۰] تون ڏاتار آءُ منگتو، تون سروريو سلطان

سخي سخاوت جي، تو در ڪمي ڪانه

جو گهريو سو گهور تون، سرو سنگ سجان (۲)

ڏي دبارو دان، ڪاڻي ڪنڌ قوال ڪي.

[۱۱] سورٺ مهندان مڱهي، ٿي جانا پري جوءِ

جهڙي سڻي سارنگيا! تهڙي ڪري نه ڪوءِ

اِي نه مناسب هوءِ، جيئن مٿو گهريو مڱا (۳).

[۱۲] سورٺ مهندان مڱهي، ٻڌي پانهون هٿ

سريو جا سهاڳ جي، سا نڪان لاهه م نٿ

جنهن سان سونهي ست، سو تان مار م مڱا!

[۱۳] سورٺ مهندان مڱهي، آزيون ڪري آت (۴)

راجا عوض راڳيا! پيا سر ڏيان ست

قاسم! پيش قوال تان، گهور نه ڏيان گهٽ

ويديو ويٺو وٺ، ڌڙ تان مڃي مٽڙا.

(۱) خ ڪ ڏ ش. 'تون پلائي پان'; ظ. 'تو پلائي پان'. (۲) خ ڏ ڪ. 'سرو سنگ سجان'; ظ. 'سرو سنگ سجان'; ش. 'سرو سنگ سجان'. (۳) ڏ ڪ ش. 'مٿو گهريو مڱا'. (۴) ڪ. 'آچون ڪري اٿ'; ش. 'آجي ڪري اٿ'.

[۱۴] قاسم! قدر جو، منت نه مڃي مڱڻو (۱)

مٿو مور نه مٽيان، جي ٿي آچڻين سو
سورٺ سمجھ ڳالهڙي، چوري چپ م چو
پور نه ترس پو، جاجڪاڻي ذات کي.

فصل ٻيو

[۱] پيس ڪن پڙاءِ، آڌيءَ رات آواز جو

ڪوٺيائين قوال کي، آءُ ٽنڀيرا آءُ
توشو تو هي لاءِ، مون سٺي تند سنڀاڻيو (۲).

[۲] توشي ڪارڻ تند، هڏ نه هٿان هيڪڙي

تو در آيس راجيا! پريونءَ ڪري پنڌ
مٽي ڌاران مورھين، پٿون ٺاھ پسند
ڪلهٿان مٽي ڪند، قاسم ڏج قوال کي.

[۳] توشي ڪارڻ تند هڏ نه هيڪ هٿان

هٿ نه چھان ھاٿين، گھوڙا گھر گھٽان
مٿو ڏي مراد سان، ته ڪلي ڏان ڪٿان
قاسم در ڪٿان، پاند نه ٻڌان پانهجي (۳).

(۱) ش. 'جاجڪ سندي جو، منت نه مڃي مڱڻو'. (۲) ظ. سنڀاڻيو. (۳) ظ. 'دُر ڪٿان'؛ ش. 'دُر ڪٿا'.

[۴] توشي کارڻ تند ٿي، هڏ نه چٽان هٿ

مٽي ڌاران مورهين، وار نه کٽان وٽ (۱)
کاتيءَ آئي ڪٽ، ڪبي ڪانه قوال سان.

[۵] اوڀر قلعي آيو، جاجڪ جوت جمال

نهن چوٽيءَ سين ڏکيو، قاسم قرب ڪمال

واڻي گم وصال جي، ماسو ڪٽي نه مال

پاڻهي ڪوئي پادشاه، لڏي سڌ سنڀال

اڏاڏاڀڳيون آڻيون، اڳيون استقبال

ات آوناڀو راڄي، جتي قيل نه قال

کاتي، ڪند، قوال، همه ٿي هيڪ ٿيا (۲).

[۶] سو تنبيرا سارنگيا، ڳڙه پاسي ڳائين

ڪلهي پايو ڪينرا، وينا وڄائين

ڏهاڻي ڏياچ ڪي، سائل سنداڻين

سوڌو سٿائين، ”لن تراني“ تن ڪي.

[۷] سهسين مڙيا سارنگيا، ڪوڙين لڪ قوال (۳)

ويهي تن وڄائيا، طمع کارڻ تال

(۱) ظ. ’وار نه گهران وٽ‘. (۲) ظ. ۵. ’هردوني هيڪ ٿيا‘، مخ (بي ٻوڙي) ’ٽيئي ٻوڙا هاڻ پر‘.

(۳) ظ. ’ڪوڙين لڪ هزار‘.

ٽيلھ وڌي ٽن ڪي، وچان وٽ وصال
 رسي منجه رومال، 'لن تراني' ٽن ڪي.
 [۸] اوڀر قلعي آئي، جاجڪ جوت جھار

ترڪ طمع ٽن تارڪي، قاسم ڪلاندار
 اڳ نه آيو اهڙو، ڪو گن گويو گرنار
 ڪوئي وير وهاريو، ڪوئي منجه ڪنڪهار
 آتي ملڪ نه جن ڪو، نڪا طير توار
 جاجڪ جمعدار، هرڊوئي هيڪ ٿيا.
 [۹] هرڊوئي هيڪ ٿيا، ويڊو دوئيءَ دنگ

نه ماري، نه مگڻو، نڪو ڪات ڪرنگ
 پي رنگي ۽ رنگ، هرڊوئي هيڪ ٿيا (۱).
 [۱۰] نڪي ٽنبي ٿند، نڪي ريڏو راڳ تي

پيس ڳالهه پسند، جا ڳجهي ڳائي مگڻي.
 [۱۱] راڳائي راضي ٿيو، ڏنو سر ڏياچ
 ڪاتي، ڪنڌ، ڪماچ، ٽپي پرتا پاڻ ۾.

وائي*

جڀڙل جينءَ نه ڪجن، لو آلو لو لو

جي ڪجن تان پارڀيون

۱. سڻي سر ڀر سڄڻين، مر جان ڪر ڪجن

۲. ڳالهڙيون مون ڀرين جون، وارڙيو ور وجهن

۳. مڻي سڀني سڀيون، ڏه ڏه ڏينهن ڏجن

۴. قاسم آئي جن جي، سڀني ڪاڄ سجن

—*—

* هيءَ وائي اصل ۾ ’سر ڪارابل‘ هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي. ۲. ڪ.
’واريو ور وجهن‘؛ ۳. جي ٻي پڙهڻي: ’وارڙو ٻيچ وجهن‘. ۴. ڄ. ’سڄڻ‘؛ ۵. ’سڄڻ‘.
ظ. ’سجن ٿڻ‘. ’سجهن‘.

سر بيرابگ هندي*

- [۱] پان پتر انسان ۾، رام رسي هرچند
 ڪيلي آپ ڪلاري هوڻي، آپ بجاي تند (۱).
 [۲] قاسم تر ڪون سچ ڪهون، سن هماري بات
 رام دهاڻي بول ڪي، چوڙ طمع ڪي تات (۲).
 [۳] رام دهاڻي رام سين، جب بولي تو پال
 جيون گويا پورا راگ ڪا، ڀول نه جاوي تال.
 [۴] ڊيوڀ سو مانگي نهين، مانگي سو ڪيا دي!
 پير ڪهلاوي آپ ڪون، تو مانگ نه لقمه لي (۳).
 [۵] پان قول پاني ڪا پتلا، لڪڙا پاني آپ
 سن قاسم سچ بات پيد ڪي، قل لڪڙي ڪاباپ.
 [۶] سڀنا! تجھ ڪون مين ڪهون، ڀيو ملاڻو آب
 ايڪ ڦيري جو ڊيڪڻا، سو ڦر مليگا ڪب.

* س ڪ ش ۾ هي سر 'ارو هندي' ۽ ظ ۾ 'بيراگ هندي' ڄاڻايل آهي.
 (۱) س. 'ڪيلي آپ ڪلاري هوري'. (۲) اصل. 'رام دواڻي'. (۸) ظ. 'ڦير ڪيلاري آپ ڪون-الخ'.

[۷] سڀنا تڙ ڪون سو گند هي، مجھ آج ملادو پي

مين سلون ميري پي سي، تڙ پر وارون جي.

[۸] پي آوي تو هٽس ملون، من ڪي ڪولون گائٺ

سو من شڪر پير ڪي، پل مين دون گي بانٺ.

واڻي - ۱

چلنا اپني گام گام، دو دن رهنا ديس پياري

۱. ڪيل ڪيل سڀ چل گيان سڪيان، ڪٿارا جا ڪٿا جام جام

۲. مومن ٻولي الله الله، هندو ٻولي رام رام

۳. دنيا دولت تج دي پائي! لي صاحب ڪا نام نام

۴. وقت فجر ڪا پڙهه لي قاسم، اب آوي گي شام شام (۱)

واڻي - ۲ *

جوڀنڻ ڪي دن دو، موري سهيان

۱. اس جوڀنڻ ڪا ماڻ نه ڪري، آنسو ڀر ڀر رو

۲. رمت رمت هر دنڙا گمايا، رين گمائي سو

۳. سن ميان قاسم! بنا محمد ڪام نه آوي ڪو

(۱) خ. 'وقت فجر ڪا بهڙ لي قاسم'؛ ڪ. 'پهر لي قاسم'.

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سرتاسري' هيٺ ڏنل هئي جتان هت آندي وئي آهي.

پڄڻ *

- گُن والُون ڪي پيت، آوگُن سِي نا سُڌري ساڌو!
۱. گُن والُون سِي اوگُن ڪرنا، اِي تو جوڻِي ريت
۲. لَنڪا ڪُون هَنومان جَلالا، راوَن لِي گيا سِيت
۳. ٺاڪر دُوارِي پَنڊت سُڌري، مومن بِيچ مَسِيت
۴. قاسم! جَنتر هات ۾ لِي ڪر گاڻُون گُن ڪي گيت

* هيءُ پڄڻ اصل ۾ ’سر آسا‘ هيٺ ڏنل هو، جتان هت آندو ويو آهي.

۱۰. ظ. ’روڪن قاسم جَنتر هات مِين لِي ڪر گاڻُون گُن ڪي گيت‘.

سر جوڳ

فصل پهريون

- [۱] ڳاون جوڳ جواني والي، پيرين پسند نه آوي
جنهن ڪن رتي عشق دي، سو جوڳ نمائي ڳاوي (۱).
- [۲] ڳاون جوڳ جواني والي، پيرين نهين پسندي
پڍي پوڙي بات ٻره دي موران ڄاڻن مندي
قاسم عشق الله دي ٻاجهون، خلق دنيا سڀ آندي.
- [۳] ڳڻندي جوڳ جواني والي، جنهن گهر عشق سمايا (۲)
جنهن آدم ڪون عشق نهين، سو ڄايا ماء آجايا
قاسم سوپ مبارڪ تنهن ڪون، جنهن لايا نينهن نپايا.
- [۴] جوڳ پسند جوانين ڪيتي، پيرين ڪون ڀت ماني
قاسم! قوت ٻيان ڪون ڏيون، جوانين ڪون دل جاني
درد وندان ڪون دوست مليندا، بي دردان بيماني.
- [۵] پير جوان پسند نه آوي، جو دردي سو ڀلا

پير فقير محبت ٻاجهون، قاسم! نڪر ٿلا
 مين رانجهن دي، رانجهن ميڏا، منهن ڪيڙي دي ڪلا
 عشق نصيب جنهان ڪون هوندا، تنهان ڀاڳ سولا.
 [۶] جوڳ جواني جوڀن دي وڃ، لايانينهن نماڻي
 هير فقير لڳي لڙه تيڏي، تون رانجهآپ سڃاڻي
 قاسم چوڙ ڪيڙي دي دعوى، تيڏي نانءِ وڪاڻي.

واڻي - ۱

جوڳڻ ڪيتوڻي، ٻيڀرواڻي نال، سامڻ ڪيتوڻي
 ۱. ڦٽ فراق دا اڱڻ آ ڪر، ول نه سانول سيتوڻي
 ۲. اڱڻ ڦر آئيندا ناهين، هڪ تان نال نه نيتوڻي
 ۳. پيڙان دا پر ڪر هتون ماهي دي، قاسم پيال پيتوڻي

واڻي - ۲ *

لڄ نه آوي مينون، ماهي تيڏي مهڻي دي
 ۱. درد دلين دا ويڇ نه ڄاڻي، معلوم هي سڀ تينون
 ۲. تخت دلين دا رانجهن نيتا، شاه آڪان ٻي ڪنهنون
 ۳. نانءِ جنهيندي هير جوڻيان جيءَ ڏتا مين تنهنون
 ۴. آڪي قاسم چاڪان والي، رمز لڳي دن - رينون

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سرڪليان' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٺاهي هت آندي وئي آهي.

واڻي - ۳*

- ڏاڍي چوٽ ٻرہ دي لائي، اين ٻيلي وسدا ماهي
۱. سوئي ٻيلا، سوئي رانجهن، سوئي شاه سپاهي
۲. چوڙيا تخت هزارا رانجهن، ڪردا بيڪ گدائي
۳. قاسم آڪي نظر نه آوي، اڪيان ڪون اگلائي

واڻي - ۴

- اڻ وسايان يار، اساڏيان ڳليان
۱. ڪڏهن گهمدا شاه اساڏيان ڳليان، ڪڏهن گهمي بازار (۱)
۲. ڪڏهن ترڪ سياه پوش سپاهي، ڪڏهن سپه سالار
۳. ڪڏهن گهوٽ دولهه شه بنرا، ڪڏهن لال ڪنوار (۲)
۴. سڻ سهيو آهين يار سچڻ توڻ، مين صدقي سو وار
۵. منهن ڪيڙي دي موچيان والي، مارون پانهن آلا (۳)
۶. قاسم يار اساڏيان ڳليان، ڪر آيا زلف سنگار

واڻي - ۵

هڻ اساڏي عشق ڏيان هر جا هليان ڳالهيان (۴)

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سر جهنگلي' عيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هٽ آندي وئي آهي؛ ۽ ۽ ۾ هيءَ واڻي ڪانهي.

(۱) خ. 'ڪڏهن شاه گهمدا الخ'. (۲) هيءَ مصرع ظ ۾ ناهي. (۳) هيءَ مصرع فقط ڪ
 ٿي ۾ آهي، پر ٿي ۾ نالي واري مصرع کان پوءِ ڏنل آهي. ڪ. 'ماران پانهن الار'؛
 ٿي. 'مارون پانهن آلا'. (۴) خ ڪ ۽. 'هر جا وچ'.

- ۰۱ سڻ سڻ اساديان ڳالهيان، سڙ ڳيان سڀ سياليان
- ۰۲ سر آسادي چترڙي سونهن، ڪن سوني ديان واليان
- ۰۳ مين آهيندي هو رهيان، توڙي ڏيوو مل ڳالهيان

واڻي - ۶ *

- ۰۱ آسادي يار دي پارون، الله ڪو قاصد آهي
- ۰۲ توڙي محب ليڪن نه ويڪن، اسان در وڪاڻي (۱)
- ۰۲ رانجهن آوسي اسادي گهر، ڏل ڳلي ڪنهن ٺاڻي
- ۰۳ آڪي قاسم اسان آهيندي، توڙي سو يار نه ڄاڻي (۲)

واڻي - ۷ **

- ۰۱ اور نه پايو ڪوئي، ماءُ رانجهي دل موهي
- ۰۱ ڪپڙان والي بات نه آڪو، ڊوهي وي لوڪو ڊوهي!
- ۰۲ مين آهيندي هو رهيان، جنهن دي ڏيندن ڊوهي
- ۰۳ لوڪان ليکي چاڪ منجهين دا، سائين ميڏڙا سوهي
- ۰۴ آڪي قاسم معلوم ٿينون، ساڏڙا حال سڀوهي

فصل ٻيو

[۱] مين سر مينديان، ٻال ڪنوار، ماهي منهن سڙيادرا

* اصل ۾ هيءَ واڻي 'سر ڏناسري' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٺپائي هت آندي وئي آهي.
(۱) خ. 'اسان تو در وڪاڻي'. (۲) ظ. 'توڙي يار نه ڄاڻي'.
** اصل ۾ هيءَ واڻي 'سر ڪلياڻ' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٺپائي هت آندي وئي آهي.

رانجهن تخت هزارِي والا، ڏنر شاه سونهارا

قاسر! ڪل سيالين وچ، هُن ماريانينهن فغارا (۱).

[۲] رانجهو رنگ برنگي ٽوپي، مين سر پنج رنگ چيرا

ڪيڙا توڙ پتل دا پيڙا، هار گهٽير ڪل هيرا (۲)

قاسر! ماء رنجائي ميڏي، وڃر پينا گهٽ وڃرا.

[۳] ماء! مراد ميڏي شه ماهي، ڪوء ٽلي پيا ڪيڙا

رانجهن بخت بلند شهاڻي، او پاڳ آياڳان پيڙا

قاسر! توڙ موتئين دي مالها، ڪون پاڻي ڪل پيڙا!

[۴] گولينديئان ماهي ماهي، ڏيندي ڏس نه ڪاڻي (۳)

جيڪڏان ول رانجهن آوي، آڪان حمد الهي

اصلون ميڏي اندر ماهي، بيرنگ جنگ جنبائي (۴)

آڪي قاسر سيني اندر، ڏونهين چاڪ ڏڪائي.

[۵] آء رانجهان مل راتڙيان [تين] گڏ ٿي ڏينه گذارون (۵)

مل مل سوزي موهيان والي، منهن ڪيڙي دي مارون

سڀ سيالي سر نيڏي ٿون، لڪ واري نت وارون

(۱) اصل. 'قاسر ڪل سيالين دي وچ'. (۲) ظ. ڪيرا توڙ پتل دا پيڙا. الخ. (۳) اصل سيني

لسخن ۾ سر ڪلياڻ هيٺ هي 'وائي' طور ڏنل آهي. (۴) هيء ست فقط ڪ ۾ آهي ۽ هن طرح

ڏنل آهي: اصلون ميڏي سيني اندر بيرنگ جنگ جنبائي. (۵) اصل سيني نسخن ۾ 'سر ڪلياڻ'

هيٺ هيء 'وائي' طور ڏنل آهي.

سُنَ ميان رانجها! مشڪل مينُون، ڌار گهڙي تو ڌارُون
 تِيڏي ڪارَن جوڳن تيسان، منگسان بيڪ بازارُون
 ڪنهن دا قاسم شال نه ٿيوي، يار جُدا دَم يارُون.
 [٦] هير مَحَوَ رانجهي وچ هوڻي، رانجها جدا نه هيرئون
 لُٽا خام خيال ڪيڙي دا، ملي ذات فقيرئون
 راوي دي وچ مار غطاوا، قاسم چُٽا ڪبيرئون.
 [٧] ڪٽ رانجها، ڪٽ تخت هزارا، هير جهنگل، ڪٽ ڪيڙا
 قاسم شاه گدا ڪُون عشقي اَن گهتيا ڳل پيڙا.
 [٨] ڪٽ رانجها، ڪٽ تخت هزارا، ڪٽ شهر پيل ملڪاڏا (١)
 شاه بلند هزاري والا، ٿي ڪر چاڪ آگهاڻا
 قاسم! وچ سيالپين رانجهو بن خريد وڪاڏا.

وائي - ١*

هير نماڻي نٿي، مَنَ وي نماڻي نٿي
 وو رانجها راه پليندي

١. آميان رانجها! عرض آسان ڏي چاڙه پلا ڪجهه چتي (٢)

(١) ظ. ڪٽ شهر پيٽل 'مڪانا'؛ ش. 'شهر پلا مڪانا'.

* هيءَ وائي اصل ۾ 'سرڪلياڻ' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي.

(٢) مخ. 'چاڙه پلا ڪج چتي'؛ ظ. 'چا هلاڻج چتي'.

- ۰۲ اصل ميڙي عيبان والي، لوڪ پڙهي پت لتي
 ۰۳ سو سو طعني، لک لک بديان، مول نه پوون پتي
 ۰۴ مٿن قرباني قاسم ٿيوان، جي ڏيڪان سر ڏتي

واڻي - ۲ *

- جڙيان سو طعني، ڏينديان لک بهتاني
 ۰۱ طعني مهڻي ماهي والي، مٿن ڪيتي گل گاني
 ۰۲ مل سيالين مينون ڏينديان، بديان جوڙ بهاني
 ۰۳ ويڻ ڪوڙ تي منديان گالهين، سٿير لک شڪراني
 ۰۴ جيهي اسان نون رانجهن لائي، لڳڙي نه لوڪ هيگاني
 ۰۵ گل قاسم دي آڻ گهتيوني، پانهپ دي نيشاني

واڻي - ۳ **

- ميڙي نال سيان جهيڙيان، مٿن ڪنهن نون آڪان حال
 ۰۱ ڪول آساڙي ڏٿيان دا ويڙا، هڻ جالڻ آير جال
 ۰۲ راه ڪيڙان دي مول نه ويسان، دل موهي منجهين وال
 ۰۳ سر آساڙي آڻ چڪئينديان، طعني والا تال

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سِر ڪلياڻ' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي.

۰۱ خ ڪ ش. 'ڪنڌ گاني'؛ ظ. گل گاني.

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سِر جهنگلي' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي.

۰۵ خ ڪ ش. ٿيس حبيبان حال؛ ظ. ٿيس حبيبان حال.

- ۰۴ جنھان اسان تي بديان چاين، سر تنھان دي ڏوه وٻال
- ۰۵ نبي بخش تي بخش الله دا، تيس حبيبان حال

واڻي - ۴*

- ساڏي نال جهيڙيندي هو ڪيون - وي لوڪو
- ۰۱ جيون وٽ اگوي عشق لڳايا، مين پي ليا هي تيون
- ۰۲ ليلي خاطر مجنون ديوانا، جهنگل ڦردا هي جيون
- ۰۳ مين تين رانجهن وچ سياليان، هڻ تان نا مليي هيون
- ۰۴ آت چل قاسم در ميخاني، پيالا پر منڌ پيون

واڻي - ۵

- آ بهه ميڏي ڪول، سچڻان! آ بهه ميڏي ڪول
- ۰۱ توڪل تند وڄائي عشقي، ترڪ ٿئي تڪ ٿول
- ۰۲ روز آلتئون نال ٿساڏي، آسان ته ٻڌڙي ٻول
- ۰۳ اسان تين رانجهن هڪ ٿياسي، هڻ تان لهه پئي هون
- ۰۴ وحدت دي درياء وچولي، گم ٿئي گردول
- ۰۵ سر قاسم دي عشق ٿيڏي دا، دم دم وڄدا ڍول

* هيءَ واڻي اصل ۾ ’سر بروي سنڌي‘ هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي.

۰۱. خ ن ڪ ش. اگوي؛ ظ. اڪوي. ۰۳. خ ن ڪ ش. ’هڻ تان نامي ليهيءَ‘؛ ظ.

’نا مليهس‘. ۰۴. خ ن ڪ ش. ’پيالا پر منڌ پيون‘؛ ظ. ’پيالا پر منڌ پيون‘.

واڻي - ٦†

گهن گيا دل جاني، لوٽ ليا من جاني
مين ڦريڻان مست ديواني

۱. چترپاندي وچ چڪن ٿياسِي، بره پڙهاير باني
۲. هڪ گهڙي دي ويڪڻ سِيتِي، گهن گيا مل ٻانهي
۳. روز آستي رانجهن مينون، ڳنڍ گهتي ڳل ڳاني
۴. ڳل وچ ڪفني، دست پهوڙا، شاه ڦري سيلاني
۵. آڪي قاسم مشڪل هويا، شاه ويڪڻ لاثاني

سر جهنگلو

[۱] غَمِي ګڼي، خوشحالي آښي، دوست دللسا مټا

قاسم! طبل وچايا شادي، غم غصا وچ ستا (۱).

[۲] غَمِي ګڼي، خوشحالي آښي، مټا دوست دللسا

قاسم! تر ت طبيب مليوسي، پيژ ګڼي کر پاسا.

[۳] غَمِي ګڼي، خوشحالي آښي، دوست دللسا گهلپا

غمين کنون دل گوشاکاډا، روح خوشحالين رلپا

قاسم دي دل شاد ټښي، وچ دشمن دوزخ پلپا.

[۴] غَمِي ګڼي، خوشحالي آښي، دوست درون په آيا

تازي مار ټټر سو ټيري، مطرب چنگ وچايا

ډيندا لوک مبارک شادي، قاسم نوشه پاپا.

[۵] مرد فقير تنهين کون اکون، ترک جنهين کون تن دا

بي پرواه هميشه هووي، راز نه رکي رن دا

قاسم ټي تون طالب توژان، هادي مير حسن دا.

[۶] مَرْدُ فَقِيرٌ تَنْهَيْنَ كُونُ آكُونُ، عَشَقُ رَكِي هَتَ عَاصَا

دُنِيَا دِي بَدْبُوءُ كَنُونُ، اَوِ مَرْدُ گِڙِي ڪِرِ پَاسَا

نَالِ سُوَالِ خِيَالِ نَهْ رَڪَدِي، مَالِ نَهْ گَهرِ وِچِ مَاسَا

قَاسِرُ صَحِي سَجَنُ دَا هَرْدَمِ، پِڻوڻِي گُوشِ دِلَاسَا.

[۷] مَرْدُ فَقِيرٌ تَنْهَيْنَ كُونُ آكُونُ، عَشَقُ جَنَهِينِ دَا هَادِي

عَالَمِ خُوشِ مُرَادِينِ دِي وِچِ، اَوِ خُوشِ نَا مُرَادِي

زَاغِ زَغَنُ آشِيَانِ زَمِينِ ٿِي، عُنُقَا رَمَزِ عِلَاحَدِي

قَاسِرُ! اَوِ رُ لُوكَانُ دِي اِيُوڊِنِ، عَمَرُ گِڙِي بَرَبَادِي.

[۸] مَرْدُ فَقِيرٌ تَنْهَيْنَ كُونُ آكُونُ، تَوَڪَلِ تَنَدِ وَجَائِي

تَنُ كُونُ تَرڪِ طَمَعِ كُونُ ڪَلَا، هڪَ لَاهِي پِيَا چَائِي

قَاسِرُ سُوَزِ سُرُودِ قَنَهَانُ دَا، سُنْدَا آڀِ خُدَائِي.

[۹] بَرَسَنِ مِينَهَن، پِڳُولِي ڪِڙِي، دُوسَتِ دَرُونِ پَهَ آيَا

آڏَگِي لَاهِ سَتِيَمُ پَتِ اَنگِ تَوَن، اَنگِ سِرِ آڏَگِ لَڳَايَا

ڏِيوَا ٻَالِ ڪِيَتَمُ گَهرِ رُوشَن، سَجْدَه رُوحِ سَڪَايَا

آيَا وَقَتِ مَبَارڪِ شَادِي، قَاسِرُ نُوَشَهَ پَايَا.

واڻي - ۱ *

ڪِيُونُ ڏينهن لائِي، ڊولڻ ميڏِي

- آڪ ڳئي ڪيون نه آئي، ڊولڻ مڏي
 ۱. آڪ ڳيا ول آيا ٺاهين، ڏٺي ڪنهن پرمائي
 ۲. آڏ ڪانگا! وڃ خبر لي آتون، رک پينا ڪت رائي
 ۳. ڊولڻ ٻاجهون مينهن سانوڻ دي، قاسم ڪم نه آئي

واڻي - ۲

- توڙي جاڻي يار نه جاڻي، اسان دست رانجهي دي وڪاڻي هون
 ۱. توڙي نيٽي هوش ڏٺي مٿي نوشي
 هوشان ٿي آڀيان بي هوشي (۱)
 ڪڏان اسان خاص سياڻي هون
 ۲. پنهنان لوڪان دي وڃ خوشيان جي هونديان
 آڪيان مڏيان ري رت رونديان
 اسان ڪارڻ يار ڪماڻي هون

واڻي - ۳ *

ڪاڏيئان نانگ ٻره دي، ماريئان نانگ ٻره دي آياڻي
 مين پڇ پڇ رهينان سياڻي

(۱) خ ڪ ش. توڙي نيٽي هوش ڏيئي مي هوشي

هوشا ٿي آڀيا بي هوشي

ظ. توري نيٽي هوش ڏيئي مي هوش

هو ٿي آڀيا مي هوشي.

* هيءَ واڻي اصل ۾ سر هورب، هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي.

۱. کاديڻان لوڪو! سينَ بشيرَ کادي، ولَ ولَ چڙهدڻي وهه جو وادي

محڪم ميسَ مياڻي

۲. قاسم آڪي يار سڄڻ دا، مينَ نمائي عيبَ ڪڇڻ دا

شال نه عشقَ آڪاڻي

واڻي - ۴*

لنگهه پيان ساڏيان سيان، غم خوف خطر ديان واديان

۱. عشقَ آنهان ڪونَ پار لنگهيا، مينَ هڪا ايت رهيان

۲. ائون لنگهه پيان نال آمن دي، اُت آسوديان ٿيان

۳. يار بنا ايت اور ڪسي سي، ٿاه نه پئي ڪنهن ٺهيان

۴. نال جنهان دي ڪيڏڻ ڪيڏي، قاسم سي ڪڏي ڳيان

واڻي - ۵

نِت نِت عيدَ آنهان ڪونَ، ڀلا سائين!

عشقَ رفيقَ جنهان دا هوندا

۱. غ. 'يلو مين بشير کادي، ول ول چڙهدڻي مين جو وادي؛ ظ. 'يارو مين بشير کادي، ول ول مين وه جو وادي؛ ڪ. 'کاديا لڪو مين بشير کادي، ول ول چڙدي مين ويه جو وادي'.

* هيءَ وائي اصل ۾ 'سر بروي سنڌي' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هڪ آندي وئي آهي. ۲. هيءَ مصرع ڪ ۾ ڪانهي. ۳. غ. ظ. 'قاسم مي ڪن ڳيان؛ ڪ. 'قاسم مي ڪيڏ ڳيان'.

۰۱. عِشَقا جُل ڪر جنهن گهر آوي، سِر تَنهينَ دا پاست ڪاوي

ڪيٽسِ طعامِ تنهانَ ڪُون

۰۲. محبت والي ٿئي مرداني، ڳلِ اُنهان دي ڳاڙهي ڳاني

ڏٽسِ جامِ جنهان ڪُون

۰۳. قاسم آڪي عِشَقا آوي، ميري سَجن ڪا درسِ وڪاوي

پهچي سو سَمنان ڪُون

سر ٻروو سنڌي

فصل پھريون

[۱] ساجن آيو سَنبهي، ڪري هت ڪمان

اَٿس اڪڙين ۾، ٻڙودائي ٻان (۱)
پرين پهلوان، روئسيو رڱي هٿڙا (۲).

[۲] ڪَمَر پائي ڪات، ساجن آيو سَنبهي

ويا سي واڍوڙيا، ڪانه پُڄائي ذات

ڏنائين سا ذات، جِيائين ماڙهن ميهڙو (۳).

[۳] مونڪي وَجھَل وڍيو، ڪونهي تَن طيب

چتر ساڻ چڱي ڏيان، جي لاپين هت حبيب

تنهنجو نانءُ نَجيب، وٺيو ويٺي وَڌران.

[۴] آءُ ته پَرچون پاڻ ۾، رُسڻ ناهه روا

پرين پير گهماءُ، اڱڻ اُڪندين جي (۴).

(۱) خ د. 'ٻڙودائي ٻان'؛ ڪ. 'ٻاڙو ڏائي ٻان'؛ ظ. 'ٻڙودائي ٻان'. (۲) خ د ڪ. 'رسيو
ولڪي'؛ ظ. 'روسيو رڱي'. (۳) خ. 'ڏنائين سو ذات- الخ'. (۴) د. 'پرتيون پير گهماء- الخ'.

[۵] آء تہ پرچون پاڻ ۾، چڏ روسامون رنج

آء، گهرجين سنج، اڱڻ اڪندين جي.

[۶] آء تہ پرچون پاڻ ۾، چڏ روسامين ريت

چني مور نہ چڏيان، سندو پاند پريت (۱)

جنن لڪم ساڙي سيت، تن مونکي ساڙم سپرين!

[۷] آء تہ پرچون پاڻ ۾، هنيڙو هنيڙي گڏ

اوکيءَ سوکيءَ سپرين، توکي ڪريان سڏ

الله ڪارڻ آڏ، آڻي پڪا اوڏڙا.

[۸] آء تہ پرچون پاڻ ۾، رسي رات م چڏ

اسين تابع تنهنجا، هنيڙا هنيڙي هڏ

تپي تاب توڏ، تون ڪامل ڪندين ڪن سان!

[۹] آء تہ پرچون پاڻ ۾، رسي رات م رنڊ

لالڻ! لڻي چنڊ، اور تہ ٽرن اڪڙيون.

[۱۰] آء تہ پرچون پاڻ ۾، رسي رنڊ م رات

اسين تابع تنهنجا، تون زوراور ذات

ساجن گهڙي سات، اور تہ ٽرن اڪڙيون.

(۱) خ ظ ن. چنان مور نہ چڏيان، سندو پاند پريت؛ ڪ نڻي. چني مور نہ چڏيان - الخ.

[۱۱] آج پرتاسون، اجهي سچن آتيا

مٿي پيرن مون، آهي رڪيون اڪڙيون.

[۱۲] آج پرتا عيد ٿي، لٿي مون تان لڪ (۱)

چٽا ڦٽ فراق جا، سامهان ٿيڙا سڱ

ڏجهن پاسي ڏک، اچي اوطاقي ٿيا.

[۱۳] آج پرتا عيد ٿي، لٿي آج اڪاس

من مرادون پنيون، اڪين پني اس

ويوسون وسواس، ڦوڙائي فراق جو.

[۱۴] اڄ پرتا عيد ٿي، پچيائون پيهي

گالهه ڪيائون گجهه جي، وٽان مون ويهي

ڏناسون ڏيهي، من مرادون پنيون.

[۱۵] ڏجهن ويا، ڏک لٿو، وري ٿٽو وصال

جانب جو جمال، ڏني ڏک لهي ويا.

[۱۶] ڏجهن ويا، ڏک لٿو، سري مون صحت

پريان پاسي سڱ ٿيا، ڇڏي ڪر ڪپت

سپريان جي ست، ڏني ڏک لهي ويا.

[۱۷] دُجَهڻ ويا، دُڪ لٿو، سَري صحت سَري
وڌي مرض وُجودَ جا، ڪيا طبيبن تَغيرُ
دَم دَم ڪريان دوست سان، سندا نينهن نظير
ڪَر پَسَندي ڪير، مونڪي پرين پياريو.

واڻي - ۱*

آلله واري آڻ، سانگ ويا جي سَپرين
۱. منهنجو مَن پرين سان، ٻڌو جيءَ ٻانڌاڻ
۲. ڳجهيون اٿم ڳالهڙيون، آيل ماءُ اُن ساڻ
۳. ويٺي فالون پائين، اڪنڊڙي اُن ڪاڻ
۴. ڪندا قاسم مَن پرين، وهلڙي شال وراڻ

واڻي - ۲**

جي گهر اچين مون، لالڻ لڪ پلايون پائين
۱. مَنئون مور نه وسري، سيد تنهنجڙي سونه
۲. لئون پريان جي ڦا لهي، لڳڙي جاسجھ لئون
۳. پاڇاڻيءَ جي پريتڙي، توڙ نياپين تون

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سرڪاهوڙي' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندِي وئي آهي.
** هيءَ واڻي اصل ۾ 'سرڪاهوڙي' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندِي وئي آهي. ڪش
۾ هيءَ واڻي ڪالهي. ظ ۾ ٿلهه هن طرح آهي ته: 'اچين جي گهر مون، لالڻ لڪ پلايون'.

۴. ڪڏهن ايندين سپرين، ڀري منهنجي ڀون (۱)

۵. قاسم قريبن جي، ماري منڌ ورونه

فصل ٻيو *

[۱] ڀڄرُ جون باهون، ٿيون جيارِڀر جيڏيون!

ڪڍي ٿو ڪرڙن ۾، ويچارو واهون

آسائي آئون، ڪتا ڪرڙج ڪير ڪي.

[۲] ڪتا ڪرڙج ڪير ڪي، مون ۾ ناھي ماه

الله لڳ عجيب جو، راڱا رڌڻ م راه

ڀڄرُ ڪر م باه، متان لوڪ لڪ پئي.

[۳] ڪتا ڪرڙج ڪير ڪي، رتي ناھي رت

نیش جھان جي ناه ڪا، هڏي منجهه همت

ڪتا ڇڏ ڪپت، ته موٽي ميڙاڻو ٿئي.

[۴] ڪتا ڪرڙج ڪير ڪي، مون ۾ ناھي مڪا

(۱) هيءَ مصرع فقط ۾ آهي.

* مٿي نسخن ۾ هن فصل جا جملي بيت ’سرسسئي‘ هيٺ ڏنل آهن. ۽ ۾ هنن بيتن جي شروعات ۾ هيٺيون عنوان ڏنل آهي: ”تمت ٿيو سر آڙي جو، شروع ٿيو سر معذور جو“، يعني ته ۽ موجب هي بيت ’سر معذور‘ جا آهن جيئن ته هنن بيتن ۾ جو مکيه مضمون محبت ۽ معجز آهي انهيءَ ڪري اهي هن سر هيٺ آندا ويا آهن.

- آءَ وِجانَ ٿي پرَ ڏي، لوڪانَ ڪَري لَڪَ (۱)
 پانَ ورنِي پَڪَ، مَنَ مونَ تي وَجھنَ مونَ پَرِينِ.
 [۵] ڪُتا ڪَرڙُجَ ڪِرَ ڪِي، آسَاتي آهيانَ
 پَسي پُڄُ لُڏائِين، پَلايونَ پَانيانَ
 ڳڻَ تنهنجا ڳائِيانَ، پَچَرُ ڪَري پَئينَ پاڏَ ۾ (۲).
 [۶] پَچَرُ ڪَري پَئو پاڏَ ۾، ٿوروَ اسانَ لاءِ
 ڪُڙڪو ڪُڙِيءَ پيرَ جو، آيوَ مَ اُوناءَ (۳)
 ڏجھڻَ پَئي مَ ڏاءَ، تہ رمانَ راتِ رهاڻَ ۾.
 [۷] رمانَ راتِ رهاڻَ ۾، ملانَ محبوبنَ
 ڪُتا ڪيونَ ٿي ڪيتريون، پَرَنُونِ تو پَرِينِ
 مَٿي ڪَميٽنَ، ٿو پالَ پَلايونَ ڪَريين (۴).
 [۸] ڪتو ڪاهي آئيو، راڱو مونَ تي راتِ
 وڌائين ٿي وات، پُنَ ڏٺي ڏوٽي جَھليو.
 [۹] ڪتو ڪاهي آئيو، راڱو رَوَازي
 مَھندئون مجازي، مَنھنَ تي ھنيسَ موچَڙو.

(۱) خ. ظ. 'آءَ وِجانَ ٿي پرَ ڏيه'؛ ڪ. 'ٿي وِجانَ پرَ ڏيه'؛ ڊ. 'آئون ٿي وِجانَ پرَ ڏيه'.
 (۲) هيءُ بيت ظ ۾ ڪونهي. (۳) خ. 'ڪُڙڪو ڪَري پيرَ جو'؛ ظ. 'ڪُنَ ڪُڙو ڪَري
 پيرَ جو'؛ ش. 'ڪُڙو ڪَري پيرَ جو'؛ ڊ. 'ڪُڙو ڪَري پيرَ جو'؛ ڪ. 'ڪُڙو ڪُڙِي
 پيرَ جو'. (۴) هي بيت خ. ظ ۾ ڪونهي.

[۱۰] کُتو کاهي آئيو، راڱو ڪري روڙ

آچيو آدمزاد تي، سامهين ڪڍي سوڙ

ڪارايل جا ڪوڙ، متان مڃيو ساڙهڻا!

[۱۱] ويٺو آهي وات تي، بهڙو جهليو ٻنڀ

لنگهڻ ڏئي نه لُنب، پسان ڪيئن ڀرين ڪي (۱)!

[۱۲] ويٺي آهي وات تي، ڪٽي ڪٽي وٽ

پوتيون پانڌيڙن جون، ڦاڙيو ڪري پٽ

جا گلر ۾ گهٽ، سا پونجِي تي پوريون ڪري.

[۱۳] پونجِيءَ ڦاڙيا ڪپڙا، ساجن سببا سي

ڀرين پونجِيءَ ڪي، پادر هڻي پليو.

[۱۴] ڀڄرُ بهي آئيو، ڪڇڻ ٻڌو ڪاهُ (۲)

ڪٽي سنڌي ڪن تي، ڪنهن ڏجهڻ وڌو ڏاهُ (۳)

تيلاه منجهان ٽاءُ، ٿو وڳي ويچارن تي (۴).

[۱۵] ڀڄرُ بهي آئيو، ڪري هوءَ هڪل

راڱي مُلا رات جو، لڪڻ ڪونهي لَل (۵)

ڀرين! تنهن ڪي پل، ٿو وڳي ويچارن تي (۶).

(۱) هيءَ بيت خ ظ ۾ ڪونهي. (۲) اصل. 'ڪچرلڊو ڪاه'. (۳) اصل. 'ڏچر وڌو ڏانهه'.

(۴) هيءَ بيت فقط ظ ۾ آهي. (۵) اصل. 'لڪر ڪولي لَل'. (۶) هيءَ بيت فقط ظ ۾ آهي.

[۱۶] پَچَرُ بَهي آئيو، چڏي ڳوٺ ڳري

سُتا سڀڻ جڳائيا، ويچارِي وري

پَتي دوست ڌري، هيڃئون هلي آيا.

[۱۷] هيڃئون هلي آيا، لوڙهي ڏيئي لَتِ

معلوم ٿي محبوب تي، ڪُتي جي ڪُپَتِ

پَچَرُ پليءَ پَتِ، ٻڌائون ٻاجه پئي.

[۱۸] سو لهُ لڌائون، جنهن سين خوف خزان ٿيو (۱)

وڃهي ڪَڙنو ڪنڌ ۾، ٻهڙو ٻڌائون (۲)

ڏسڻ ڏنائون، لَتو پيو پَچَرُ جو.

[۱۹] لَتو پيو پَچَرُ جو، وري ٿئو وصال

ڌاڙهندڙ ڏور ٿئا، ڪَٽو وٽڙو ڪال

سُتي لوڪ سنڀال، لڌائون لطف سين.

[۲۰] پَچَرُ خَچَرُ خارجي، ڪندو ڪوه بَهي

ويهي رهيو وِچ ۾، واڻي در وِحي (۳)

سَهو رب صَحي، ٿئو سهند محمد شاه جو (۴)

[۲۱] پَچَرُ بَهي بس ڪي، ٿئو سيندو سڃاڻي

(۱) خ ظ ن. 'سولو لڌائون'. (۲) ظ. 'وڃهي ڪوٺو ڪنڌ ۾'. (۳) خ ن ڪ. 'واڙي ڌڙ وڃي'. ظ. 'وايندڙ وڃي'; ش. 'واڙي در وڃي'. (۴) ظ. 'سَهو رب صَحي'.

ايندي ويندي وات ۾، ڏسي ڏهاڙي
 سڏي سُهڻاڙي، سڪون لائون سڄڻين.
 [۲۲] ڪن ڪونهي ڏوه، ڏٺين ڌاري ڇڏيا (۱)

ڪين ڇڏيندا ڪڏهين، ري ڪوٺايو ڪو
 سڏي نيندا سو، جو پسند ايندن پاڻ ڪي.
 [۲۳] پسند ايندن پاڻ ڪي، تنهن ڪي جهلي ڪير

راڱو ريجهي، تنهن جا پاڻان چٽي پير
 وچان لٿو وير، صلح وارڻو سڄڻين.
 [۲۴] صلح وارڻو سڄڻين، لٿي ڪاڻ ڪن

پسي قرب قريب جو، گلر گير نه ڪن
 توڏ ڇڏي تن، صلح ٿئو سڱن سين (۲).

[۲۵] لٿي ڪاڻ ڪن جي، ته پڻ ڪاڻ ڪيڍج

پريان سندي پار جا، 'سائين' ڪئو سڏج
 ته هڏهن ڪندا هيڄ، ساڃاه پريا سڱڙا.

[۲۶] لٿي ڪاڻ ڪن جي، ته پڻ ڪيڄ ڪاڻ

جي پرين پاريا پاڻ، ڪهڙي توڏ تن سان!

[۲۷] قريباڏا ڪُٽڙا، پاڻان پيرين پُون

سڱ سڃاڻن تن کي، جي حضوري هُون
پاڻي چڪُ نه چُون، اَمَرُ داران اُن جي.

فصل ٽيون

[۱] ساجنَ سَجَ اُڀارَ، نين نقابئون ڪڍيا

حورنَ ٻڌا هٿڙا، پريُون ٿيون پينارَ

موهنَ سونهن - ملارَ، سورجِ سلامي ڪيا (۱).

سورجِ ڪيو سلام، اُڀرندي عجيبَ کي

پيتائين پُر ٿيو، منجهان جالوي جام

آڻس مٿي عام، تيلھ سدا سوجھرو.

[۳] قمرَ شمسِ شعاعُ، حاصل ڪيو حبيبَ کون

موهن روپَ مهاءُ، ماڪيءَ ميٺَ پرائيو.

[۴] پُونمَ پاڻ پري، ٻي سڀ آونده اُن ري

ميٽي ويڇ وري، اچڻ سان آزار جي (۲).

[۵] پُونمَ پاڇويون، سڃان چٽا سپرين

ڪو تل ڪوثر آبِ ڀر، منجهان پڪ پيون

(۱) ظ. 'موهن سونه مدار - الخ: د. سورج سلامي ڪيو. (۲) خ. 'ميٽي ويڇ وري، اچڻ سان آزار جي'.

جڳ ۾ جوت جهون، پسان ڪونه پرين جي.

[۶] جني سڌ سڻي، سي سر ڪنس سڌڙا

دڻي جن دڻي، عرض اونائي ان جا.

[۷] سي سر ڪنس سڌڙا، دڻيءَ دڻا جي

سو سو پيرا سي، سر ساريو ڪنس سڌڙا (۱).

[۸] سڻي جي نه سڻي، ته پڻ ساعت سڌ نه لاهيان

جي دڻي مون نه دڻي، پر مون تان دڻي دڻيو (۲).

[۹] سڌن مڻي سڌڙا، ڪوڪن پنيان ڪوڪ

مڇڻ ورجي چڏين، ولولو ۽ ووڪ (۲)

ڪندا سڌ سلوڪ، البت عجيبن سان.

[۱۰] ڪانگل ڪر م ڪت، وڃ آڏامي اوڏهين

دڄ سنيهو سڄڻين، رکي پيرين هت

قاسم! ڪنهن پت، من ميڙائو ٿئي.

[۱۱] ڪڏهن آئين ڪانگ، ڀريان سندي پار ڪون

ويهي ڪر وصال جي، ٻولي سر پڙانگ

جي سڄڻ وڻڙا سانگ، سي اڃ آڏائي ان تون.

(۱) اصل. 'سر ساريو ڪن سڌڙا'. (۲) هي بيت ڪ ۾ ڪونهي. (۳) ظ. 'ولولو ۽ ووڪ'،
(و-لوئون ۽ ووڪ؟)

[۱۲] اڄ پسجين اٿ، ڪالهه ڪٿي هوئين ڪانگڙا!

وڻن چڙهيو واٽڙيون، آءُ نهاريان نت
جي چڙهيا مٿي ڇٽ، سي اڄ اڏائي آڻ تون.
واڻي - ۱ *

ڪو پريان جو پانڌي، آڻڙو مون گهر آچي
۱. پسي پانڌي پر جو، هوند بيراهڻ ٻچي
۲. ساريو پنهنجا سپرين، پاڻمرادڙي ٻچي
۳. سُٺي سندو سڄڻين، نينهن نياڙو ٺچي
۴. وايون ورڻ سنڊيون، ڪانگ سٿاير سڄي
۵. قاسم اٿم آسرو، پرير سان اچي
واڻي - ۲ **

ڪانگل پريان جي پار جي، وو ساري ڏي سڌ مون
۱. جني لايا ڏينھڙا، سي تان سارياسون
۲. پريان سنڊي پار ڪون، ڪڏهن آئين تون
۳. ڪڏهن ايندا سپرين، ڀيٽي منھجڙي ڀون
۴. ايندا مان آجھائين، دُڪي جا من ڏون
۵. قاسم کان پريان جا، لڳا سي منجهه لون.

— ❦ —

* هيءَ واڻي اصل ۾ 'سرڪليان' هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.
** هيءَ واڻي اصل ۾ 'سر سامونڊي' هيٺ ڏنل هئي، جتان تهاڻي هت آندي وئي آهي.

سر راڻو

فصل پهريون

[۱] وَجَ وَرَنيُونُ ڪامِنيُونُ، نِگيُونُ نَادولا

سِرَ چِرا، ڳلَ پِپِنيُونُ، چِڪَنَ سِينَ چولا

پاجاما پِپِرَن ۾، وَجَهَنَ وادولا

اَمَلُ آتولا، پوتائون پازيب ۾.

[۲] آج نَادولا نِگيُونُ، آيون ڪاڪ ڪهي

توڙئون طِلسماتِ جِي، پَرِين ڳالهه پهي

العِشَقُ نَارُالله، ڪنِيائون ساڻ صَحِي

نهي سا نهي، اڻ نهي ڪانه نهي.

[۳] آج نَادولا نِگيُونُ، پَريون ڪَري پروازُ

اُتِ اَڏامي آئيون، جِينَءَ سو بَحري بازُ

زنده طَعَامُونُ تازُ، هاڻ گُهَرَجَن گهوڻا.

[۴] نَادولاڻو نِينهن، سَوَ سِينهائِين اڳرو

ڪلنگيون جن ڪپار ۾، تني چاڙهي ڇيڻ
ڪاڪون بچن ڪيئن، جينءَ کات ڪنوارين هٿ ۾.

[۵] نادولاڻي نينهن جي، سُڄي ڳالهه ڳري

ڪي مٿا، ڪي ماريا، ڪني سوپ سري
آيو ڪونڊ وري، قاسم ڪهڪ - دوال ڪون.

[۶] مومل ماڙيون آڏيون، ڪوٺر ڦلاريا ڪاڪ

باغ، باغوچا، بنگلا، تني سونا طاق
حُسن پيئي هاڪ، لَس لڏائي ڪنڌين (۱).

[۷] مومل، مومل، سُهڃان، مُراڌي مُختيار

گُل ڦل ڪليا ڪيٽڪي، چمن ۾ چوڌار
آڙداپيگيون آڻيون، چڙهي تَسند تَوار (۲)

ڪجي ڪانه ڪوار، قاسم تنهن ڪماچ جي.

[۸] راڻيون رنگ رتول ۾، وينيون ڪن ورن

ڪوڙين عاشق ڪيترا، مٿي پڪ پرن
پروانا پڙلاؤ تان، واري تان نه ورن

(۱) ظ. 'حُسن پيئي هاڪ - الخ'. (۲) خ. 'چري تند توار'؛ ظ. 'چري تند توار'؛ د. 'چري تند توار'؛ ڪش. 'چڙهي تند توار'. انهن ٻڙهين مطابق 'چري تند توار' يا 'چري تند توار' به ٻڙهي سگهجي ٿو.

- ڪي ٿا ماڳ مرن ڪي قاسم گوندر گاڏوان.
- [۹] گجر سَندي گام ۾ ڪتارو ۽ ڪات
ڪانه پڇائي ذات، منهن پيا سي ماري.
- [۱۰] گجر سَندي گام ۾ ڪتارو ۽ ڪوس
سندو جيئن سوس، لوڌي لاهي آيا.
- [۱۱] گجر سَندي گام ۾ نت گهڙجي نينهن
آئن مٿان عشق جي، موگهون لايون مينهن (۱)
- قاسم راتو ڏينهن، سڀڪو ڀيڙو سڄڻين.
- [۱۲] گجر سَندي گام ۾، آديسي آيو
پسڻ پري ذات جو، ٿيو ساسيءَ کي سعيو
گهڙنديئي گهايو، ايندي آئن وچ ۾.
- [۱۳] بابو بڪاري ٿو، ميري منهن ملنگ
اچي آئن وچ ۾، رات ڏنائين رنگ
جوڳي سَندي جان ۾، کتا خوب خدنگ
ڪمر ٿاڻي تنگ، قاسم هليو ڪاڇڙي.
- [۱۴] لوڌين هٿ لغام، گهوڙن پٺ پلاڻيون
من ۾ گجهي مار، ڪا جا آئن ڪاڪ جي.

[۱۵] رَڪِي شَوْقُ شِڪارَ جو، هليا سان هَمير

دل بهادر دادلا، سَپي ساوَج گير
قَتِيل دل فقير، صَبَح گَڏين سامهون (۱).

[۱۶] صَبَح گَڏين سامهون، سامي سون - ورن

نڪو پاڻي پيٽ ۾، نڪو آندرِ آن
مَهِيسِيءَ جي مَن، ڪا ڪجهي آهي ڳالهڙي.

[۱۷] صبح گَڏين سامهون، راول چڱيءَ روءِ

بابوءَ سنڊي بُت ۾، ڪٿوري خوشبوءِ
راڻي روبروءِ، ڳالهيون پُڄيون ڪُجهه جون.

[۱۸] ڪٿان آئين ڪاپڙي، ڪٿ وهائين رات

سَل سَپائي سُرَ جي، بابو مون سان بات
توڪي طلسمات، مَچُڻ وِڌو ماري!

[۱۹] آءُ گرناري گودڙيو، توڙان تن تنها

قاسم ڪاپڙين جي، نانيءَ منجهه نگاه
منجهه ٻرنديءَ باه، اچي پڙس اوچتو (۲).

[۲۰] آءُ گرناري گودڙيو، هليس ڪون هالار

(۱) خ ظ ن ش. مباحا. (۲) ن ش. مچ ٻرندي باه - الخ.

عشق جو آثار، ڪالهه پرايئر ڪاڪ ڪون.
[۲۱] آءُ گرناري گودڙيو، پورب منهنجو پنڌ

ويو آتڻ واريين، ڪالهه منهنجو ڪنڌ
قاسم پير ڪمند، ڪاڪل زلف ڪاڪ جو.
[۲۲] گدالو گرنار ۾، آسڻ اونچي روه

ايندي ڏنڻ آڪين، جيڪين لکيو لوح
آتڻ منجهه اندوه، ڪالهه پرايئر ڪاڪ ڪون.
[۲۳] گدالو گرنار ۾، پرڙي منجهه بهڪ (۱)

ڪاڪل ڪنوارين جي، ڏنو ڪالهه ڪهڪ
ڌڪن مٽي ڌڪ، لڳم لطيفن جا.
[۲۴] نادولاڻي نينهن جا، پچ ته ڏيان پار

جي آيا سي آگهيا، آت ويندي جي وار
گجر سڀ گنواڻيا، لوڏي لڪ هزار
ڌڙ ڪون مٿا ڌار، قاسم لڄن ڪيترا (۲).

واڻي

ڪاڪ ڌڻي ڪرڻا، چندن تو چاريندا

(۱) د. 'پرڙي منجهه بهڪ'. (۲) خ. 'لوچن ڪيترا'؛ ظ. 'لوچن ڪيترا'.

۰۱. پرين سَندي پيچري، پير پروڙي پاء
۰۲. ٺاڻي ناگر ولڙيون، جينءَ ڪاڻين تينءَ ڪاء
۰۳. اگر پيڙو آهرين، توڙئون توهي لاء
۰۴. آهي آڻڻ وچ ۾، جمل تنهنجڙي جاء
۰۵. ويندي ڪٽ پرين ڏي، قاسم ڪڇ م ڪاء

فصل ٻيو

- [۱] پري ذات پدميئون، ڪنين ڪندن لال
چتيون چوڏس چنڊئون، منهن ۾ نيڻ مشعال
ڪاڪل ڪوڪبان سان، هيرو منجهه حال
انهيءَ جوت جمال، قاسم موها ڪيترا.
- [۲] پري ذات پدميئون، آڪين ۾ الماس
منهن مهتابان آڳرو، تن چمڪي تاس
ڪوڙين مير مَواس، قاسم نينهن نمائيا.
- [۳] پرين سَندي پيچري، پير پروڙي پاء
جي توکي سانگو سر جو، تان تون اوڏو مور م آء
جني جاء - نماء، سي مر وچن سامهان.
- [۴] راڻا پانءَ م راند، هي سڱ سورن گاڏئون

- سسي نيزي پاند، تڙ ٿرتيءَ گڏيا (۱).
- [۵] مومل موهيو ميندرو، آيو آتڻ پاس
وينو ڪاڪ وڻن ۾، ڪري لال لباس
قاسم ڪڇ تپاس، اي ماندي مند پڪيڙيو (۲).
- [۶] ڪاڪ وڻن جا ڪوڏيا، آيا ڪاڪ ڪهي
مومل جي مذڪور جي، پيڙن سڌ صحتي
جا پرين ڳالهه پهي، سا قاسم لکي لوتپين (۳).
- [۷] آتڻ ڪوڏيا آيا، سوڍا شڪاري
ويهندي ڪاڪ وڻن ۾، بچيائون بحري
ماريندو ماري، قاسم قمر ڪاڪ جي.
- [۸] آتڻ ڪوڏيا آيا، هتي لڪ هزار
منهن پيا سي ماري، هت ويندي جي وار
قاسم! ان ڪٽار، گهڻا لوتي گهاٽيا (۴).
- [۹] آتڻ ڪوڏيو آيو، ڍوليو ڍٽ اوجار
آيون استقبال تي، مومل جون مختيار
آندا ارادابگين، تحفا طعام تيار

(۱) خ ڪ. 'تڙ ٿرتين گڏيا'. (۲) خ. 'اي مادري مند پڪيڙيو'. ظ. 'اي مادر مند پڪيڙيو'.
(۳) ش. 'لوتيپين'. (۴) ش. 'لوتي گهاٽيا'.

- لَتُو غَمُ غُبَارِ، قَاسِرُ آثِي اَنَ جِي.
[۱۰] سَوَمَلُ سَوِيڊِي پاڻ ۾، ڳجهه ڳرهي ڳالهه
معلوم ڪيائين مينڌري، طِلسماتي ٿال (۱)
پاڻ مَ ڪُڻج پاڻ سين، ماسو هڙ نه مال
قاسر ٿي ڪنگال، ته سودا ماڻهن سيجڙي.
[۱۱] جا سَوَمَلُ سَڻائي، سا سڀ مَجي مينڌري
قاسر پيس ڪَن ٿي، وصل جِي وائي
هوڙي پيائي، سوڍو چڙهيو سيجڙي (۲).
[۱۲] سَوِيڊِي سَدُ ٿئو، اُرداڀيگيون آڻيون
ڪوئي رات ڪَنواريين، منجهان ناز ٿئو
آتي، وِيرُ وِڻو، جتي پير نه پڪڻان.
[۱۳] جتي پير نه پڪڻان، نڪو جنُ مَڪُ
نڪا بوءِ بَشَر جِي، نڪو دَئيءَ دَرُڪُ (۳)
رَآيتُ رَبِّي بَرَبِّي، ٿئو حق سان واصل حق
قاسر ڪونهي شَڪُ، سَوَمَلُ ماڻي مينڌري.
[۱۴] سَوَمَلُ چڱو موٽين، هيرو منجهه حَمالُ

(۱) هيءَ سٺ ڪ ۾ ڪانهي. (۲) ڏ. 'سيڙئين'؛ ڏس. 'سيڙين' (۳) ڏس. 'نڪو ديهه ڌوڪ'.

مُنهن مهتابُون اڳرو، لَب يَمَنِي لال
 ڪاڪل ڪعبي - پوش جان، آبرو چنڊ هلال
 انهيءَ جوتِ جمال، مومل ماڻي مينڌري.
 مومل ماڻي مينڌري، هنڌ هنڌ پيڻي هاڪ [۱۵]
 فَڪانَ قَابَ قَوْسَيْنِ آوَاذَنِي، لَتُو فِرَقَ فِرَاقِ
 ڪٿوري خوشبوءِ سان، قاسم واسي ڪاڪ
 مومل ۽ مشتاق، هر دوئي هيڪ ٿيا.
 راتيان ڏينهن رهاڻ، مَتي رَنگَ رَتولَ ۾ [۱۶]
 چَبي پانَ سوپاريُون، سوڍو مومل ساڻ
 هنيوڙي سنڊيون هاڻ، مَن مُرادون پُنيُون.
 ديوليو ٿڌي دِٽَ جو، سندو چامنِ چام [۱۷]
 آچئو اُرداڀيگيون، سَئين سَئين ڪَن سَلام
 وِسرَ آڳين جا وارا، وارثَ وِسرَ وِريام
 مٿان ڪاڪ مَلام، قاسم! ڪاڏي مينڌري.
 ديوليو ٿڌي دِٽَ جو، ساڏورن سَردار [۱۸]
 موکي ماڏن مَجيُو، موڏورن مهندار (۱)

(۱) خ ڪ. 'موکي ماڏن منجئو موڏورن مهندار'؛ ظ. 'موکي ماڏن منجئو موڏورن مهندار'؛
 ش. 'موکي ماڏن منجئو موڏورن مهندار'.

قاسر ڪاڪ ڪنڌين ۾، چڙهيا ڪاله ڪنار
سوڍي سليڊان ويڙ آڳين جا واريا.
واڻي

رائل رات مون گهر آيو، مون پرچايو
۱. آچو آتڻ واريون! ڪڇاڇ سهاڳي ڪايو
۲. ڪاڻون ڏيئي ڳجهيون، لالڻ مون گهر لايو
۳. من مرادون پنيون، ساڻڙو ٿير سڃايو
۳. قاسر ڪميٽيءَ تي، لائق! ٿورڙو لايو.

فصل ٽيون

[۱] رت ورنون رات، سوڍا! رنو راڻين (۱)
اڪيون تنهنجي آسري، تن تنهنجي تات
قاسر! ڳجهي ڪات، مومل ڪني مينڌري.
[۲] مومل ڪني مينڌري، ڪات آلتِي آج
ڏنگيون سڌيون سپرين! ڪانڌ منهنجو ڪڇ
پاڻي ڇاڻ م ڇڇ، ميٽ مڌيون مينڌرا (۲).

(۱) خ. 'سوڍو رانڻو راڻين'؛ ظ. 'سوڍو رنو راڻين'؛ ش. 'رتو رنو رات، سوڍو رنو راڻين'؛
(۲) خ. 'پاڻي ڇاڻ م ڇڇ'؛ ظ. 'پاڻي ڇاڻ م ڇڇ'؛ ڪ. 'پاڻي ڇاڻ مڇڇ'؛ ش.
'پاڻي ڇاڻ مڇڇ'.

[۳] مَدي جي ميري، آءُ اوهان جي آهيان

قاسم! ڪَترُ وچَ ۾، وڏو ڪنهن ويري

گوندرَ آءُ گهيري، سگهو مونجُ سڀرين!

[۴] سگهو مونجُ سڀرين، وارثَ ويرَ مَ لاءِ

ڪَرهو موڙي ڪاڪَ تي، الله ڪارڻ آءُ

جوڙي ڏيان جاءِ، اڪيون اوتارا ڪري.

[۵] اوطاقون اڪين ۾، وهڪَ منجهه وجود

لَٽو سَهُو سَجود، موملَ ٿيڙي ميندرو.

[۶] موملَ ٿيڙي ميندرو، چنو غيرُ گمان

آڱڻِ آئي جنَ جي، موملَ لڌو مان

صفتَ ڪي سلطان، منجهان نينهنَ نوازيو.

[۷] سوڍي شڪَ پڻو، ڪوڪَٽُ پسي ڪو پڻو

ڪَرهو موڙي ڪاڪَ تان، واري واڳ وڻو

قاسم نينهنَ نهو، هتان چني هليو (۱).

[۸] چالَ مَ چچي نينهنَ، ڀرتَ پراڻي مَ ٿئي

ڪوءِ رُسڻَ ٻنَ ريتيون، ڪوءِ ڏولائي ڏينهن

[۷] پَريُونءِ وَجِهي پاڻ، ڏوٿين ڏٺ سَمِيٽِيُو (۱)

جِتي پير نه پڪڻان، نڪو عبد آهچاڻ
سَندي آڪ آماڻ، آندائون اَن ڏيه مان.

[۸] جِتي جاءِ نه ماءُ، سو ڏيه سوئو ڏوٿين

سُٺُ پَسُ ناه ڪو، نڪا هوءِ نه هاءِ
وِجڻ ڪاڻ وِياءِ، ڏٺ ڪَريَندا ڪن لاءِ.

[۹] سُونهان ڏين صلاح، هن اورانهين ڏيه جي

آهي جت الله، ٿئي پند نه پيچرو.

[۱۰] لُوسائيا نه لُڪ، اُچ نه اوڏي اَن ڪي

پُڪوليا نه بَڪ، قُوت ڪيائون 'ڪُل' مان.

[۱۱] قُوت ڪيائون 'ڪُل' مان، 'جُز' ۾ ڪم نه ڪو

'اَنَا اَحْمَدُ بِلَا مِيَر'، ڏيه سُونائون سو

ڪُونٽَر ڪندا ڪوه، تَوُڻ لڏائون تَن مان.

[۱۲] جِتي سَپ نه سَپجي، بَبر پوءِ پِچَن

ڪِلي ڪاهوڙين، وڻ چونديا تنهن ويڙ مان.

[۱۳] جِتي سَپ نه سَپجي، راڱا رت رُڻن

ڏاه نه سُجي ڏيپلِين، ڪارا ناڙگ ڪَنِين

- ڪلي ڪاهوڙين، وڻ چونديا تنهن ويڙ مان.
 [۱۴] جتي سڀ نه سڀجي، راڻا رڻن رت
 آسونهن وات نه آجهي، سونهن منجهي مت
 تتان پليءَ ڀت، ڏوئين چڳا چاڻيا.
 [۱۵] وحشن وائي ناه ڪا، ڪپهر جت ڪنن
 تتي ڪاهوڙين، چپر چڳا چاڻيا (۱).
 [۱۶] ڪپهر ڪن هڻن، جت وحشن وائي ناه ڪا
 آلا ان اولياء الله لاخوف عليهم ولا هم يحزنون،
 خوف نه ڪاهوڙين
 تيلان وڃي تن، چپر چڳا چاڻيا.

واڻي

- ڏونگرڙا ڏس ڏي، جبلڙا ڏس ڏي
 تو ڪي ڏوئي ڏٺا
 ۱. ٽني سندا پيچرا، معلوم ڪر مونڪي
 ۲. پيڇو رڃن راتڙيون، جهنگل جهڻڪن جي
 ۳. پسي ڏوئين ڏٺا، تنگون ڪيڙم تي (۲)
 ۴. ڪوٽڙ قاسم جن سان، رات سنڀاريم سي

— ❦ —

(۱) هيءَ بيت فقط ۾ حاشي تي ڏنل آهي ۽ ڄاڻايل آهي ته: ”هين بيت هم حضرت خليفه صاحب است.“ (۲) ظ. ’پسي ڏوئين ڏٺا‘ تنگون ڪيڙم تي.

سر رامڪلي

فصل پهريون

[۱] رام ڪلي ٿي روءِ، ساريو سناسين ۽ ڪي

چڙهي آبي چوءِ، اُن ڪي جوگي گڏيا!

[۲] رام ڪلي، ڪنهن نه پلي، چلي سامين سنگ

چڙي ننگ ننگ، گڏي گورڪناٽ ڪي.

[۳] رام ڪلي، ڪنهن نه پلي، ٿي جوگياڻي جوءِ

چڙهي آبي چوءِ، اُن ڪي جوگي گڏيا.

فصل ٻيو

رامڪلي سي حرفي

[۱] الف ڪي اوڏا ٿيا، 'مير' رکيائون من

فَايْنَمَا تَوَلَّوْا فَشَرَّ وَجْهَ اللّٰهِ جوگي

جانئون ڪن

نَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ٿيا پاڙيچا پرين (۱)

قاسمَ کانوئين، ناني گدِي نِجھري.

[۲] بي جو لئو بار، "آلف" دِئائون اِکين

آنا آحمدُ بلامير، تئا سامي سليدار

رأيت رَبِّي بِرَبِّي، دِئائون ذاتار

قاسم! کلاندار، آسڻ آرامي تيا.

[۳] تي تَکَبَّر تارِکي، کينو مُور نه کَن

هُئڻ چَڏي هليا، روئي رام رَسَن

فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَ لِيَبْكُوا كَثِيرًا،

اي عادت آديسين

قاسم کانوئين، ناڻ نَمايو نياز سان.

[۴] سَئي سَدُ تِئون، ثي سَئيدي آتيا

ذَالِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ، قَادِرٌ كَرَمٌ كِيُون

مَنْ لَهُ الْمَوْلَىٰ فَلَهُ الْكُلُّ، سَيَكِينٌ اِتِ سَرِئون

باري پاڳ، وريون، قاسم ناڻ نوازِئا.

[۵] جِير جهليندي جَڳ، نادُ وَجائي نَغئا

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، سامي تئا سَرِڳ

منجهان ناڻ نَرِڳ، قاسم کيئا ڪاپڙي.

[۶] حي هُنَّ جِي حَدَّ، وِيا اورانگهي اوڏهين

نانگن پنهنجي نَفَسَ جِي، سِڪا وِڌِي سَدَ
مَنَ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ، پُنهون عِشَقَ عَدَدَ
مَنَ طَلَبَ شَيْئًا وَجَدَّ وَجَدَ، قَاسِرَ سَرِيو ساميڻ.

[۷] خي مِليندي خاڪ، قاسر هليا ڪاپڙي

دُنيا ۽ عَقِبِي ڪان، پاڻ رڪيائون پاڪ
طالِبُ الدُّنْيَا مَخْنَثٌ، طالِبُ العَقْبِي مُوَنَّثٌ.
آلڪ جا عِشَاق

منجهان روزِ مِثَاق، پَنڌُ پروڙي آڻيا.

[۸] دوئي دالِ قَتِي ڪري، پورپ ويا پيهي

جوڳين کي جَبْرُوتَ ۾، ڀل گهڙي پيئي
مُلڪَ چڏي مَلڪُوتَ جو، ويا سامي سنجهڻي
نُهَنَ ڪوڙيندي نِگَڻا، ناسوتانَ نيهي
ڏنائون ڏيهي، لَتاڙي لاهوت ڪي.

[۹] ڏال ٿون ذِڪرُ خَفِي، جَهَرُ جڳايو جوڳين

نانگا ناني هليا، چڏي آبُ آخي
پاڻ نه ڪُڻ پاڻ سان، صوفي صاف سخي

مَهِسِينِ مَخْفِي، قاسمِ رامُ ريجهائيو.

[۱۰] رِي رِيَا جِي تَكِي آسُ ڪَن نِه اُو

لوڪَ نِه لَڪِي سَگهيا، خاڪِي سَندينِ خُو

ڏاڳا ڏوڙ پَڪليا، ميرا تَتَرَنِ مُوءِ

راولَ رُوپروءِ، قاسمِ وُصَلِ واڳيا.

[۱۱] زِي ذَرُو نِه جَتِيَا، جوڳِي سَنجھِ جَهان

ماريندي مُرادَ ڪِي، وِثا ڏانه ويران

العشَقُ نارُاللهِ، جَلُ پَرايو جان

مُوتُوا قَبْلَ اَن تَمُوتُوا، مَري لڏائون مان

قاسمِ اِن ڪَمان، گهڻا بابُو گهڻيا.

[۱۲] سِينِ وِجائي سَگيون، هليا ڏانه هِنڪلاج

تَرَڪ تَڪيا تَن تارِڪين، ڪنھ سان ڪم نہ ڪاج (۱)

پِيٽَ بَڪيا لُنڪَ لَانِڪَ، سِرَ سُلطانِي تاج

سِيواگر سَڪاج، قاسمِ نِينهنِ نَواڙيا (۲).

[۱۳] شِينِ وِجائي شَڪُ، گَڏيا گورِڪَناتَ ڪِي

صَحِي سَچاتو سامِيين، حق سان پنهنجو حق

(۱) اصل. 'ترڪ تڪيا تن تارڪي - الخ' (۲) غ. ظ. 'سيواگر سڪاج، قاسم لينهن لواڙيو؛

S. سيواگر سڪاج، قاسم لينهن لواڙيا؛ ش. 'سيواگر سڪاج، قاسم لينهن نواڙيا'.

اَلْاِنْسَانُ سِرِّيْ وَ اَنَاسِرُهُ، سَكِيَا اِيْ سَبَقُ
وُجُوْدِيْ وَرَقُ، قَاسَمَ پَرَهِنِ كَاپِرِي.

[۱۴] صاد صبرَ جون سڱيون ويٺا وڄائين

وَاللّٰهُ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ، ڳجهه اندر ڳائين
جِيڪين مُڪو سڄڻين، سو ڀلو ڪيو ڀائڻين
ناني ڏنهُ نائين، منهن مونا ڪنڌ ڪاپِرِي.

[۱۵] ضاد بَرَتَنُ هِت ڀر، ڪاسو سور نه ڪن

پَرگهران پَرِي ويا، گهران ڪين گهرن
ڪانوَڙين قبوَلِيو، فاقو فقيرن
فاقهُ الْفَقْرِ مِعْراجُ الْفُقَرَاءِ، اِي وَجُهَ وِيراڳين
قاسم ڏيئي ڪن، سُنڃ ڳاله سَناسين.

[۱۶] طوئي طَالِبَ توڙَ ري، وڇان ڪين ورن

مَرَضَ مَهِيسِي مَوْتِ جا، ماري تان نه مرن
اَلَا اِنَّ اَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا يَمُوتُوْنَ، خَضِرَ خَوْءِ سَنَدَنِ
تَوَرُتُونِ مِثْلانِ تَن، لَتُو حَرفِ حَسَابِ جو.

[۱۷] ظوئي ظالِمَ نَفْسِ سان، جوڳين واري جنگ

فَتَحْنَا الْجِهَادَ اَلَا صَغَرَوْا رَجَعْنَا اِلَى الْجِهَادِ الْاَكْبَرِ،
مُڙن ڪين ملنگ

قاسم ڪيسر رنگ، ڪالهه رتائون ڪپڙا.

[۱۸] عَيْنَ اَلْكَ سَيْنَ وَاڳڻا، پيائي پاريائون

لَسْمَ يَلْدَ وَلَسْمَ يُولَدُ، پڙهي پاريائون

مَآڪَانَ مُحَمَّدًا اَبَا اَحَدٍ، اي ست ساريائون

ويا واريائون، قاسم قضا ڏينھڙا.

[۱۹] غَيْنَ غِذَائُونِ اَنَ جُونِ مِڙڻي مِوچاريون

فَرَضَ، وَاجِبَ، سُنَّتُونِ، پڙهي تن پاريون

سَيِّ سَنِّيُونِ تَنَ ڪي، صاحب سيڪاريون (۱)

اَنِي جِيُونِ آريُون، قاسم! رب قبوليون.

[۲۰] فِي فَائِقَ فَيْضَ جَا، آجها عاصيڙن

وَمَا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ، سڀ تي

هٿ سندن

قاسم مٿان تن، گهوري گهوريان جندڙو.

[۲۱] قَافَ ڪَمَائِي اَنَ جِي، قادر پيش قبول

اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ غُفِرَتْ لَكُمْ، مختياري مَقْبُول

حَسَنَاتُ اَلْاَبْرَارِ سَيَّاتُ الْمُقْرَبِينَ، سودو پيڙن سول

قاسم منجهان سول، هادي حاصل وٽرو.

[۲۲] ڪاڻ ڏٺائون 'ڪُل'، جُز، وڃائي جو ڳيڻ

اَنَا مِنْ نُورِ اللَّهِ وَ كُلُّ شَيْءٍ مِنْ نُورِي،
آيو پيشُ آصلُ

سَتَکَرُّ مُلَا سَامِيينَ، آندو عشقُ آملُ
قاسمِ آرنگِ آتلُ، مليو مهيسينِ کي.

[۲۳] لام لاڏکڻوڻان ڌار، آنگِ نه اوڍين ڪپڙا

إِنَّ أَوْلِيَاءِي تَحْتَ قَبَائِي لَا يَعْرِفُونَهُمْ غَيْرِي،
ڍڪڻا ڍڪڻهار

نانگا پنهنجي نَفَسَ تي، ساڄا ٿڌا سَوار (۱)

تَن سَامِيينَ تان سَو وار، قاسمِ قرباني ٿيان.

[۲۴] مير نه ماسو مال، نڪا سڌِ سوالِ جي

نڪو سنگِ ثوابِ سان، نڪو ڏوهِ وِبال (۲)

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ،

لڻو خوف خيال

جو ڳي منجهه جمال، قاسمِ پُوتا ڪاپڙي.

[۲۵] نُون نمائي ڪنڌ، آيا آڻڪِ سامهان

آدبُ آديسينِ جو، پوربَ منجهه پسند
 منهن مونين سر مٿڙا، سيني منجهه صمد
 قالَ وڄائي تندن، قاسم ريتا رام سان.
 [۲۶] واڳڻا واوِ وصالَ جي، ويٺا منجهه وجود

منجهه تيرت، منجهه تڪيا، منجهه عنبر، منجهه عود
 منجهه كعبو، منجهه ڪيرتون، منجهان منجهه معبود
 قاسم ڪن سجدو، پاڻ سڄائي پاڻ ۾.
 [۲۷] هي هنيپن سين لاءِ، قاسم سُن سنيهڙا

ايڪلتارو قالَ سان، ويهي هت وڄاء
 ڳايو ويٺو ڳاءِ، سو ڳڻ سناسين جا.
 [۲۸] لام لڪياري پير، مرشد منهنجو معنوي

لهڙن علي شاه جو، ڏوهڻو محمد مير
 قاسم! ڪل ڪبير، ڪامل منهنجا ڪاٺيا.
 [۲۹] اَلف آسڻ آيا، جوڳي جات ڪري

ڀڄ ٽني کان خبرون، ڀرتئون پير پري
 قاسم اُن ڳري، ڳجهي آهي ڳالهڙي.

[۳۰] يي ياراني حق ري، ڪنهن سين مور نه ڪن

لاڳاپا جي لوڪ جا، لاڻا لاهوتين
آلفقير لايحتاجُ اِلَّا اِلَى اللّٰه، پر گهر ڪين پڻ
توڙئون قاسم تن، اوريو پيدُ آڻڪ سان.

واڻي

سگڙين سامين سڻائي، اي ماءِ! جو ڳين جامن ڳالهڙي

۱. سامين سگڙين ۾، وحدت قوڪ وڄائي (۱)

۲. رآيت رَبِّي بِرَبِّي، سَتَكُرْ اِي سَمَجَهَائِي

۳. اَنَا اَحْمَدُ بِلَا مِيَر، ڳالهه اها تن ڳائي

۴. ڪارو پسن ڪينڪي، سامين پيش صفائي

۵. قاسم! قَلْزَمَ ڪُن ۾، بوڙي چڏ بيائي

— ❦ —

سر ڀر

- [۱] سُونِ سَوا-سير، جي پائي ترازي توريان
 گوندر غم غريب جي گهٽ ۾ لڀا گهير (۱)
 ٻيو سڃيندو ڪير، صحت سپيرين ري.
- [۲] سُونِ سير-سوا، مٿن مٿو ٺاه ڪو
 مون ڏي مڪا ماءُ! آڻ توريا سڃڻين.
- [۳] سڃڻ! سڪ مياس، موت منهنجا سپرين!
 ورهيه منجهه وياس، مون ليڪيندي لنگهڻا (۲).
- [۴] سڃڻ! سڪ مران، ڪر نه لڏيئي ڪڏهن
 منجهڻي منجهه پُراڻ، ڪنير ٺيهائينءَ جان (۳).
- [۵] سڃڻ! سڄي رات، تو ڳر ڏيان ٻانهڙي
 پاپوهي پريات، هوند ڪيرون ڏنم جيڏين (۴).
- [۶] سام وهامي رات، جنهن ۾ گڏا سپرين
 پينرا پليءَ پات، اوريان سور عجيب سان.

واڻي*

- سانگ مَ پوڻي سڄڻين، مَ ڦوڙاڻو پوءِ
 ۱. سڀڪو پيڙو سڄڻين، هوند هميشان هوءَ
 ۲. جدا پنهنجي پرَ کون، قادر ڪج مَ ڪوءِ
 ۳. قاسم قرب جنهين سان، سائين آيڙ سوء

* هيءَ واڻي اصل ۾ ’سرڪاهوڙي‘ هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي. ٽي مصرع ظا ڪن ۾ ڏنل ڪانهي.

سر ليلان چنيسر*

۱۱) ليلان لُچڻ چڏيو، ڪين چنيسر چيوس
پُجهان ڪن پيوس، ڪو جو ڏوه ڏهاڳ جو.

واڻي**

- توبه توبه يار! تو در زاري، خان! تو در زاري
۱. رَبِّ آرني موسيٰ ٻولي، 'لن تراني' آءِ ماري
۲. بازي عشق جي ڪيڏن وارن، ڪن ڪتي ڪن هاري
۳. دلبر منهنجو دانا بينا، آءِ تان پورڙي ڌاري
۴. پاڻان پاسي پاڻ سڃاڻي، ڏکي چڏ م ڌاري
۵. ڪني عيسيٰ موسيٰ مڃڻو، قاسم احمد تاري

— ❀ —

* هن سر جو هيءَ هڪ بيت فقط ۾ آهي، جتي سر جو عنوان هن طرح ڏنل آهي: 'سر ڪونرو
۴ ليلان ۽ چنيسر'

** هيءَ وائي اصل ۾ 'سر ڏناسري' هيٺ ڏنل هئي جتان ٽپائي هٿ آندي وئي آهي. ظ ۾
ڏلهه هن طرح آهي: "توبه توبه يار، تو درجاني، خان تو درجاني، توبه"; ڪ ۾ ڏلهه هن
طرح لکيل آهي: "توبه توبه زاري، اي خان تو در زاري". ۱. خ. 'لن تراني آءِ ماري'.
۲. ظ. ڪيڏن وارا. ۳. ڪ. 'پورڙي ڌاري'; ش. 'پورڙي ڌاري'

سر بلاول

- [۱] ڏٺي جي ڏاتار، ته منگ منگتي ڪيتري!
لک ۾ لک هزار، پينارا پُر ڪري.
- [۲] ڏاتار ڏند نه پيڙڻو، ڏٺي ڪلندي ذات
آيا سي اگهيا، ڪانه پڇي ٿو ذات
ڏيڻ جي ڏينهن رات، وائي اٿس وٽ ۾.
- [۳] ڏاتار ڏند نه پيڙڻو، ڪلي منهن خوشحال
جيڪو ڪري سوال، تنهن کي ڪري سڏڙا.
- [۴] ڏاتار ڏند نه پيڙڻو، ڪلي منهن خوشحال
انڙي پهر عام تي، وسي مينهن مثال
کوڙين لک ڪنگال، تنهن پاڳاري پُر ڪيا.
- [۵] پَس پاڳارو پير، پڙي در وچ ۾ مڱڻا!
دائر دستگير، جنهن ڏکيا ڏوليءَ چاڙهيا (۱).

[۶] حاتِرُ هلي آئيو، پَنن پَتَ ڪَٽِي

سَندي قُربَ ڪَٽِي، حاسِيءَ ڏني هت سان.

[۷] حاتِرُ هلي آئيو، پَتَ ڪَٽِي پينار

سُرڪي سَخاوتَ جي، ڏياريس ڏاتار

عشق جو آثار، حاصل ڪري هليو.

وائي

تون جڳ جيندا هووين يارا تون جڳ جيندا

۱. توڙ ڪَنون وه تون دلبر تون، مَن صَدقي سووار

۲. ڪل عالم دي تاج تيڙي سر، تون صاحب سردار

۳. لک دشمن تيڙي ڪون ڪلا، ماران پانهن اولار

۴. حوران، ملڪ، پريان مل تيڙي پير چمن پينار

۵. قاسم داسپ دو جڳ دي وچ، باري تو سربار

سر ڏهر*

فصل پهريون

[۱] جاڙيجائي جنگ، آهي اونارن سان

لڳو لوڙائن جو، منجهان پنيءَ پنگ

گورا توڙ گڙنگ، هٿيو هيڪاندا ڪري (۱).

[۲] لاکاين لغام، وڌا واڌين وات ۾

آتن اونئي ذات جي، من ۾ ڪجهي سام

آت نه لڌو عام، لاڪي لوڙائن جو.

[۳] سڳڻ ٿيڻ سواءِ، جوءِ ۾ جمڻو ٻوليو (۲)

آيا جني لاءِ، سي وڳ ۾ گڏين سامهان.

[۴] لاڪي لال ڪماڻ، هر دم آهي هٿ ۾

سليو تيرن ساڻ، واگه پلي ٿو واهرو (۳).

[۵] ڪوڙين سؤ ڪيڪان، پڻ پاڇاواڙي پٿرا (۴)

هٿيو گرز غنيم ڪي، ماريو ڪن مسان

* ظ ۾ هن سر وارا اڪثر ورق ضايع ٿيل آهن.

(۱) اصل. 'گهوڙا توڙ گونڪ'. (۲) خ ڪ ش. 'جفر' (ڪڏا). (۳) اصل. 'سليو'؛

خ ڪ. واگ، ش. واگه. (۴) ش. پاڇا واڙي.

سسيون نيزي ساڻ، ٻڌيو وڃن ٻاڻڙا (۱).

[۶] گهوڙا لڪا گهڻا، پڻ پاڇاواڙي پڌرا

جني منهن مڻيا، سي مون لاکائي لڪيا.

[۷] پڪو پڪي پاس، رڻ رڻ رڻ رڻ چانڌيو

ويچارن وسواس، لڻو لوڙائن جو.

[۸] رڻ رڻ رڻ چانڌيو، پڪو پڪي وڻ

اڻيون چرن ان جون، پهرين مڻي پت

لڻو سور سرت، لاکي لوڙو چڏيو (۲).

واڻي

پڪو پڪي وڻ لو! رڻ رڻ رڻ چانڌيو

۱. اڻيون چرن ان جون، پهرين مڻي پت

۲. لڻو لوڙائن جو، سندو سور سرت

۳. وانيون ويچارن جون، ڀري وينيون وڻ

۴. ويهي تن وانيون ۾، ڪو ڏينهن قاسم ڪت

(۱) خ. ٻڌيو اڃن. (۲) خ. ڏا. لاکي لوڙو چڏيو؛ ڪ. لاکي لوڙائن چڏيو؛ ش. لاکي لوڙن چڏيو.

فصل ٻيو

- [۱] واٽيون وهي هت تي، هاڻو هتي پاس
لعلون لئي لاڙڪا، رزق ڪيائون راس
ويڏيائون وسواس، آلتئون آڻهونڊ جو.
- [۲] ڪارو منهن ڪراڙ، ساڳاين منهن سٺا
گهوڙا پسيو گهورڙيو، ٿو پتي نڪ ٺراڙ
جينءَ سو جهنگ ٻراڙ، تينءَ ڪيمن ڀري خبرا.
- [۳] ڪيمن خوش نه اچ، مهتي منهن نه سٺو
سندو سود سهج، وڻو ويچارِي وسري.
- [۴] ڪيمن ڪلڻ ڇڏو، وينو روڻي رت
ڪمن سنڌي ڪن ٻر، ڪالهه وڌائون ڪت
ڀڳت ڀليءَ ڀت، لوڙائن لتاڙيو.

فصل ٽيون

- [۱] ماريءَ منهن م پوءِ، ڪان م لڳي ڪونجڙي
چڱي ڀلي هوءَ، سدا ڀيڙي سڄڻين.
- [۲] ڪوڙين ڀري ڪان، اجهي ماري آڻيا
جي تون نگهبان، ته پڪ نه ونگو پڪڻان.

[۳] چال م چچي ڪا، منجهان وڳر ڪونجڙي

مڇڻ ملا ماء، جيئري جدا م ٿئي.

[۴] ماري مڙيا لڪ، دور آڏيائون ڊپڙا (۱)

جي راضي رب آلڪ، ته پڪ نه ونگو پڪڻان.

[۵] ماري منهن ڪارو، ڪارا مٿس ڪپڙا

جو پاريندڙ پڪڻان، سو رڪڻهارو

وچي ويچارو، هٿين خالي هليو.

[۶] رات ڪمندي لات، ڪوڪسڻائي ڪونجڙي

پرين جا پريات، آچي سور آڏيا.

[۷] اٿي آڏائي، پڪ چنديندي ڪونجڙي

ايس اهڃاڻي، ڪا رات پنهنجي روه جي (۲).

[۸] ڪونج آڏائي ڪڇ، ٻچا پرنِي رب ڪي

آڏو ڏيئي رڇ، ماريءَ منڊيو ماسرو (۳).

[۹] ڪونج آڏائي ڪال، ٻچا پرنِي رب ڪي

وڳر ساڻ وصال، موٽي ڪو مس ٿئي.

(۱) ظ. دور اڏايون ڊپڙا؛ ڪ. اڏايائون ڊپڙون. (۲) خ ظ ڪ. روح جي. (۳) خ. اوڏا ڏيئي.

فصل چوٿون

- [۱] هَٽِي هَٽُ حڪمَتَ جو، وَٺِي هاڻِيءَ ڪانَ حسابُ
جَنبُو ڇا جوابُ ڪندو ڪيهر ساهُون (۱).

فصل پنجنون

- [۱] سونَ جي ڏٺا ڪال، سِي اڄَ نہ اَنِي پيئڻين
ڪوهَ ڄاڻان ڪيڏانهَ ويا، ڪنہ منهن ڪاهي مال
سَچَ سَلاڻجَ ڳال، پڪا پَرڏيهينَ جي.
[۲] پڪا پَرڏيهينَ جو، ڏي ڏکيءَ ڪي ڏسَ
جي واندِيُون ويون وَسَ، تُو اندر اَنِي اَنَ لَئي.
[۳] اڄَ سانباهي سَتَ، ڏنرَ سنگهارنَ ۾
ما منهنجا مَتَ، ڪاڇي وِڃن لڏو.
[۴] سانڌايُون سُونهنَ، تَرينَ ٻنهي ڪنڌينَ
ڪنڌينَ ۽ ڪُونهنَ، هيڃَ هميشانَ نہ لَهي.
[۵] مينهنونَ جَهلَ مَهارَ، ڪُهرِي چارَ مَ ڪُنڊِيُون
چِيهي جي چاهَ پَئي، مينهنونَ هَڏَ مَ مارَ
هَتانَ لَکَ هزارَ، هورَ پَرائي هَلِيا.

(۱) اصل ۾ هيءُ بيت 'سر بلاول' هيٺ ڏنل هو، جتان ٺپائي هت آندو ويو آهي:

[۶] جيئن سي سنگهار، جنَبُ گذاريم جن سان (۱)
 مَن سَنوڻ مينهن جا، گَجَن گوڻد ملار
 قاسم! ڪُنڊيون اُن جون، ڏسن ڪونه ڏڪار
 گورس غم گذار، اوتيو پيئن پهيڙا.

سر ڪاپائنتي*

- [۱] اوريندي آرٽ، ڏوري چڪي سڄڻين
هٿيو چئو هٿ مون، وڏو سور سرت
پهو ڪريو پٽ، آتن وڻو وسري.
- [۲] آتن وڻو وسري، پر ڪتندي ڪير
هٿ سرتيون گهرن سير، اسان تند نه اجهي (۱).
- [۳] آتن مٿان آج، اسان لاڻو آسرو
وڻي وڌم چچ، سي واڙا واء ڪڍي ويو (۲).
- [۴] آتن مٿان آج، اسان لاڻو آسرو
پوڻيون پائي پاند ڀر، پيڻ اسان کان ڀڄ
جي تو اچي لڄ، ته آيل ويهه ر اوڏڙي.
- [۵] مون سين ڪٿيو جن، سي ويا اولائي اوهرِي (۳)

* هي بيت سڀئي قلمي نسخن ۾ ”سر ڏهر“ هٿ (شروع ۾) قلمبند ٿيل هئا، جتان جدا ڪري هي ’سر ڪاپائنتي‘ قائم ڪيو ويو آهي.

(۱) ظ. ’ڪٿن سير‘، ش. ’ڪٿن سير‘. (۲) هي بيت ڪ ۾ ڪونهي. (۳) خ. ’من سين ڪٿيو جن- الخ‘.

- هاڻي ساڻ ٻين، آتن مَور نه اُجهي.
 [۶] مونکي ڪٿن ڪال، جن سيڪاريو جيڏين
 چرڪو اُني چال، ڪا ڦيريندي نه پسان.
 [۷] ڏک نه ڪڍي تند، آرٽ پُٺڪو نه ڪري
 هنجھون هاري هنڌ، پسان پاڙيچين جا.
 [۸] نه سي ڏک نه مال، نه سي آتن واريون
 اڃان چرڪا ڪال، ٿي ٻانهيارين پُرائيا.
 [۹] چرڪو ڏک ٻئي، اولائجي آڌ ٿئا
 پها پت پئي، لڙيا لاکيڻين جا.

واڻي *

- تُون پڻ ياد تني کي پوري! تو جني جي ڙي تات
 ۱. فاڌڪروني آڌڪرڪم، اي پروڙج بات
 ۲. گجھان گجھ پريان سين، اورج آڌي رات
 ۳. قاسم ڪير وسارين، سندڙي لالڻ لات (۱).

* هيءَ واڻي اصل ۾ ’سرڪلياڻ‘ هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي. (۱) ڪ. ’قاسم ڪيڻءَ وساريان- الخ‘.

سر گهاٽو

فصل پهريون

- [۱] مڙي ملاحن، مڇ سان وڌو ماسرو
وڙهڻ وائي وات ۾، روڪيا تان نه رهن
صبح سي نه سهن، آڄ هيئن ماريون مڇ کي (۱).
[۲] آڄ هيئن ماريون مڇ کي، صبح سهي ڪير
وٽ وهلو ويڙ، ته ڀري ٿيئي پڌري (۲).
[۳] سڌ سڀڪنهن هوءَ، سڌا منڌ شڪار جي
تانگهو گهوريو گهاٽئين، اونهي ويا نه اوءِ
مڇ ماريندو سوء، پسي جو پاتار کي.
[۴] پسي جو پاتار کي، سو سر ماري مڇ
جني گهوري گهاٽئين، سڌي پاڻيءَ پڇ
تني سڌا رڇ، پڻوڙا پاڻي آڻيا.

(۱) س. 'صبح سين نه سهن'. (۲) س. 'ٿي پڌري'. ش. 'ٿيندي پڌري'.

- [۵] جَنِي گهوري گهاتئين، سَندي پاڻي پڪَ
تَنِي چوسِي چڪَ، ڏانَ لڏائون ڏيڏريون.
- [۶] گهاتو گهيري مَچَ، مَچَ نه گهيريو گهاتئين
تَنِي سندا رَچَ، جَهلي رِپَ رهاڻيا.
- [۷] گهاتو گهڙيا، نه وريا، وڏي لڳين ويرَ
تَنِي سندا سِرَ، اَپِي نَتُ نهاريان.
- [۸] وڙهڻ واري سِڪو، وڙهي نه ڄاڻن
ڪُڄاڙي کي ڪن، ڪوڙيون سڌون ڪن تي.
- [۹] گهڙي گهوريائون، اونهي ڪنَ عميق ۾
جتي تانگهه نه تارئين، سو ڏيهُ ڏوريائون
ڪچون ڪوريائون، وجهي ڪاٽُ ڪپارَ ۾.
- [۱۰] آيا مردَ مَچِي، ڪلاچيَ جي ڪنَ تي
ڏٺائون ڏٺيتَ کي، اکين ساڻ اچي
مورڙي مَلَ مَچِي، وڏسَ ڪنڊُ ڪپارَ ۾ (۱).
- [۱۱] سَرُ جانَ ڇايو ماءُ، مَلُ مهائين مورڙيو
وڙهندي مانگرَ مَچَ سان، ويرَ نه لڳو واءُ

- دڳو دلوراءِ، هر دم ڏنس هت ۾ .
 [۱۲] گهڻا گهاتو آيا، دل بهادر دل
 ڪنا ڪن ڪلاچ جي، اونهي آب آجهل (۱)
 ري مهائين مل، وڙهي ڪير ڪلاچ سان!
 [۱۳] گهڻا گهاتو آيا، مٿي ڪن ڪهي
 سگهي ڪونه سهي، تابش هن تلاءِ جي .

فصل ٻيو

- [۱] تانگهيائين سو تار، جو اڳ نه گهوريو گهاتئين
 مهائين منار، لاڻي آڳا اڳين جي .
 [۲] مر جان وڙهي مورڙو، وڙهي جو جاڻي
 جيڪين لکيو لوح ۾، سو سڀ سڃاڻي
 تانگهو ڪي تاڻي، ڪيائين ڪلاچ مان (۲) .
 [۳] تون مل مهائين مورڙو، تون شڪاري شير
 تون قلعي جو ڪوڏڻو، تون وڻدين وير
 پئو وڙهندو ڪير، ڪلاچي جي ڪن سان .

(۱) ظ. 'ڪنا ڪن ڪلاب جي- الخ'. (۲) خ ظ ڪ. 'تاگون، ش. 'تاگهو'

- [۴] مورڙي ماريو مڇ، مڇ نه مهڻيو مورڙو (۱)
 راوت چڙي رڇ، هنيس ڪاٺ هڻن سان.
 [۵] لکين گهاٽو گهڙيا، پر مهڻ پرايو مور
 تي مانگر تڪيو، جتي آب آتور
 شڪاري شهرور، هنيس ڪنڊ ڪپار ۾.
 [۶] لکين گهاٽو لڙيا، پر موريو مل مزار
 جتي تانگهه نه ٿي، تانگهائين سو تار
 هڻي ڪنڊ ڪنار، مانجهي مانگر ماريو.
 [۷] لکين گهاٽو لڙيا، پر مهڻ مور ڪيو
 ڪري ڪير ٻيو، هيڏي سوڀ شڪار جي!
 [۸] لکين گهاٽو لڙيا، پر موريي مٺ نه ڪو
 هي سويارو سو، جنهن وير اڳين جا وارا.
 [۹] مانگر ماريائون، گهاٽن گهر واڌائون
 پنهنجا پاريائون، قول ڪلا جيءَ ڪن سان.
 [۱۰] ڪڇون موريي ڪڇ ۾، ڪڇون پري ڪين (۲)
 ادا ٿي آمين، ته همہ ٿي حق ٿيو (۳).
 [۱۱] تون ڪڇونءِ جو ڪوڏيو، ڪڇونءِ توسين ڪوڏ

(۱) خ. 'مورڙي'؛ ظا S. 'مورڙي'؛ (۲) S. ڪڇون. (۳) اصل. 'حق' ٿيو.

- ڪنهن کي چوندين ٻوڏ، جي همہ ٿي حق ٿيو.
- [۱۲] ڪٿان ڪڇون آئيو، ڪٿان آئين تون
- ڏيک م آدا ڏون، جي همہ ٿي حق ٿيو.
- [۱۳] ڏس ڪيا ڏور، ڏس م ڏائي جيئي
- اڪيون ٻئي پور، ته همہ ٿي حق ٿيو.
- [۱۴] نڪو ڏجهڻ ڏيه ۾، سڄڻ نه وائي
- ٻول نه ٻيائي، جي همہ ٿي حق ٿيو (۱).
- [۱۵] جان جان جيئن جڳ، ۾، مڃي مور م ڪاء
- پلي سندي پريءَ کي، هارڻا هٿ م لاء
- جنهن ۾ ڪڪيءَ ساء، اوڏو وڃ م ان کي (۲).

وائي *

- موريو ماريندو ووا متو آهين مڇڙا
۱. مڇن سندو من ۾، هڻن توکي هوءَ
۲. تولاء رکي رڇڙا، صبح ايندو سوء
۳. ڪاڏي ڪندو واڙي، [لڱن] منجهان لوه (۲)

(۱) ڪ. 'ته همہ ٿي حق ٿيو' (۲) هي بيت فقط ظ ۾ آهي.

* هيءَ وائي فقط ظ ۾ ڏنل آهي. (۳) اصل 'لوح'.

سر ڊولو مارو

- [۱] ڊولو نرور سيريپن، مارو پاس ٿرين
 قاسم ٿر ٻاٻڙا، آڙهر پياس مرين
 گوري جوئي ٻاٻڙي، تون ڊولا! آو گهرين.
- [۲] ڊولو نرور سيريپن، مارو ٿر رهڪ
 گوري جوئي ٻاٻڙي، آويي ماڻي لڪ.
- [۳] مارو ماڻي مينڊيون، ڊولي منهن ۾ موچ
 قاسم ڪير بسارتان، ڊولا سون سريڪا سوچ (۱).
- [۴] مارو ماڻي مينڊيون، ڊولي ماڻي مول
 ڊولا! ٿاري ماروئي، ڦول سريڪي تول.
- [۵] مارو هاڻي مينڊي، ڊولي هات ڪمان
 ڊولو ماري مرگڙا، مارو لال جوان.
- [۶] مارو هاڻي مينڊي، ڊولي هات ترار

- ڊولو ماري ايڪو دو، مارو لاک هزار.
- [۷] مارو مونه ۾ پيڙلو، پان سوپاري ڪاء (۱)
- ڊولو فرور سيريپن، آڙ ڪانگا لي آء.
- [۸] ڪوڏ، پرنٽ، ڪڙ، ٻاجري، مونگ، جوارِي ڪاء (۲)
- قاسم ڪنول ڪاسني، چوڏس چاند لڄاء.
- [۹] پانا جي سي پاتلي، قاسم ڪنول رنگ
- اوپي انگن تڙ ٿڙي، چير جوئي نانگ پونگ (۳).
- [۱۰] گرم گرم پائي، گونگهرا، جان التيو گيند (۴)
- راه انگن مارو چلي، [چير] پيني بادر چنڊ (۵).
- [۱۱] مارو اوڻا اوڻي، ڪڙپن لاوي ڪيس (۶)
- چتر پتيو راجيو، چير مارن چليو ديس (۷).
- [۱۲] ڊولو آوي هنس ملون، پائون پڙون مين قوء
- تجهه سليگي آبرو، پاڪ همارو هوء (۸).
- [۱۳] آڙ ڪانگا لي جا تون، ڪاڳد ميرو آج (۹)
- قاسم ڪير بسارتان، ڊولا لاک سريڪي لاج.

(۱) خ ظ ڪ. پڙي؛ ش. ٻيڙلي. (۲) ڪ. ڪوڏ؛ ش. ڪيوڏ (۳) خ ظ ڪ. 'جين' ڏسي
 لانگ پونگ؛ 'جين جوئي نانگ پونگ'. (۴) اصل. 'گرم گرم پائي گوگرا'. (۵) اصل. رائِي.
 (۶) اصل. 'ڪڙي لاوي'. (۷) اصل. چن مارن؛ هي بيت ظ ۾ ڪونهي. (۸) خ. 'همارا هوء'؛
 ظ. 'هماري هوء'. (۹) اصل. ڪاغذ.

- [۱۴] ڊولي ڪاڳد وانچتي، قاسم لاڳو پاڻ
ڪاڳد پڙهتي پڙگهي، من ۾ تائو تان (۱).
- [۱۵] پڪ هووي تو اڙ ملون، گڙني مانجمر رات (۲)
مارو سي باتان ڪران، قاسم پاتو پانت.
- [۱۶] آڪنڊئا تنگ تائئا، مارو چت چڙي
آدي رات اوڻارسان، سوتي سيج پڙي.
- [۱۷] قاسم ڪاڪر ڪاڍ لي، ڏي مهارين ڍيل (۳)
ڊول هماري پگ ۾، ڪين سوڪ لگايا ڪيل.
- [۱۸] پگلين ڪاڍي ڪاڪري ڪرهي لاڳي ڪام
گڙني مانجمر راتڙي، نجرين ڪنڌو گام (۴).
- [۱۹] پگلين ڪاڍي ڪاڪري، ڏيڏي تن مهار (۵)
پگ پون سي مل گهي، جا اوڍو انگڻ پار.
- [۲۰] ڪرهي باڍي ڪوسڙي، پل ۾ ساڻ پچيس
ڪڻڪ سڻهي ماروئي، ارڙي پاڳي ايس (۶).
- [۲۱] روم روم سينل پئي، اتر گهي سپ پاپ
ووھي ڊولو گهر آيو، جو آني ڏيڌو پاپ.

(۱) اصل ٻنهي ستن ۾ 'ڪاغذ'، (۲) ظ. 'پگ' هو وي تو، اصل. 'گنتي مانجمر رات'، (۳) ظ. 'ڪاڪر ڪاڍي'، (۴) اصل. 'هاگين' ۽ 'گنتي مانجمر راتڙي'، (۵) خ. 'پگلي'، ظ. 'پگلي'؛ ڪ. 'هاگين'؛ ش. 'پگ'، (۶) ڪ ش. 'ڪرڪ سڻهي'، اصل. 'ارڙي'.

[۲۲] مارو ڊاڙڻو ڊولڻو، ساسو ڊاڙڻي سيج

آج ڊولو گهر آڻيو، مانڊي ملڻو ويڃ.

[۲۳] سو ڊولو گهر آڻيو، جن کي جوتي بات

مين ڊولي سي هنس ملي، ڪن لاڳي ڪاٺ.

وائي *

ڪيسريا! گره لگائي ڊي سانوريا (۱)!

اٽني عرض ميري مان ري

ساڄ ڪهو، ٿم ڪاهيڪو ريساڻي، رهتي روز خفا

قاسم سي هنس ٻول پيروا! جو چاهي سو لي (۲).

— ❀ —

* هيءَ وائي اصل ۾ ’مر سورڻ‘ هيٺ ڏنل هئي، جتان ٻيائي هت آندي وئي آهي.

(۱) ڪن ڪن ٿڻ. ’ڪيسريا گرهو لگائيندي سامريا‘، ظ. ’گرهو لگائيندا سامريا ڪيسريا‘.

(۲) ڪ. ’جو چائبي سولي‘.

سر مارئي*

فصل پهريون

- [۱] پَتِين پَتِين پال، مون سرَ ماڙيچن جا (۱)
 ڪوه ڪريان ڪُونينَ ڪي، مون نه گهرجي مال
 ويئي گهران وصال، منَ ۾ ماروءَ ڄام جو.
 [۲] مون سرَ ماڙيچن جا ٿورا نه ٿورا
 آءُ ڪين ڪيان ڪنن مان، ڏاڏاڻا ڏورا (۲)
 سانڀي سَدورا، مُنڌ رُونديءَ سيڙپين.
 [۳] مونڪي وَجھَل وَڍيو، آباڻن جي آج
 ماڙيءَ لڳم ميهڙو، لُڇيو مَران لڇ
 پاڻي ڇاڻيان ڇڄ، مَني مَڪَ ملير جي.
 [۴] منهنجو وَجھَل وَڍيو، هَنيڙو وَڇينَ وِڇر
 عمر! آباڻن جا، ويئي سوريان سير

* خ ظ. 'سر مارئي'. (۱) شي. ماروئون جا (۲) خ ظ. 'ڪن مان'.

اڪيون ڪري پير، وڃان وطن ساهين.
[۵] وَجْهَلْ وَيِڙهيچَنَ جِي، مون وٽ وڏو مال

گڻي گڻيان ڏينھڙا، ساعت ڀانيان سال
ايندڙ اڃ ڪ ڪالھ، ويٺي واٽ ٺھاريان.

[۶] وَجْهَلْ وَيِڙهيچَنَ جِي، ويھ م وساري
فَلِيضَحَڪُوا قَلِيلًا وَ لِيَبْكُوا كَثِيرًا،
پڙھيو ٿي پاري

ھنجون جا ھاري، پسي سا پھنوار ڪي.
[۷] سڳا سُونَهَنُ سَنگھارَ جِي، سَوَنُوتُونُ ڀِلا سَپَ

ھميرائي ھٿ سان، تَنَ تِي چڙھي تپَ
لوڏي لسي لپَ، پيان شال پھنوار سان.
[۸] ڪَٽ مَتَ مُورَ نَہ ڀانئيان، وَھُنَ واريءَ ھنڌُ
شال نہ ڪنديس سومرا، ڪَرُ ھيٺانھون ڪنڌُ

مون ليکي مسندُ، مَنھَنَ ماڙيچَنَ جا.
[۹] قَلْبَ ڪَڪَ وَڏَنَ، ماڙيءَ مَنَ نہ وَڏري

جھروڪن جھوريو ھنيون، ھتي ھڏ سَرنَ (۱)

ڪوڙين پٽ پنهوار، سي پُسيءَ ٿا پرن (۱)
جي ڪلي ڪٽ چڙهن، آءُ نه ڄاڻي اُن مان.
[۱۰] آءُ نه ڄاڻي اُن مان، هوءَ جي پيڄن حق

منهنجا سين ملير ۾، ميڙيو آچن مڪ
ماڙي تن مرڪ، جي ڄايون ڄاموئن جون.
[۱۱] ماڙيءَ مونجهه ٿيام، هنيڙو پتن هيرئون

جي هٿ لکيا لوح ۾، سي هٿ پهر پيام
هو جي وس ويام، ٿو آندر آئي اُن لاءِ.
[۱۲] آندر آئي اُن لاءِ، هوءَ جي وٿڙا وس

وسي رات وڃڻين، مونڪي ڏنا ڏس
واڻون وٺين ڄاڻيون، گلن ڄاڻيا گس
هتي پايو هس، ٿيون لڏن لووڙياريون (۲).

[۱۳] اوتير پيتر جن سان، سي ڪالهه ويا ڪاهي (۲)

عمر! آباڻن جي، ساڙيس سانباهي
لاڳاپا لاهي، هتان مارو هليا.

(۱) ڪ ش. 'ڪوڙ پٽ پنهوار جي پسي تان پرن'؛ ظ 'ڪوڙين پٽ پنهوار جي پسي تان پرن'. ٻيون مناسب پڙهڻون: ۱. 'ڪوڙين پٽ پنهوار جي پسيءَ ٿا پرن' ۲. 'ڪوڙين پٽ پنهوار جي پسيءَ ٿا پهن'. (۲) ڪ ش. 'ٿيون لڏن لوئيءَ واريون' (۳) اصل. 'اوتير پيتر'.

واڻي - ۱

- آءِ وساريان ڪيئن، هي ڳڻ ماروئڙن جا
۱. چِتا هڏ نه چوڙيان، جيڏين ڳتا جيئن
 ۲. منهنجو ماروءِ ڄام سان ننڍي لاکون نينهن
 ۳. اسان ماروءِ پاڻ ۾ گڏ وسايا مينهن
 ۴. قاسم چئي ڪوٽ ۾ روڻان راتو ڏينهن

واڻي - ۲

- ڪو ماروءِ کي چوءِ، جا من منهنجي ڳالهڙي (۱)
۱. سارڻو توکي سپرين! رويو ويٺڙي روءِ
 ۲. وڳر منهنجا واچڙو ڪنهن جو وڃي ڪوءِ (۲)
 ۳. ڏوري ڏسن پانهنجو ساعت ۾ هوند سوءِ
 ۴. آءِ تان ويسِ وسري ڏاڏائن ڪنهن ڏوه
 ۵. منهنجو ڪيڙو ماروئين قاسم داد نه ڪوءِ

فصل ٻيو

- [۱] پڪا تَت پهنوار، جهانگي تتي جهوپڙا
- مندائتي ماڻيان، ماروءِ ساڻ ملار (۳)

ڪالھوڻا ڦرار، ڀاريان شال پهنوار سان.

[۲] جت سائو تَت سنگهار، مارو تتي مينهڙا

موهر - جائِي، مون ڏٺي! ماڙي منجهه م مار (۱)

ڀلر ساڻ پهنوار، ڀيان ڀائر ڪنڊين.

[۳] ڪت ڪاڻڙ، ڪت ڪير، ڪت ڀائر، ڪت پهنواريون

مون سر چڙهي، سومرا! وڇوڙي جي وير

هوند نه هت همير، گهڙي گهاريان آن ري.

[۴] ڪت ڪاڻڙ، ڪت ڪير، ڪت ساڏوهيون، [ڪت] سپڙڪا

پهون ڪت پهنواريون، ڪت ميهه، ڪت ڪوڊير (۲)

اچي پيئي اوچتي، ڦانڊي منجهه فقير

ڪانڌ قبوليان ڪو پڻو، قاسم ٿين ڪير

مٿان مارو مير، سهسين گهوريان سومرا.

[۵] پکن منجهه پهنوار، منهنجو قالب ڪوٽ ۾

وڃي گڏ وسائين، سانوڻ ساڻ سنگهار

ڪٿيريون ڪاڻڙ ۾، ڏيڪارين ڏاتار

موهر منجهه ملار، مندائتا ماڻيان.

[۶] پڪا پائڙ ڪنڌين، سونهن سائيءَ ريل

منهن ڳولاڙن مڪريون، ڦليا جينءَ ڦليل

پلي پاروڙن جي، چئي اُن چنبيل (۱)

سالون پانيان سيل، لوڻيءَ هريا لڱڙا.

[۷] ڪوءَ ڪهنبا، ٻن ٻانڌڻا، ڪوءِ ڀٽولا ڀٽ چير

مون ماروءَ سين لڏيون، لائون منجهه لوڙ

قاسم ٿين ڪير، جي سالون اوڍيان سومرا!

[۸] جتي ڪت نه ڪارڙا، نڪو مچر ماڳ

ڇڻو لُڙ لائون، کين سلوڻا ساڳ

اتان ڪنهن آياڳ، آنديس عمر ڪوٽ ۾ (۲).

[۹] ميهه سوگر ٽلين، ڀيڻ ٻاڙن

ڪاٺا ڪوڍين سين، ڀر ڪٿا پهنوارن

سڌ انايان اُن جا، قاسم نايو ڪن

ساريو پنهنجا سن، ويٺي ڳوڙها ڳاڙيان.

[۱۰] سهسين گهوريyan سومرا، مٿان ماروءَ ڄام

باغئون پلي پائڻيان، ڪاري ڪپڙ لام

آسُون عمرڪوٽ جون، هِنِيڙِي منجهه حرام
 عمر! مون ڏي آئيا، پاڙيڇا پيغام
 ماڳ مَتاڀا ماروئين، ڏَلهي تَر تمام (۱)
 تَرڪوليون تَرڪ ڪري، وڃي ويٺا گوچر گام
 اچي نه آرام، سا سُوندي ڳالهڙي.
 سِرڻ جيئڻ ماروئين، اوڍڻ پهرڻ اَن [۱۱]
 سَهجُ تنهنجو سومرا! آسان ڪاري ڪُن
 منجهان سَچ سَمَن، ٻڌيڻ ٻانهيارين سان (۲).

واڻي

۱. پَر پيرون گڏ چونڊيا لو! مون سان ماروءَ ميرَ
۲. پيان شال پهتوار سان، وڃي ڪاٿڙ ڪيرَ
۳. آسان آڇ م سومرا! منهنجو قوت ڪوڍيرَ
۴. وڃان وطن سامهين، اوڍي لوئيءَ ليرَ
۵. ٻاريان تنهنجا ٻانڌڻا، پتولا پت چيرَ
۶. قاسم آيا ڪارڻي، ڀڳي هام هميرَ

(۱) ح. 'ڏملي'؛ ڪ. 'ڏملي'. (۲) ظ. 'ٻڌم ٻاٻائن سان'.

فصل ٽيون

[۱] قادر! قيد نه هون، [پئي] مَ ڦوڙاڻو سڄڻين

سدا گڏ سنگهار سان، گهاريان پاسي گهون (۱)

ته هوند رت نه رُون، نت نماڻيون اڪڙيون (۲).

[۲] جهڙو قيد ڪمند، تهڙو بند نه ڪو پڻو

پانهين ٻاريان سڄ ۾، پيڇي بازو بند (۳)

هتي هيٺانهون ٿئون، ڪاله منهنجو ڪند

سڄي رات صدد، ويٺي سوريان سومرا!

[۳] پتيو ڪيان پار، ڀر ۾ پهوارن لاءِ

سانگين لاءِ ستار، ويٺي ڳوڙها ڳاڙيان.

[۴] منهنجي ويڏن مون ڳري، اُني جي اُن ساڻ (۴)

پانڌي ڀرين پهوار جو، هت نه آيو هاڻ

سڀي جني ساڻ، عمر اوريان ڳالهڙيون.

[۵] منهنجي ويڏن مون ڳري، اُن جي اُني وٽ

منهنجو وهڻ ماڙيين، اُن جا پڪا پٽ

ڪوءِ ٻن چپر-ڪت، لڳين واري لوڻيان (۵).

(۱) خ ڪ ظ. 'گون' ش. 'گهون' (۲). (۲) اصل. 'هوند نه رُون'. (۳) ڪ ش. 'پانهيون ٻاريان'. (۴) ڪ ش. 'منهنجي وندر مون ڳري'. (۵) ڪ ش ۾ هي بيت ڪونهي.

[۶] منهنجي ويدن مون ڳري، مارو ڪانه منجن

ڪنهن سان ڪريان ڳالهڙيون، سنديون سنگهارن

پڪي پهنوارن، گهڻو آڪندي آهيان.

[۷] ايندا عمرڪوٽ ۾، سڪان سيندن لاءِ

نه سرتيون، نه ساڙوهيون، نه سي ست، نه ماءُ

ساڻگي ڳڻ سندا، وڻيو ويٺي وڏران.

[۸] ايندا عمرڪوٽ ۾، ڏسان نه ڏيهي

جني وٽ ويهي، پڇان ڪاڙو خبرون.

[۹] آءُ ٿي منجهان ماڙپين، مارو منجهه ملير

سڏيان، سوريان، ساريان، پهنوارن جا پير

آباڻن آسير، ميڙ ته ماڻڻاڻي لهي.

[۱۰] جان جان جيءَ وجود ۾، تان تان مارو من

پلاءِ سين نه پاڙيان، ڪاڙو ماني ڪن

سهسين گهوري سومرا! ٻٽا سڀ وجهان ٻن

قاسر منهنجا ڪن، اٻر آباڻي سڀيا.

[۱۱] اٻر آباڻيءَ سڀيا، ڪن منهنجا ڪاله

سون ٽنهنجو سومرا! مونڪي لوهه مثال

- قاسم! عيبُ ڪمال، اويڻ پٽ پهنوارين.
 [۱۲] جندِ ڳاري ۾ ڳهر، ساڳا سلوڻا راجڙين
 گندم سان غريب جو، قاسم ڪونهي ڪم
 داوڙ! منهنجو ڏس، پوتو هٿ پهنوار سين.
 [۱۳] نه سڀي ڏنڊ ڏرن، آجڙ آڙين هيروان (۱)
 گندا گوچارن ۾، جهڳا پاڻ، جهرن
 هنڌي منجهه هرن، ڳالهين ڳوٺاين جون.
 [۱۴] ڳالهين ڳوٺاين جون، چڙهيون مٿي چٽ (۲)
 عمر! اوريڙ اُن سان، جي هوند هٿا هٿ
 نيڻ ٿمايو نت، قاسم! ڪانگ اڏائين.
 [۱۵] ڳالهين ڳوٺاين جون، چڙهيون مٿي چٽ (۲)
 آڙ نهاريان نت، واٽون ويڙهيچن جون.
 [۱۶] ڪايا منجهه ڪڙن، من ماروءَ سين واڳيو
 ساهُ سنگهارن سانڍيو، هتي هڏ سڙن
 سنڌي تانگهه تڙن، جان حيان تان نه لهي.
 [۱۷] گهڙي گهوري سا، جا پير هٿ پهنوار ري

(۱) خ. ظ. 'اجڙ اري هيروان'؛ ڪ. 'اجر آري هيروان'؛ ف. 'اجڙ اري هيروان'؛ ق. 'اجڙ اري هيروان'؛ (۲) ظ. 'چڙهيون مٿي چٽ'.

منهنجو ماروءَ ڄام سان، ذاتو ڏندي لا
سو ڪو وري وا، جينءَ موٽي ميٽائو ٿئي.

وائي

۱. مٺا مارو موت، آءُ اڪنڊي آهيان (۱)
۲. نٿو نماڻي پاڻ ڏي، ڪڍي منجهان ڪوٽ
۳. پيان آست پهنوار سان، لوڏي منجهان لوٽ (۲)
۴. واري ور واريان، جوڙي مٽي جوت
۵. لاهيان شال لطف سان، وڃي ڪاٺڙ ڪوٽ
۶. قاسر اوريان ڪافذ سان، ڳالهون پنهنجي ڳوٺ

فصل چوٿون

- [۱] پرہ ڦٽندي ڦار، وڌير ويڙهيچن لاءِ
لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، ڏسو سڌ ستار
ان آيت جي آڌار، ويٺي پڇان پيڙا.
- [۲] پڇي پڇي پيڙا، ويٺي وهاسي رات
اللہ! سيئي آئين، ڏن جني جي قات
پهنواريون پريات، اچي چڙهيون ڇت تي.

[۳] چڙهي چٽ چڙي، جا پري پڪر ڳلڙين (۱)

عمر آجڙين ري، گهاريان تان نه گهڙي
دوئي سيند ڌڙي، ڪينءَ مر ماروءَ ري لاهيان!

[۴] هتي هيس جن سان، هتي سو ڏنور

اچي عمرڪوٽ ۾، مارو منهن پٿور
جو ڌارن ڌوتور، سو مينڊو ميرو م ٿئي (۲).

[۵] ماروءَ مٺي وات، سهڻي ۾ سڏ ڪئو

جيس جيكس آڻيا، ڀانير پنيءَ رات
پسان جان پريات، ته جسو زنجيرن ۾.

[۶] ڏنگ وڙنگا ويڻ، اڳا نه سنا آجڙين

توڙئون تڙارن ڪي، سانگي ڪن نه سين
نهن سر ٽرن نيڻ، جي پسان منهن پهوار جو.

[۷] عمر! آڇ م سا، جا مت ماروءَ نه وڻي

مڇڻ منهنجي ما، منهن مٿانهون نه ڪڍي.

[۸] عمر! آڇ م اڇ، جا مت ماروءَ نه وڻي

مڇڻ مران لڇ، صبح سنجھه سرتئين.

- [۹] عُمَر! آباڻا، مون مَٿي تي مِجيا
 ايندو عالمُ پائڻيان، سانگي سڃاڻا (۱)
 وڃي ڪريان ويڙ ۾، واريءَ وڃاڻا
 ڪاٿي ڪوماڻا، موهر تڙي موٽيا (۲).
 [۱۰] ٿي سيارِي سَتَ، تَر مَولا آڻيا
 عُمَر مُنهنجا مَتَ، مينهن وسائي موٽيا.
 [۱۱] ماروءَ مُنهن ۾ مَڪَ، مون هَت ۾ ٿاريُون
 چُونڊيو وجهيِر وات ۾، سندا ڦلن ڦڪَ
 لائُون پاسِي لَڪَ، لَٽَم لوهيڙن ۾.
 [۱۲] سوپاريُون ساڻيهه جون، مَڪيون ماروءَ ميرِ
 عُمَر! پَسِي اُنَ ڪي، هنيڙي آڻي هيرَ (۳)
 ڪاڪاڻا ڪوڏيرَ، مَڪيان مَٺا پائڻيان،
 [۱۳] سوپاريُون ساڻيهه جون، اجهي آڇ آيون
 عُمَر! پَسِي اُنَ ڪي، اڪيون ڏٺو ڍايُون
 ٿوهرَ تَر چايُون، ويڻي ساريان سومرا.
 [۱۴] سَٽي لَٽَم سَهڻو، ڪَٽِيءَ ۾ خاصو

(۱) خ. 'ايندو عمر ڪوٽ ۾ سانگي سڃاڻا'. (۲) ڪش. 'ڪاٿي ڪهماڻا'. (۳) ظ.
 'هنيڙي اچي هير'.

لا تقنطوا من رحمة الله، ٿيو دل ڪي دلا سو
 سُمهي ڏج سنگهار ڪي، پاسي سين پاسو
 سا سُندي ڳالهڙي، ويٺو وسواسو
 چري چؤماسو، موهَر ڏئي موٽا.
 [۱۵] آسِر آجڙوال، ٿارڀلا ٿر ڏئي (۱)
 لاٿائون لطف سان، مٿان قيد ڪنگال
 مون تي وريا واهرو، لٿو بند ببال (۲)
 سُئي سڏ سوال، موهَر ڏئي موٽا.

واڻي

- ڪنڌڙي آءُ آن ساڻ، ڳالهڙيون جي مون مَن ۾
۱. منهنجو ماروءَ ڄام سان، ٻڌو جيءَ ٻنڌاڻ
۲. ماڙيءَ سنڌي مون ڏئي، مَن تان لاهِ منجهان
۳. آجو ڪن آسِر ڪي، آچي مان آباڻ
۴. آءُ اوريندي اُن سان، ويهي منجهه وٿاڻ
۵. قاسم ڪم ڪري ٿي، وڌا عبد آڃاڻ

— ❦ —

سر ڌناسري

[۱] پيرُ منهنجو بادشاه، پيا ڪلِ قدم زير

هاديءَ هدايتَ جو، وڌو سڏُ سوير

احمد ڏنو عرش ۾، پيرُ ڪلهي تي پير

ابنُ علي شير، قاسم منهنجو ڪارڻي.

[۲] پيرُ منهنجو بادشاه، ڪلِ تي قدم سندوس

دادلو درگاه ۾، ڊاورُ سندو دوس

پيرُ سنڌي پابوس، قاسم ڪر ته ابهين.

[۳] پيرُ منهنجو بادشاه، ڪلِ پيرن جي پاڳ

ڪامل هت ڪوڙين جي، واليءَ ڏني واڳ

جن مڃڻو محي الدين کي، سرڻو تن سياڳ

لڪيءَ - ڏٺي لاڳ، قاسم لاڻو ڪلِ تان.

[۴] پيرُ منهنجو بادشاه، خواجا خاص وزير (۱)

- عابد، ولي، اولياء عالم جا اڪسیر (۱)
 قاسم ڪُل ڪبير ڪامل منهنجا ڪاڻڻا.
 [۵] قَدمُ ڪامل پير جو، مٿي مڃڻو جن
 وڃي وحدت گڏيا، وڏا طالع تن
 عاشق عيدون ڪن، قاسم وصل واڳيا.
 [۶] پليرو بغداد ۾، روھڙيءَ پاس رھڪ
 پاڻهي ٿڻو پاڻ ۾، حق سان واصل حق
 شاڪر آڻ م شڪ، هر دوئي هڪ ٿيا.
 [۷] قدم ڪامل پير جو، سڀ تي آه سوار
 آهي آپ زمين ۾، سنڌي پير پچار (۲)
 جي آيا سي اڳهيا، هٿ ويندي جي وار
 هدايت هزار، حاصل ڪري هليا.
 [۸] گلا گيلانيءَ جي، ڪندا ڪاذب ڪور
 هوندا حاويءَ وچ ۾، مٿن آڳ آتور
 سي چاريندا سور، قاسم! شيخ صنعان جان.
 [۹] لڪيءَ - ڌڻي لاڏڪو، مهدي محي الدين

عَرَبُ عَجْمُ ارشاد سين، موهيائين ماچين
 قاسم سُونهن سَندين، سورج سلامي ڪيو.
 [۱۰] سورج ڪئو سلام، قمر قدم چميا
 لالڻ ان لباس ۾، آيو احمد ڄام
 ڪري ماد ملار، داور دين جيارڻو (۱).

وائي *

لالڻ لوا مون گهر آيو، ڍولڻ لوا مون گهر آيو
 ۱. آءُ جنهن جي آهيان، ساڻي ٿيڙم سو
 ۲. سو تان اڳڻ آئي، جڳ چٽائيندو جو
 ۳. سڄڻ گڏا سڄڻين، هاڻ رقيب رو
 ۴. احمد جي اوصاف ۾، قاسم غم نه ڪو

(۱) نش. 'دين آڃاريو'.

* هيءَ وائي اصل ۾ 'سر بروي هندي' هيٺ ڏنل هئي، جتان ٽپائي هت آندي وئي آهي.

۲. ظ. 'جڳ چوٽائي جو'. ۳. ظ. 'رقيب رو'.

سر پورب

فصل پهريون

[۱] لوچي جان نه لهن، تان سک نه ساميژن کي (۱)

جت پځاڻون ڏينهن کي، ات نه رات رهن
آيل! آديسين، مڙهي آڏو ميهڻو.

[۲] جا ٿي آڏياڻون، سا پٽيندي پنڌ ٿما

آٿي آڏيءَ رات جو، کن ديوانا دانهون
آديسي آهون، ڪندي ويا ڪابل ڏي.

[۳] ڪاهيندا ڪابل ڏي، هت نه هوندا هاڻ

لانگوئين لاهوت جي، تن ۾ تائو ٿاڻ
مڙهيءَ ۾ مهمان، ڪو دم هٽڙا ڪاپڙي (۲).

[۴] ڳوڙهن ڀريو ڳاٽ، پڇان مڙهه مهيسين

قاسم ڪانوئين لاءِ، ويني گهڙيان گهاٽ
جوڳي وٽڙا جاٽ، ٿو آندر آئي ان لاءِ.

(۱) ظ. 'تان تان سک نه ساميژن کي' (۲) ظ. 'مڙهين ۾ مهمان'.

[۵] چَٽا ڏوڙ پڪليا، ميري منهن ملنگ (۱)

دنيا ۽ عقبی جو، نانگن چنو ننگ
وڍي ننگ ننگ، قاسم هليا ڪاڙي.

[۶] نڪا ماء مهيسين، قاسم! آڏو نه آب

لَم يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، روح ۾ رهين رب
سامين لاء سبب، مسبين معبود ٿئو (۲).

[۷] مسبين معبود ٿيو، ويو عبد وڃا

لَا خَيْرَ فِي الْعَبْدِ، آتو احمد شاه
الانسان سري وانا سره، قادر ڪلاما
'لا' سين بيائي لاه، آڏي جا الڪ ڪي.

واڻي - ۱

جان جان هٿڙم پاڙي، جوڳي مون نه سڃاتا (۳)

۱. ڪالهه وڃائي سڳيون، ويا سوزن سان دل ساڙي (۴)

۲. گڏيا گورڪناٿ ڪي، تيرت ويا مڙه ٽاڙي (۵)

۳. جاڳر جوڳين جا نه پسان، جن ڏيل وڌڙم ڏاڙي (۶)

۴. قاسم ڪاڙين جون، ڪر ڳالهڙيون ڳل ڳاڙي.

(۱) خ. 'پوڪليا' ظ. 'ميرا منهن ملنگ' (۲) خ. 'سامي لاء'. (۳) ڪ ن ش. 'هٿڙا پاڙي'.
(۴) ن ظ ش. 'ويا سوزن سان دل ساڙي'. (۵) خ. 'بهڙ ٽاڙي' ظ. 'مڙ ٽاڙي'؛ ن ش.
'مڙ ٽاڙي'؛ ڪ. 'مڙ ٽاڙي'. (۶) هيء مصرع فقط خ جي حاشي ۾ قلمبند ٿيل آهي.

واٽي - ۲

- ڪوه ڄاڻان تان ڪيهي وو ڪيهي، جيڃان جو ڳين جي من ۾
۱. آڏيءَ آڏيسين ڪون، وره وهايسر ويهي
 ۲. مون جهليندي نا رهيا، پورب وٿڙا پيهي
 ۳. سٽا سور جڳائيا، سڱڙين سڀيئي (۱)
 ۴. گڏيا گورڪنات ڪي، ناد وڄائي نيهي
 ۵. قاسر ڪانوئين جي، ڌوڙ پڪلڙي ديهي (۲)

فصل ٻيو

- [۱] اُن ڪي ويندا گڏيا، جوڳي چڱيءَ جوڙ
جني مڱهت موڙ، مون لهه لڳو تن سان (۲).
- [۲] اُن ڪي ويندا گڏيا، جوڳيڙا جاسير
جني پڳوا پير، مون لهه لڳو تن سان (۲).
- [۳] اُن ڪي ويندا گڏيا، جوڳي جيسر مير
جن اڳهاڙا پير، مون لهه لڳو تن سان (۲).
- [۴] اُن ڪي ويندا گڏيا، ميري منهن ملنگ
جن چڏيا ننگ ننگ، مون لهه لڳو تن سان.

(۱) ظ. 'سڱڙين سان سڀيئي'. (۲) ڪ. 'پڪلڙي'؛ ش. 'ڌوڙ پڪلي ديهي'. (۳) اصل.
'تن سين'.

[۵] اَنُ ڪي ويندا گڏيا، نانگا ننگي ڏيل

جَن وَتَ قَالُ نَهَ قِيلَ، سون لَهَ لڳو تن سان.

[۶] اَنُ ڪي ويندا گڏيا، ڪانوڻيا ڪن چيرَ

آسڻَ جَنَ عَنِيرَ، سون لَهَ لڳو تن سان.

[۸] اَنُ ڪي ويندا گڏيا، سامي سليدارَ

جَنِي سُنَهَنَ مَلارَ، سون لَهَ لڳو تن سان.

وائي

هلو جي نه هلو (۱)

جيڏيون! سونڪي تان مَ پليو

۱. اديون! منهنجي جان ۾، جوڳين ٻاريو جلو

۲. جيڙو جوڳين واڳيو، هت ڪرنگهر ٺلو (۲)

۳. جوڳي جَنَ جُهاريَا، ڀاڳُ تني جو پلو

۴. ڪندي وٿڙا ڪاڙهي، قاسر! آلو آلو

(۱) اصل. 'هلو هلو جي نه هلو'. (۲) خ ظ ن ش. 'ڪران کل ٺلو'. 'ڪرکل ٺلو'.

سر آسا

فصل پھريون

- [۱] آڄ ڪيائون عيد، اڪيون پرين گڏيون (۱)
ويچارين وصل جي، رسي رمز رسيد
مونکي مل خريد، قاسم ڪيڙو سڄڻين.
[۲] عيد نه عيدن جهڙي، عجب جهڙي آه
رهي نه رتيءَ جيتري، وصل ري بي واه
آهي منجه ارواح، اٺ تڻ انهيءَ ڳالهه جي.
[۳] اڪيون اڪين گڏيون، هنيان ساڻ هنيان
هڏ چم راحت رسيو، پنهنجو ڪيو پرين
ڏسيو لوڪ ڏين، واڌايون وصال جون (۲).
[۴] 'آلف' اٺ اڪين ۾، دوئي 'دال' م پَس
آدم [سر الله جو]، ڏسيو وينو ڏس (۳)

(۱) ظ. 'اڪيون ۾ گڏيون'؛ S. 'اڪيون ۾ گڏيون'. (۲) د. 'واڌائي وصال جي'. (۳) اصل عبارت مبهم 'آدم بنیان ربه- الخ'.

- قاسم لتو کس، آندڙ عشق آجاريو.
 [۵] اڪيون عين آجاريون، لتو عين گمان
 لامڪاني لاڏڪو، مليو منجه مڪان
 خلق آدم علي صورتہ، سوئي قول سبحان
 سيوئي سلطان، قاسم! پس م ڪين ٻڌو.
 [۶] اڪيون عين آجاريون، ويو ڏنڌ وڃا
 آنا احمد بلا مير، ڪيئن رسول جدا (۱)
 پڙه پروڙج ڳالهڙي، عربي عين سوا
 جيت جاء نه ڪا، قاسم! پس م ڪين ٻڌو.
 [۷] قاسم! پس م ڪين ٻڌو، ري ڏٺيان ڌار
 فائينما تولوا فثم وجه الله، چوڏس نور نبار
 ڪانهي جاء ڪوار، مڙوئي منو ٿڌو.
 [۸] مڙوئي منو ٿڌو، ڪڙي جاء نه ڪاء
 سيوئي ماکيء ساء، چڪين جي چپت ڪري (۲).
 [۹] ڪيندڙ ڪاڏي خوش ٿئي، ڏني لهي نه بک
 ڪيئن ڀربي ڪڱ، ڪن سٽندي ڳالهڙي!

واڻي

- آيا مينَ گهر هادي، سِيان! ڏيوو مبارڪ شادي
 ۱. ملِ ملِ مومن ڪرنِ سَلَامان، شاهِ پينا چڙهه گادي
 ۲. جو چل آوي، گل ڦل پاوي، باغِ جها بغدادِي (۱)
 ۳. ڪوڙين قاسم درِ هادي دي، لهندي ذاتِ برادي (۲)

فصل ٻيو

- [۱] جُونُ سُرَندي جانِ مان، ساري ڪي سَجانِ
 سَچُ ڪري مڪان، ويهي وارن وچ ۾.
 [۲] جُونُ سُرَندي جانِ ۾، هاريا هڏَ ۾ چَڏَ
 مُنهن وَجهندي ماهِ ۾، پوءِ چَپِندي هڏَ
 جي مَندي ويٺي مَڏَ، تہ ڪنا ڪندي ڪپڙا.
 [۳] جُونُ سُرَندي جانِ ۾، جڏهن پَسِين جَتِ
 تڏهن ويهي تَتِ، پَسي ڪي پَليٽ ڪي.
 [۴] جُونُ سُرَندي جانِ ۾، نندي پانءِ ۾ نِيڪا!
 پيون پڻ اينديون آتھين، جتي هوندي هيڪ
 ڪندي ليڪِ آنِيڪ، ڪوڙين لَڪَ ڪپار ۾.

(۱) ڪوڙين ش. 'باغ جيهان' بغدادِي. (۲) ظ. 'قاسم در هادي دي لهندي، نئين نئين ذاتِ برادي'. د. 'گهندي ذاتِ برادي'.

[۵] جُونُ سُرَندي جانِ ۾، آهي جِينءَ اَلڪَ

جي ويڻي وارنِ وچِ ۾، تہ ليڪُون ڪَندي لَڪَ
مَتانِ ڏنڻي مَڪَ، تہ ڪهڙو اثر اُن کي:

[۶] جُونُ سُرَندي جانِ ۾، پَسِين جنهن ڪنهن پَر

نظر تيز نگاهڙي، گهڙُ تنهين جي گهر (۱)

جا جُونُ - ڪڍاري جڳ، ۾، ڊيڪِ تنهين جو دَر
قَدَمَ بوسِي ڪَر، ٺاڻي سرِ نياز سان.

[۷] ٺاڻي سرِ نياز سين، ويهَ ويچارو ٿي

تہ جُونُ تَنهنجو جيءُ، آجو ڪَن آزادِ ڪان (۲).

فصل ٽيو

[۱] هڪُ پيالو ۾ جُٽا، پِيئُ ٿو پَليٽ

ايئن نہ ڪجي اُن کي، جيئن ٿڪو منجهه مَسِيٽ (۳)

چڏَ رِيڙهي رِيٽ، نِينهن نِفاقين نہ ٿئي.

[۲] هڪُ پيالو ۾ جُٽا، عشق نہ پَرچي اَتَ

ماسَن ڪيئن مِياڻ ۾، ۾ تراڙيون تَتَ

اِيءَ پَر آهي اَتَ، جَت ناتو ٺاهه ڪو (۴).

(۱) خ ڪ د ق. 'نظر تيز نگاهڙي'؛ ظ. 'نظر تيز نگاهڙي'، (۲) خ ق. 'تہ جوان'؛

ظ. 'تہ جوان'؛ ڪ. 'تہ جوان'؛ د. 'تہ جوان'؛ (۳) ڪ د ش. 'تيئن نہ ڪجي تن کي'.

(۴) خ ظ د ڪ. 'جَت ناتو نہ ٿئي'؛ ق. 'جَت ناتو ٺاهه ڪو'.

[۳] هڪ پيالو ۾ ڄٽا، ته ڪر ناتو ٺاهه

پن پئي سا ٻانهه، جا سِڪو سِراڻدي ڪري.

[۴] سِڪو سِراڻدي ڪري، ٻانهه پئي سا پن

ڪينءَ سِراڻدي ڪن، عاشق آواڻيءَ ڪي.

[۵] هڪ پيالو ۾ ڄٽا، ته ڪر جنگِ جدال

ٿئي تان نه حلال، جي پيو شڪِ شراب ۾.

فصل چوٿون

[۱] آسا ڇڏ 'الله' جي، در در پن م دان

پاڻ وڃائي پانهنجو، ثابت ڪر سبحان

'سِر' ٻڌي سر مولهيو، 'الف' ٿي اڳوان

گولپ جو گمان، قاسم! ڪتر آڪ ۾.

[۲] تَهه اَن مان نِگيو، تَهه ۾ اَن اصل

پوڪيو سو پيدا ٿيو، ذرو ٺاهه نقل

قَر مان سرجيو قُل، قُل ري قَر نه سِجي.

[۳] ڪانو ابن ڪڻ جو، ڪانو والد ڪڻ

ايءَ ڳالهه هنيين سان هڻ، ته قاسم پسين 'ڪُل' ڪي (۱).

(۱) خ ظ ڪ ۾ هي بيت 'سُر ڀروي هندي' ۽ شش ۾ 'سُر آسا' هيٺ ڏنل آهي.

[۴] مَد مَانِي ۾ آڻيو، مَانِي مَد سَها

نَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، ڳايو وينو ڳاءِ
سندو شمس شُعاع، چوڏس چمڪي چنڊ ۾ (۱).

[۵] مَد موم سين گڏيو، مَد نه موئون ڌار

خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ، آهي ات اشار
قاسم! ڪنڌ ۾ وار، پس پاڙيچا سپرين.

[۶] پس پاڙيچا سپرين، پر گهر پير ۾ پاء

اڪين کي سمجها، ته ڀرين پس پاڻ ۾.

[۷] پُني ڏي ۾ پر کي، نڪين سامهون ٿي

اَلْاِنْسَانُ سِرِّي وَاَنَا سِرُّهُ، هٿان ڇڏ ۾ هي
پيو وينو پي، منجهان پاڻ پيالئون.

[۸] سج ناسيندي نيڻ، سامهان سنجيا سڄڻين

سُورَجُ قَسَرُ سِرْجِيو، مَد سين گڏيو ميڻ

سو ڪيندڙ سو ڪيڻ، سو پڪي سو پڇرو.

[۹] سو پڪي، سو پڇرو، سوڻي سين سور

سوڻي آب حباب ٿئو، سوڻي نسورو نور

ڪونهي ات قصور، قاسم پس ۾ ڪين ٻڌو.

[۱۰] سو پکي، سو پچرو، سوئي ٻولي ٻول

قاسم ڪڇ م پر جي، پاڻان پاسي ڳول

منجهه وجود وڙول، ڏج ته ڏسين سپرين.

[۱۱] مٿو ناء من ۾، ڪين پريونء پير م پاء

آنا احمد بلا مير، اِيء حد هنين سين لاء

سو تان لاڻو 'لاء' جو قاسم آڏو 'ڪل' ڪي.

[۱۲] 'لاحد' 'حد' ۾ آڻيو، ويٺو منجهه وجود

نَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، 'مُطْلَق'، 'مَوْجُود'

پاڻهي پڙهي پاڻ تي، دم دم لڪ درود

قاسم ڪن سجود، ملڪن آدم مڃيو.

وائي*

جا وڻي سا واه، ماء منهنجي سڄڻين

۱. قلم قادر هت ۾، پڻو سڀ ٺلهڙو ٺاه

۲. ڪهي ڪامل ڪارڻي، ايندم احمد شاه

۳. جيڪين مڪو سڄڻين، قاسم! پاند ۾ پاء

* هيء وائي اصل ۾ 'سر ڪاهوڙي' هيٺ ڏنل هئي، جتان هت آندي وئي آهي.

سر ڪارايل

فصل پهريون

[۱] ڪارايلَ مون ساڻ، ڪر ڪالھوڻيون ڳالھڙيون

راڻو ڏينھن رھاڻ، سَما تنھنجي ساريان.

[۲] ڪارايلَ مون وٽ، ڪر ڪالھوڻيون ڳالھڙيون

ڪامانُ پسيو ڪٽ، جنھن سرَ ڏنڻي پيرڙا.

فصل ٻيو

[۱] آھي آڄُ اُداس، اُٿيو چنڊي پڪڙا

وڻڙا وڳر سنداس، ھنجَ ھنياري جن سان (۱).

[۲] جن سان جيءَ ٻانڌاڻ، سي اڄ نہ آڻيا آنھري (۲)

ويني ڳوڙھا ڳاڙيان، قاسر اُني ڪاڻ

ھي سرُ ڇڏي ھاڻ، ساڪن ٿيا سمونڊ جا (۳).

[۳] سرُ سڄو مَ ٿئي، ھنجھُ ھميشہ ھوءَ

(۱) خ ڪ ن. ھياري؛ ظ: ھنياري؛ ش: ھٿاري. (۲) اصل. 'آمري'. (۳) ن. 'وڃي ساڪن ٿيا سمونڊ جا'.

- پکي تو هان پوءِ وري پيا وٺيس ۾ .
 [۴] هنجھ ملي ٿو منجھ، ٿري نه ٿانگهار ۾ (۱)
 جنهن سر پوندو سنجھ، سو سر ڪندو سرهو .
 [۵] پنج ست ذاتيون پڪڻا، چوڏهن چار چون
 قاسم منجهان تن، هيرو آندو هنجھڙي (۲).
 [۶] پنج ست ذاتيون پڪڻا، چوڏهن ۽ چار
 هيرو هنجھڙون ڌار، جڙي نه ٻي ذات کي (۳).
 [۷] پدم ذاتيون پڪڻا، سوا لک سجهن (۴)
 قاسم منجهان تن، هيرو آندو هنجھڙي .
 [۸] چار پير، چوڏهن خانوادا، زاهد ۽ علما
 ڪشف القبور، ڪشف القلوب، قطب اوتادا
 قاسم غوث ملا، ماڻڪ مڙن موڙين (۵).

(۱) اصل . 'ٿانگار' . (۲) رخ جي حاشي ۾ :

پنج ذاتيون پڪڻا، چوڏهن ۽ چار

هيرو هنجھان ڌار، جڙي نه ٻي ذات کي

”اين بيت از شاه عبداللطيف رحمه الله عليه است“. هيءُ بيت بمبئي ڇاپي ۾ ڪونه آهي .

(۳) ظ ن ش ۾ هيءُ بيت متن ۾ ڏنل آهي، مگر رخ جي حاشي ۾ قلمبند ٿيل آهي جتي آخر ۾

هي اهڃاڻ ڏنل آهي ته : ”اين بيت از شاه عبداللطيف رحمه الله عليه است“. البت بمبئي ڇاپي

سرڪاري توڙي ميرزا قليچ بيگ جي مرتب ڪيل رسالن ۾ هيءُ بيت موجود نه آهي .

(۴) ظ ن ش . 'سجهن' . (۵) ڪ . 'موڙيو' (موڙيون ؟).

واٿي - ۱

- پڪي پُونِ پيا، سَرِ اهي ئي اڳيان
 ۱. هيءُ سَرِ چڙي هنجھڙا، وڏي سَرِ ويا
 ۲. اونهي وٿڙا اوھري، لَلا لعلن لاءِ
 ۳. شهبازن جي ٽڪيي، لاتيون ڪن لھا (۱)
 ۴. آفھيرا اُن پيڻين، ڪانڀرن ڪيا
 ۵. قاسم ڏٺي ڏينھڙا، توڙا تن ٿيا (۲)

واٿي - ۲

- وري وطن ۾ هنجھڙا ويچارا، سونھارا،
 آيل آفھري آٿيا (۳)
 ۱. سوتي ڪاڻي موٽيا، مرغا منھن موچارا
 ۲. سَرِ ۾ سُونھن هنجھڙا، ويا ڪانڀرا ڪارا
 ۳. جني لايا ڏينھڙا، ڏنڙا تن ڏيڪارا
 ۴. آيل آسڻ آٿيا، قاسم جيءَ جيارا (۴).

(۱) خ د ڪ. 'شهبازن'، (۲) خ. 'توراين ٿيا'، ظ. 'تورا من ٿيا'، د ڪ. 'توڙا ڀن ٿيا'، ش.
 'تورا ڀن ٿيا'، (۳) خ. 'هڻج ويچارا'، خ ڪ د. 'آيل آسڻ آٿيا'، ش. 'آيل آفھري آٿيا'، (۴) خ.
 'وري وطن آٿيا، قاسم جي جيارا'.

سر کاموڌ

[۱] لوڙهي لڪ وڪاء، ڪُر ڪروڙيان آڳرو (۱)

پڻ پڌمنئون پري، قيمت به نه ڪاء (۲)

گيرب ڪري نه گندري، ڪاڄ غاريو ڪاء

جنهن سان ريڌو را، سا سڃيائين سوکڙي.

[۲] تال طنبورا تان، لڳا ڪينجهر ڪنڌين

هٿ شيشو، منهن وٺڙي، چپيو چپي پان (۳)

منچر لڌو مان، جڏ تڙ تماچي آڻيو.

[۳] تڙ تماچي آڻيو، ڪن رنگيليون راند

پکي پيهي آڻيو، ڪينجهر ٿڌي ڪانڌ

چنيءَ چارئي پاند، ويچاريءَ وڃاڻيا.

واڻي - ۱

سمو تنهنجڙي ساء، ڪندو معاف مياڻيون

۱. هيرو لعل هٿن سان، پويو پارس پا

۲. سَهسِين سِرودَ سُهَآگَ، جا، گُايو وينڙي گُءَ
۳. چوڻو، چندن، ڪيوڙو، لويو لڱن لاءِ (۱)
۴. پاڻا پيچَ پريتَ جا، رات گهراڻي راءِ
۵. مڇيءَ سَندو مامرو، لڻو تو مٽاءِ
۶. قاسم پانَ پريانَ سينَ، ڪايو وينڙي ڪاءِ

واڻي - ۲

۱. سمو ڄامُ سُدِير، تو گهر آيو گندري
۱. مٿان مياڻين جي، ٿيندڙي اوتَ عنبير
۲. اوڍڻو اوي لڱن تي، پٽولا پٽ - چير
۳. ڪندو معاف مڇياريڻ، قاسم سڀ ڪبير

متفرقه كلام

مداحون

[مدح - ۱] *

مدح حضرت معيود سبحاني، غوث صمداني، قطب رباني، ميران محي الدين
شيخ سيد ابي محمد عبدالقادر جيلاني گيلاني قدس الله سره العزيز.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

صفت ڪريان سبحان جي آگا تنهنجي احسان جي
دعوى رڪان تو دان جي توکي مڃان مهدي موچارا

داد ڪر بغداد وارا

جن سان نبي تنهنجي يراني ٻيو تني جو ڪير ثاني
تون پسا تن جي پيشاني وهم بنيا گڏ چنڊ تارا

داد ڪر بغداد وارا

پير پيران پير تون شه ڏي دلاسو ڏير تون
منهنجو وسيلو وير تون هردو جهان هادي همارا

داد ڪر بغداد وارا

تون ڏئي بغداد جو سن داد ڪر فرياد جو
امداد ڏي دلشاد جو توکان پني پاڙي پيارا

داد ڪر بغداد وارا

تي سگهو همراه هادي ڏي اسان کي شاه شادي
معي نيا مات مادي مٿا وچائين ٿي ويچارا

داد ڪر بغداد وارا

جن اسان سين جنگ جوڙي تو تني جي ناؤ ٻوڙي

ڪين پهنا توڙ توڙي ڪيا ٿي ۾ موت مارا
داد ڪر بغداد وارا

جن درنگي ڪي دغاڻي ڪيو ٿڙي تن ڪي توائي
تو وڃاين ويرا وائي پيا آهڙ انڌا آسارا
داد ڪر بغداد وارا

توڪي مڙئي معلوم ميان ٻي دانهن آءُ ڪنهن ڪي ڏيان
تنهنجي دلوسي ٿو جيان تون پاڻ ٿي مسڪين پارا
داد ڪر بغداد وارا

منهنجا مدعي مات ڪر غمناڪ دل ڪي شاد ڪر
احمد وصل ارشاد ڪر تنهنجا پسان نوري نظارا
داد ڪر بغداد وارا

مهدي! منافق مار تون اغيار ڪي ڪر ڌار تون
خونخوار ڪي ڪر خوار تون نيڪي وڃائي ويا نصارا
داد ڪر بغداد وارا

ڪر تو تڙايا ڪوڏڙا گس تون ڪڍي ويا ڪوڏڙا
[پيا ٿوڙ ۾ سي ڌوڏڙا] منهن تي ملين عربي انگارا
داد ڪر بغداد وارا

منهنجي ميان! ڪر ماڙ تون بگهياڙ جي پٽ پاڙ تون
پيچ ڏيڙي جي ڏاڙ تون بچ گرگ ڪي سگ ٻي شمارا
داد ڪر بغداد وارا

ڪامل قبولت عرض ڪر ٻي عرض کان لاغرض ڪر
مون سين ملاقت فرض ڪر منظور ڪر تنهنجا منارا
داد ڪر بغداد وارا

پارس وسيلو پير تون عارف آمل اڪسير تون
دلگير جو دلدير تون لڪ ٻي چڙهيا تو کان تسارا
داد ڪر بغداد وارا

هادي هدايت جا ڏئي پايان اڪين تنهنجي پڻي
توڙا اٿس تنهنجي ٿي جيءَ ۾ وسين جاني جيارا
داد ڪر بغداد وارا

دارو دوا در دست تو دل مست کي منجهه بست تو
ويئي ورائي وست تو تنهنجا امر جاري اشارا
داد ڪر بغداد وارا

هادي رسين هر حال تون فائدو ڏئين في الحال تون
ڪر سوال جي سنڀال تون سڏ تو ڪريان تو کي سوارا
داد ڪر بغداد وارا

دل ۾ وسين دلبند تون هادي همه هر هنڌ تون
منهنجي وساء مسند تون ڪامل قمر قوت قرارا
داد ڪر بغداد وارا

سرور سپه سالار تون چؤ طرف چوڪيدار تون
پنهنجو آڪارين پار تون ڪوڙين لڪين عاصي اپارا
داد ڪر بغداد وارا

حامي حمايت تو گهران تو کان تنهنجو تو گهران
تو کي وڻي سڪ سو گهران دڪ دور ڪر داڙو دوبارا
داد ڪر بغداد وارا

هر حال ۾ هسراه تون گمراه کي ڪر راه تون
بدخواه کي ڏي باه تون ڪامي مرن خوني خسارا
داد ڪر بغداد وارا

توڙان اٿم تنهنجو تڪيو هر حال ۾ گهرجين هڪيو
چورن ڪتن آهيان چڪيو ڪاهيو رسن دز ديو ڪارا
داد ڪر بغداد وارا

توڙان اٿم تنهنجي تڳا سڱ کي وجهين قابو سڳا
بهڪيو اچن پيتو پڳا تن کي چڪا لٺ جي لغارا
داد ڪر بغداد وارا

توڙان اٿم تو ۾ طمعان ضامن آهين منهنجو ضمان
ڪوڙين نوازيئي ناڪمان مشڪلڪشا مختيارڪارا
داد ڪر بغداد وارا

دائم ڊگهو هٿ دين تو مقصد گهري مسڪين تو

سلطان چاڪر چين تو بردا برين بلخ و بخارا
داد ڪر بغداد وارا

شب روز شڪرانو چوان آندي مهر مون تي اوهان
پُر جام ڏي نينهن جا نوان صدقا گهران ساقي سونهارا (۱)
داد ڪر بغداد وارا

بي پير ڪيا لڪ پير تو دُز، مير! ڪيا شه مير تو
سنگ سون ڪيو اڪسير تو تاران اڪاريا تو آتارا
داد ڪر بغداد وارا

توکان گدا لڪ شاه ٿيا لڪ شاه تنهنجا ڏاه ٿيا
گمراه توکان راه ٿيا فرمان ۾ فغفور دارا
داد ڪر بغداد وارا

داڙو! وڌايو دين تو ٽهرا ڪيا نابين تو
توڙان آهيان تابين تو جڳ جو منته مهدي مدارا
داد ڪر بغداد وارا

تازا نوان ڪر نينهڙا محبت وسايو مينهڙا
ڪڍ تون ڏولائي ڏينهڙا ڪر تون سڌا سڌا ستارا
داد ڪر بغداد وارا

تون "ڪل"، جڳ تنهنجو "جزو" ڪامل ڪجان ڪاذب ڦڙو
چا نيڪ چا دانا دڙو چا برگ گل ميوا موچارا
داد ڪر بغداد وارا

منهنجي مدت شه مير ڪر واهر وسيلو، وپير ڪر
پنهنجو لڪياري پير ڪر ڪل پير جا پارس پاڳارا
داد ڪر بغداد وارا

نيڪي بدي تنهنجي گلي پازي پيو تنهنجي پلي
خر ڪي پليو تنهنجي ڪلي دل سين گهران تنهنجو ديدارا
داد ڪر بغداد وارا

توڪي زبني بخشو سدا تون دادلو خلق خدا
توکان مڱان من جي مدا قلبن پڙهان ڪلمي توارا
داد ڪر بغداد وارا

لا اله الا الله محمد رسول الله

[مدح - ۲] *

مدح پير دستگير شيخ سيد عبدالقادر جيلاني قدس الله سره

بسم الله الرحمن الرحيم

ساره ڪريان صاحب سندي	جنهن جي آهيان بردي بندي
آڏي جنهن اويدي گندي (۱)	يا پير پيران بادشاهه .
احمد مچون ايمان سان	ڪلمون پڙهي دل جان سان
فائدو وٺون فرقان سان	يا پير پيران بادشاهه .
چوڪا نبي جا چار يار	آهين اکين جا نار نار
تن جي ڪيڊير قلبون ڪوار (۲)	يا پير پيران بادشاهه .
پنجن سندو آءُ خاڪ پا	جوڙي ڏيان در سيني جا
ويٺو واکاڻيان واه واه	يا پير پيران بادشاهه .
بغداد پوڪيو باغ تو	ملتان مڪو ماڳ تو
روهي ٻڌي سر پاڳ تو	يا پير پيران بادشاهه .
هن ديس ۾ آئين جڏي	ٻهرا ڏئي بهرا ٿڌي
اي واحد ڏني توکي وڏي	يا پير پيران بادشاهه .
عاصي آهيان هن پار جو	عاجز آهيان آزار جو
دارون ڪريو درڪار جو	يا پير پيران بادشاهه .
چارئي عناصر چاڪ ڪر	هادي صحت هُشناڪ ڪر
غمناڪ دل چالاڪ ڪر	يا پير پيران بادشاهه .
سڀ سرزمين سردار تون	مولي اڳيئون مختيار تون
محمد سندو منار تون	يا پير پيران بادشاهه .
حسنين جا دو-نين تون	داڙو آهين دن رين تون
سوالي سندي سن سين تون	يا پير پيران بادشاهه .
اچي جهڙ پڻو ڦر ۾ ڦلي	'جز' ۾ پڻو جلوو 'كلي'
تڏ عشق جهولي پڻو جهلي	يا پير پيران بادشاهه .

* هي مدح ظان ۾ ڪانهي (۱) مخ آندهي جهڙي اويدي گندي؛ ڪ آندهي جنهن اويدي گندي
(۲) تن جي ڪير قلبون توار.

چنڊ ۾ سهائو سج جو
توڻ نور اعليٰ نچ جو
ڪوئين جي هٿ واڳ تو
منگتي ڏنا لک لاڳ تو
احمد چڙهيو عرشين جڏه
آت پيو نه ڪو پهتو ڪڏه
جي آمتي احمد سندا
سي ٿيا پلا واصل با الله
تنهنجي رڻا جي رابطي
سهو آڇيا سي سر قصي (۱)
تنهنجي آيا خمخوان ۾
مرڪي آيا ميدان ۾
تنهنجي زيارت ذوق سان
محبت گهرون منهن موڪسان
طالب آهيان تنهنجو سدا
سڀ اوڪ ٿئي مون تان ادا
وارث وسيلو وير تون
دارو دوا دلگير تون
تون اولياء الله جو
رهبر سونهون ره راه جو
جي آمتي احمد سندا
قائل آهيون ڪلمي سندا
عرب و عجم ايران ۾
بغداد ڇا بستان ۾

پون تي وٺو مينهن وڃڻ جو
يا پير پيران بادشاهه .
ڪل پير جي سر پاڳ تو
يا پير پيران بادشاهه .
توتي قدم آيو تڏه
يا پير پيران بادشاهه .
تون شاه تن جو رهنما
يا پير پيران بادشاهه
توڙي نه پڙهيا 'بي' و 'تي' (۱)
يا پير پيران بادشاهه .
مستان ٿيا ميخان ۾
يا پير پيران بادشاهه
حاصل ڪريون شد شوق سان
يا پير پيران بادشاهه .
توڪان گهران من جي مدا
يا پير پيران بادشاهه .
پت مرض جي جڙ پير تون
يا پير پيران بادشاهه .
محبوب محمد شاه جو
يا پير پيران بادشاهه .
توڙي آهيون ميرا مندا
يا پير پيران بادشاهه .
ڇا ڪامرو ڪستان ۾
يا پير پيران بادشاهه .

دلي دکن لاهور ۾ پيران پتن پيشور ۾
تنهنجا تائب هر دور ۾ يا پير پيران بادشاهه .
چا چين چا ماچين ۾ آيا دگهي سان دين ۾
تنهنجي نظر منجه مين ۾ يا پير پيران بادشاهه .**

بي جدا مدح جو بند:

معجزا مشهور تنهنجا مالوي ملتان ۾ ڪڇ ڪڙي پتلاد پورب روهريگستان ۾
پربندر منگرو ل سوزت مسقط و مکران ۾ يا پير پيران بادشاهه

بي جدا مدح جو بند:

موسي سندي عاصاهوئي تنهنجي ڪرامت دست ۾ مونکي نبي بخشيدو سدا آئي خوشي دل بست ۾
تائير پيو تلقين ج منصور جي دل مست ۾ يا پير پيران بادشاهه

— ❀ —

** هن بند کان پوءِ ڪ ش ۾ ۲۳ بند لاڳيتا شامل آهن جن مان سواءِ هن بندن جي
ٻيا جملي بند، وزن، معنيٰ، توڙي شاعري جي لحاظ سان ناقص آهن ۽ يقيني طور اهي خليفي صاحب
جا چيل نه آهن بلڪ بعد ۾ ٻئي ڪنهن لکي ڇڏيا آهن. البت جي بند هيٺ ڪاري ليک بعد ڏنا
ويا آهن سي غالباً خليفي صاحب جي ٻين هن مداحن جا آهن جن مان هڪ آخري نالي وارو
آهي - واللہ اعلم.

نظم : قافيو الف اشباع

[نڪتا تصوف جا]

صفت ڪر سبحان جي، جنهن کي جوڙ جڳاءِ
جو خالق گهڻي خلق جو ملڪ ڏئي موليٰ
جنهن آڀايو آدم کي، موليٰ مهر منجهان
آگي آدم کي ڏني توڙان تعظيما
آلٽسان سِر تي و آنا سِر، عجب اسرار
قوم گهڻي قدرت سان، ٿئي پُرس منجهان پيدا
ڪي عابد، ڪي عادل، ڪي ظالم ڪن ظلما
ڪي عالم ولي اوليا، ڪي ملان مسجدا
ڪي گنگا ويندا گودڙيا، هرگز هندوئا
آهي ڪل عالم جو اصل احمد
جمع منجهه فرق جي ٿيو رايو رحمانا
ته آهري ڪجي هٿ ۾ پسڻ پنهنجي لاءِ
جا هيڪڙي منجهان ۾ ڪري فرق في الحال
ته مر جان رسي روح کي سندو صحبت سا
ته منهن پنهنجي جو اڪيون ڪن درست ديدارا
تيلاه ڪيو هٿ ۾ آڻيو ان سببا
ته صورت شور اٿاريو اڏيو اوڙاه
گهي گهڻان ڪيترا عجب آگي جا
پر اچي آدم ۾ پئي موج محبتا
سو ڪين مياڻي ڪوڙي ۾ ثابت سمونڊا
جيئن پري مائي آن جي، ٿيڙڪي ماڙهو ٿا

ڪي شيشو ڪري شراب جو پئي پهڻ مٿا
 ڪي قضا ساڻ ڪنوار جي چنو هار هٿا
 ڪي ٺهڪي سان نڪريون ٿيو داڻا دور پيا (۱)
 عشق آدم سين ايئن ڪيو جا پر پسو ٿا
 پئي ڪارائي ڪاڻ ۾ ٿي--ا ڦر ڦر ٿا
 هاڻي هيڪ وجود مان لکين لک ٿيا
 ٿيو حسن هوت حبيب جو ظاهر ظهورا
 اصل منديو معاملو مولوي محبت لاءِ
 هاڻي گهرجي ڪينڪي توکي سڪ سوا
 گل ڦل ڪليا ڪيڪي مينهن ملارا
 بجلين برساتون ڪيون چمڪيون چوڌارا
 آئي لاياء عشقين نيٺين نظارا
 ڪنڊا ڪاڪل سچين ڪيا سيني ستڪارا
 اٿو پهر عشق جا دل ۾ ڌڻڙيارا
 سير سودي ۾ آيا گڏيا وٺجارا
 سينا گڏيا سچين هيٺان هيڪ ٿيا
 من ۾ مشتاقن جي مقصد محبتا
 اوڏا اڏيم پڪڙا عقل سي اصلا
 عقل عشق پاڻ ۾ وڏا وڃ پيا (۲)
 عقل تابع سي ٿيا مخنث مردودا
 ماضي مسئلا اڄ سين پلي تن پيا
 پيا پڻ لکين ان جي گهڻا صحبت سجهيا
 ويچارا وصال کان موڪت منجهيا
 ڪهڙو قدر مومين ڪوڙن ڪانيرا
 ڪانگ ڪرڙي وات ۾، لکو لالون ڪاء
 جي تو ماڻڪن ميڙائو گهرين تا هنجهن پاڻ هيراء
 سنگت ڦٽي ڪرسانهه جي جا گوجون گانگت ڪاء

(۱). خ. ٿ. 'ڪ. ٿ. ڪي مان'؛ ن. ڪ. 'ڪ. ٿ. ڪي مان'، (۲) اصل. 'عقل احمد پاڻ ۾'.

جا ڊينڊن ڪاڻ ڊهن ۾ ٿي پاڻي پير پُساء.
 ڪيئن ٿو پڇين ڪانڌ جي ڪر ڪُنواريءَ ڪاء
 رسيو نه تنهن جي روح کي سندو صحبت ساء.
 پر رنڊائيندي رنڙي اڀوجهه ويچارا
 جنهن جو مڙس مري ويو، ٿي سِڪي سينگارا
 ذڪر تنهن جي من ۾، ماضي موجودا
 سَجر سَپيرين جي سا ڳالهه نه ڪندي ڪاء.
 پَر پَوَندِي ڪا پَر ٿِيءَ ڪان پيرين جي پُرجهه
 هوت جنهن جي هنج ۾ هر دم حياتا
 نت ٿت تازا نينهن جا ٿي ڳاج هنين سين ڳاء
 وچان وچ وصال جهي سا لَئَن ڪين سَماء (۱)
 رهيو نه رتيءَ جيترو ڪو هن وٽ حجابا
 قرب ڪالت رسيو وچان غير وٽا
 ڪيريءَ فرض مريض تي، صحت سِڪين ڪاء
 ”إِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ قَدْ غُفِرَ لَكُمْ“ سِڪين ٽني لاء
 تَرَت لطيفي طعام جو سالڪ چڪن ساء
 کٽو کير منو ٿيو ملبو ماڪي ساء
 جنهن کي صحت سرير ۾ آگي ڏونه اصلا
 بادريءَ تَرشي طعام جو تنهن کي ڊپ نه ڊاء
 ”يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ فِي الْحَسَنَاتِ“ قادر جا ڪرما
 ويا روزا، عيد ٿي، جيئن ڪائي ٿئن ڪاء
 روزن سنڌي عيد مان ڪثر چڏ م ڪا
 روزو رکڻ عيد ۾ وڏو غير گناه
 نڪين مومن سو ٿئو محض مجوسي آه
 ميرا تون منسوخ ڪر، مٿي اوڍ اڇا
 ٻڌ پيڙو گُل ٻانهن ۾، ڪجل ڪاني پاء
 مَر ڪتوري مينڊن ۾ تون لوئي لال لاء

دوئي ورق دفعي ٿيو خوني خبيثا
 جنهن وڌو وڃ وصال ۾ هئي هئي حجابا
 سا ڪيئن وئي سڄڻين جڻبي هوندي جا
 غير غباران گاڏئون پرين پاڪيزا
 رات وهامي ڏينهن ٿيو، ڪيو شمس شعاع
 سڄ چوڻي سر آيو سجدو ڪين سماء
 نڪا رهي ان وقت ۾ نفل نمازا
 ڏنڌ دوئي جو وڏيو سنڌي شمس شعاع
 تون هڏ آهيين ڪونه ڪو، جو آهي سو آه
 جيڪين آڏو سڄڻين سو سڀ لاڻو ”لا“
 ”انا احمد بلامير“ آتو احمد شاه
 ”فاينماتولو فشم وجه الله“ چوڏس نورنگاه
 لالڻ ڌارا ليکڙي قاسم! پس م ڪا
 قادر ڪلمون راس ڪيو مٿي محمد شاه
 لا اله الا الله محمد رسول الله

نظير : صنف کينھون

[نڪتا تصروف جا]

بسم الله الرحمن الرحيم

ڪريان سائينءَ جي ساراه	جنهن سائينءَ وڌم ساه
ميجان محمد مختيار	جنهن جا چار چڱا يار
سونهن سان صحابن	يلا پاڪ پنج ئي تن
هادي حسن ۽ حسين	سچا سيد ثقلين
منهنجو روهڙي وارو پير	هادي مهدي هممه گير
مهدي مثنون محي الدين	داڙو جنهن جيارو دين
آهيان آءُ تنهن جو سڳ	جنهن تي پيرن سنڌي پڳ
مٿس پير سندو پوش	آهي مهدي مي فروش
جن جو پير سان پيو ٿو	سي تان نوري نقشبند
نبي سوا لڪ چوڻ	احمد موڙ مرسلن
احمد الله سندو نور	قاسم! ڪوڻ ات قصور
منجهان محمد جي نور	خلق فلڪ ٿيا ظهور
'آنا مين نور الله'	'و ڪل شيء مين نوري' آه
نور نمين ۾ جيئي	پير پيرن ۾ ٿيئي
گوهر صدف ۾ آيو	پيس عشق جو رايو
مليو رنگ ۾ بي رنگ	مٽي عشق سنڌي جنگ
کليو 'چون' ۾ 'بي چون'	قاسم! ڏس ۾ ادا ڏون'
'نحن' آقرب' موجود	وينو وارث منجهه وجود
پسو آب منجهه حباب	سوئي راڳي سو رباب
'بلا مير' چيو شاه	ويو دوئيءَ کي دانه
جنهن جي صفت تنهن جي ذات	جنهن جو ڏينهن تنهن جي رات
همه نور جو ظهور	ڪٿي صحت ڪٿي سور

آهي همه جا حبيب	گهڙي مرض گند طبيب
لکين لهريون لک حباب	آهي اصل سندن آب
هٽان هلي آيو هيت	لڳو نينهن نغارو نيت
مليو رڳ رڳ ۾ روح	تنهن لاءِ ٻولي سنجھ صبح
وارث ويٺو سنجھ وجود	ميڙيو ملڪ ڪن سجود
پسو ڀرت سندا پار	ڪيائين ڪٿي منجهان ٻار
پسو ڀرت سندا موڙ	ڪيائين ڪٿي منجهان ڪوڙ
پٽي ڦوڙائي جي فال	وري ٿيندو ڪئن وصال
منهنجو وطن آهي ويڙ	جهڙي پاناڻي جي پيڙ (۱)
جتي ڊپ نه ڪو ڊاء	نه ڪا پيڻ نه ڪو پاء
نه ڪي موت سان مرن	بڪر چاڳ سان چرن
نه ڪو موت نه ڪو مرض	نه ڪا سنٽ نه ڪو فرض
نه ڪو دوزخ دستور	نه ڪو ملڪ نه ڪا حور
نه ڪو بهشت نه ڪو باغ	نه ڪو بابل نه ڪو زاغ
نه ڪو جين پرڙاد	نه ڪو آتشي نه باد
آبي خاڪي ڪونه ڪم	نه ڪو استخوان لَحَم
مونکي ڪنيو ڪنهن خيال	تڏهن لوئي اويڙيم لال
ڪلي آيس مٿي ڪوه	تتي ٽهڪيا ڏنر ٽوه
عمر ايندو ڏٺو مون	پانڀان پيڙي ٿيان پُون
آبي هويس مٿي آئهن	اچي عمر جهلي بانهن
مونکي هاڻو هٿ ۾ لاء	تو کي چٽيو منهنجي ماء
آهيان آءُ نهنجي پيڻ	صبح ڪيئن ڪندين نيڻ!
قلم قضا آنديس ڪوٽ	منهنجي ڪٿي لڳي ڪوٽ
اڪيون واٽريون ڏسن	سدا سنديون سنگهارن
مونکي مولیٰ ميڙين سڀي	جيتريون چار چڱيون جي
پنججي آيس پريون (۲)	چڙي 'چُون' کي 'بي چُون'
مونکي عشق آندو ات	جتي پونءِ نه ڪا ڀيت
عمر عشق جو نالو	ڪيائين 'چُون' ۾ چالو
آلعي شق نار الله	نه ڪي رهيو ري الله .

(۱) پاناڻي جو ٻولو، نواب شاهه ۽ منجهوري جي وچ واري اراضي ۾ آڳاٽي وقت ۾ هڪ ٻريابان هوندو هو جتي پاڻي نڪا پهر. (۲) خ. ڌ. 'پنجي'؛ ڪ. ڌ. 'پنجي'؛ ش. 'پنجي'.

سي حرفي در [بيان] جنگ هير و مادر او*

[ٺيهه اڪري، هير ۽ سندس ماءُ جي جهيڙي بابت]

الف آپ ستار ستاري ڪري، رب رکي رقيبान دري جنگ ڪنون
سڙ پڪ ٿئي دل ڪڪ ميڙي، انهان جهنگ سياليان دي ننگ ڪنون
ڪيڙي خر ڪنون شلا مر وڃان، انگ انگ ڪٽي جنهن دي انگ ڪنون
اڄ ڪل ڪيڙا مري پل پيڙا، وڃي موت پرا وڙي ڪنگهه ڪنون
رانجهو نال نهال ڪمال ٿيوي، دل دوز پئي لنگهه دنگ ڪنون.

الف آڪ ڌريا! مينون ساڪ سڄي، ڪٿان چاڪ ڏئي وڃ خواب دي ڙي!
متان جاگدي جاد منائي هئي، پلؤ ڪول نڪار نقاب دي ڙي (۱)!
ڪيڙي خان ڪنون بي ايمان ٿيون، در دان گهيني بد آب دي ڙي!
ڪوڙين عشق دي خيال خوار ڪيئي، لڪ تاب حسن مهتاب دي ڙي!
مد يي مباد مبيد والي، دنگ لنگهي هين ڏوه ثواب دي ڙي (۲)!

بي بان لڳا تينون ڪان ڪيها، نعرا مار تقاري تي لڙديئين
قتيبي سور وانگون ڪر شور سڄي! ڪن چنڊ اڳون ڪپ ڪڙديئين
ڪيڙي نال نهال خوشحال ٿيون، رانجهو ڏيڪ سدا نت سڙديئين
ڪر ٿور چنڊور انگور پئي، آسي وانگ اسان نال آڙديئين
اوسئي ڪم قيام دي ڏينهن ڪيڙا، جنهندي ڪاڻ جهنم وڙديئين.

بي بار بره سير سيئي چائن، سيني هانء رڪن نر شينهن دي ڙي!
پهلون آپ ڪنون پاسي آپ ٿيون، پيچين نانءُ ڪهنن شه نينهن دي ڙي!
ست دور خودي خود خاص ٿيون، سُر مي صاف وانگون تن پيهندي ڙي!

* هر حرف جا ٻه بيت آهن، جن مان پهريون هير جي زباني ۽ ٻيو سندس ماءُ جي زباني جواب

آهي. (۱) جاد منائي هئي = ڇڪ وڌائي اٿي. (۲) اصل، 'موحدي والي'.

ڪارونپار بڌل ڪپار چڙهي، ابر آ وٺي مند مينهن ڏي ڙي!
 تون تان لڪپوورين پڪي ڪڪ وانگي جُڪ جُڪ ڏيکين ڇت ڏينهن ڏي ڙي!
 ٽي طعنا مٺا مٺن نون چاڪ دا، آئين چاڪ مٺا ڪنڊ ڪير ڪنون (۱)
 ماڻهي چاڪ چناه ڏري جتي شالا! جو مٺن منگ گڏا وڏي پير ڪنون
 ٿيو م عشق نيباه نصيب سدا، مليي دان داڙو دستگير ڪنون
 منجهينوال ڏي منجهين دا ڪير مٺن نون گهن پير ڏرتا سچ سير ڪنون (۲)
 راضي رب رحيم ڪريم ٿيو، بچي هر توڙان تقصير ڪنون.

ٽي تن ٿيڏي متان رت ٿئي، ست مت ڪمت پرائي آئي ڙي!
 مرقت اُقت اگهت وڃين، پڳ پاپ دي پٽ ڪيرائي آئي ڙي!
 منجهينوال ميهوال محتاج ماني، ڪيڙا جت شريڪ سرائي آئي ڙي!
 ڪيڙي خان جوان سجان ڪنون، ڦيڪي ڍوڙ ڪيون دل ڦيرائي آئي ڙي!
 ڊنگ ڊنگ ڊنڊوري دا ڍول وڃي، ڏيندي ٻڌي پڻ پيرائي آئي ڙي.

ٽي سيڪ سچي سچي يار ڏري مٺن نون، تين ڪوڙنمي تن تيل دا ڙي!
 الله ايوين ڪري جيوين آڪديان، اڪين نال ڏيڪان ماهي ٿيڏا ڙي!
 شه تخت هزار ي دا چاڪ بنا، ڪيسي پاڳ والين ڪيل مڏا ڙي!
 منجهينوال ميهوال مٺن نال شالا ڪيڙا ڏيڪ سڙي خوش ڪيڏا ڙي!
 ڊر دام مڏي شهاز پيا، پلي ڪا گهي بچا هيل دا ڙي!
 ٽي سچ نصيب تيان ڪون ٿيو، جيڪي حب زڪن گر پير ڏري ڙي (۳)!
 ڪنون پير ملي، دلڏير ٿئي، اڪ سون ڪيتي اڪسير ڏي ڙي!
 منجهينوال ڏي نال خيال ٿيڏا، جهڳ جهڳ چٽين جهڳ ڪير ڏري ڙي!
 سمهي لوڪ سپو سڪ رين ساري، نيٺين نند ڦٽي هڪ هير ڏري ڙي!
 سٺ! ورير مباد مريسي ٿن نون، تڪ تڪ بٽي تن تير ڏري ڙي (۴)!

جيمر جهولني وڙيا سچ چند مڏي، زد خوف ٿئي ظلمات ڏري ڙي (۵)
 منجهينوال وڇولي مٺن شاه ڏٺا، مه نور پريا سچ ذات ڏري ڙي!

(۱) اصل. 'ٽي طعنا مينون چاڪ دامنا' (۲) منجهينوال = ميهار. منجهين دا = مينهن جو.

(۳) اصل. 'جيڪو حب رکي' (۴) مباد = مبادا. متان (۵) وڙيا = پيو - جهليو.
 زد ٿئي = ختم ٿيا.

تِيڏي شڪ اڪيڀن ڪنن حق نيتا، تيز ٿاڀي ڪاوين آڏي رات دي ڙي!
 ڏيندري ڏوه تڏان اڪين ڏرنا نيوري جو مٿن ڏاج لڏا ڳجهي ذات دي ڙي!
 قاسم! رين گهڻي دن هو رهيا، پڪي ڀول بهيني پريات دي ڙي!
 جيمر جڳ جهلي جس دڳ ڪنن، گهن دڳ اڳون ول وڳدي ڙي!
 اهيڻ نڳ تِيڏي دل نڳ نيتي، ست جڳ آسي ڳل لڳدي ڙي!
 رڳ رڳ دونين دڳ دڳ پئي جب جنگ لڳي جهڳ مڳ دي ڙي!
 پڻ گهت دنيا والي دوستي ڪون، حب رک غنيمت اڳ دي ڙي!
 اسان آپ ٿو ڪان ڪرون جڳ اتي، هُن ٿو ڪ پئي ساري جڳ دي ڙي!

هي حد عمل دي رد ٿئي، وڪ وڌ پئي وڃ يار ڏهين!
 ڪران س ڪروين، نين وس ميڏل دل دوڙ گهڻي دلدار ڏهين
 خس حار دي ڪتب آزار ڪنن، بلبل آڏ گهڻي گلزار ڏهين
 جي تون ماء مڏي، گفن ان ماضي، منجان مهڙ ٿن نون منار ڏهين
 شلا خير هووئي، ڪر خير ڪوئي، دارو پيچ دوا بيمار ڏهين.

حي هٿ سڃي! ست بٽ ٽلي، سهر مت پري بد خيال ڪنن
 ڪيڙي ور دي گهرسهاڳ مائين، وڃن سر اهيڻ منجهينوال ڪنن
 جنهان حق پئي حق واليان دي، رنديان نديان سي رب وصال ڪنن
 تينون لٽ لٽ پلٽ لڳي، تاري گهڻي تال چوٽال ڪنن
 قاسم نال وصال بحال ٿيوي، رب رڪي جدائي دي جال ڪنن.

خي خوش وٽان اهو ڏينهن سڄا، جنهن ڏينهن سٿان مٿين يار دي مٿين
 لک لک بديان، لک مٿي طعني، پلٽ پاء جهلان آس پار دي مٿين
 اهيڻ خر منافق ور ڪنن وڃان سر اڳون منار دي مٿين
 جنهن وار سپاڳڙي يار آوي، بهيني ڏينهن ڳهان آسي وار دي مٿين
 گهٽي حيف سدا صف عاشقان دي، ڳاني تروڙ بهان دلدار دي مٿين!

خي خون خنام خطائي ڪنن ڪر بس سدا هنس رس وکي (۱)!
 لڳي ڪيڙ ڪنن ڪيهي چيڙ تينون، ڏٺي ذات ڪيها ڏنڀ ڏس وکي!
 ڪيڙي نال نڪاح پڙهايون تيڏا، سونهي سيج سونهاري سس وکي!

پڇين کيل ڌمال مجاز والي، منهن تي مل بهين ڪالبي سس وکي!
 قاسم لاکي نينهن نپايا جنان، جهولي پا پڻي جڳ- جس وکي!
 ڌال دم قدم تي ياد ماهي، رهيا رَم صنم سرير ميڏي
 هڪ دل نيتي دلدار هڪي، پنج ست نهين ڪجهه پير ميڏي
 دل شير دلير دي پير کڻي، شمشير سڻي سڻ وير ميڏي
 هڪ جو جيتي نهين پڻ توڙي لڪ سڻ ستو سير تير ميڏي
 قاسم ڪم سڀي تڻ تڻ ٿئي، لکي توڙ ڪنن تقدير ميڏي.

ڌال ديگ 'سمل' دري سڏ ڪيا، آوي مجنون بي نون ڪاوڻا ڪيا!
 جيڪو لائي ته نينهن نپائي، نٿان سنا شينهن ڏي چوڪ جڳاوڻا ڪيا!
 چڪي تال چوڻ تال دي تال ڪنن، آسي تال بيتال تي ڳاوڻا ڪيا!
 لپي لال ڪجهي گهٽ نال ڪيون، پڻا پاڻ پري ٻڌ ڇاوڻا ڪيا!
 قاسم ڪون قضا ڪنن ڪنڌ ڪڍي، سير آئي قضا ته سجاوڻا ڪيا!
 ڌال ظن ڪنن ڪيا ڏن ڪڍي، رن ٻن ٻن ظن پيت دا ڙي!
 ڏيوان ڏنپ تينن هڻ ڏيک ماهي ميڏي پيت اتي نيت لبتا ڙي!
 دل پڇ ڪڙي جنهن لڇ ڪنن، لتا لاه ستان پت هيٺ دا ڙي!
 شلا جهنگ دا ننگ نصيب ٿيوي، انگ اوڍ بهان پوتا پيت دا ڙي!
 لنگه ريل اوڍل سويل وچان، پني رات ڏيڪان رنگ رهيت دا ڙي!

ڌال زنجير زليخا والي، تيمڏي ڪاڻ سينگاريم ست وکي!
 ائين مت ڪمت دي گهٽ ڪنن، هڻ هٿ هٿوڙيان گهٽ وکي!
 گهٽان بند بلند ڪمند تينون، هنڌ هنڌ رووين رتي رت وکي!
 ڪوه ڪاف دي لاف نه مار سڄي! ڏيندا عشق ڪيسي ڪون نه ات وکي!
 قاسم! شمس دي ڪل چون ٿي ڪلهه اڃان رڱ عشق سيمڻي سڻي نٿ وکي!

ري راند بره دري رمڊيان، رَم رَم سڪيان صنم ڪنن
 خمر خمر ڪنن مڊ پي ميڏي دل صاف ٿئي جام جَم ڪنن
 پيدا لوح قلم جنهن دم ٿيا، لڏا رَم صنم تنهن دم ڪنن
 ڪيڙي خر ڪنن سڄ بر پلا، وچان مر ائين مڊي مَر ڪنن
 قاسم ڪيتاهي يار شڪار سانن، ست ڄال ميڏي سير جَم ڪنن.

ري رنگ برنگ دي طور تيڏي، ڏيندي رنگ برنگ ڏکاليان ڙي!
 نيت رنگ برنگ دي راند رسي، نت رنگ برنگ ديان چاليان ڙي!
 موندي رنگ برنگ دي لال چيري، ڪنهن رنگ برنگ ديان واليان ڙي
 ڏندين رنگ برنگ مساه ملين، لپن رنگ برنگ ديان لاليان ڙي!
 ڏيکي رنگ برنگ دي ويس ماهي، ڪري رنگ برنگ ديان ڳالهيان ڙي!

زي رنگ دورنگ دي جنگ مٽي، ڪش تنگ ترنگ آٿاوندڙيڻ
 پر تير فقير تون هير آتي، ڪش کان ڪمان ڪيون آوندڙيڻ
 گهر عيد پليد يويد ڪيٽي، تيغان عشق امام تي چاوندڙيڻ
 تون ته رن بني بني آميءَ دي، زيرا پٽ صاحب دا کاوندڙيڻ
 ميلي ڪڏ آهڏ ڪن هڏ تيڏي، اڄ ڪله جهنم جاوندڙيڻ.

ڙي ڙي پوري سمجهاونديان پني ڳاڻون ديان ڳالهن مٽ ديان (۱)
 ندي لنگه ننگ نه ننگ والي، تيڪون ننگ دي ونگ مين گهڻديان
 پجي ڪنڌ تيڏا سنڌ سنڌ ڪنون، گلا چير پيموان وٽيان رت ديان
 ٻوڙين لت ڏي پٽ ڪٽ تيڏيان مٿيان موڙهيائين مٽ سٺ ديان
 قاسم درد فراق دي دونهين دڪي، ڪنهن دي نال ڪران ڳالهن آت ديان.

سڀن سينڌ ميڏي گهن چاڪ دي چوڻي تين عشق ڏٺيان ڳنڌ ڳنڍيان ڙي!
 منجهنوال دي نال مجاز ميڏا، لڳا نينهن نچان گهٽا گهنديان ڙي!
 جوگي يار دي نال بازار گهمون، هٿ مار لڏون اسان لنڊيان ڙي!
 گهنڊ گهنڊيان ٻڌن لنڊيان، لڳن لنڊيان دي پيچون پندريان ڙي!
 قاسم ڪوڻ سٿيان دي سٿنگ چلي، ڏينديان چورڪتي واليان چنڊريان ڙي!

*سڀن سهيلان تو سٿيان مٿيان، [چلين نيت نويان] چتر چاليان ڙي!
 هٿ هٿيان هليان چٿيان دي وچ [پٽ] پٿيان ڌرتيان ڳالهيان ڙي (۲)!

(۱) ڳاڻون = ڳوٺ - راج .

* 'سين' جي هن بيت کان وٺي 'صاد' تائين، اهي پنج بيت فقط هن نسخن خ ۾ آهن، جن ۾ ڪن جاين تي ڪي لفظ ڪٽل آهن ۽ صورتخطي پڻ ناقص آهي. خليفې صاحب جي اسلوب بيان کي مد نظر رکندي پنهنجي طرفان حتى المقدور ڪٽل لفظن جو اضافو ڪيو ويو آهي. اهو اضافو چورس ڏنگين ذريعي زورار ڪيو آهي. (۲) اصل. هٿ هٿيان هليان چٿيان دي وچ پٿيا ڏٺيان ڳالهي.

چيچ پاليان تيڏيان ٻاليان [سي] ڪل ڪيٽياني^۱ سياليان ڪاليان ڙي (۱)!

هڻل چينر مڇينر سڇينر پيما، راند مڇي^۲ وچ ريزاليان ڙي!
 قاسم جنگ آندري جينهان عاشقان تي، ڏيوان ٽنگ ڦاهي وچ ٿاليان ڙي!
 *نشين شالا شد نينهڻ ٿيوي، آوهو ڏينهڻ الله ڪنن منگديان^۳
 ڪڇ، ڪڇ، قصور مشهور ٿيان، ڳالهين مٿيان جڳ [اين] جنگ ديان
 وچ رنگ بيرنگ دي جنگ لڳي، گهٽ ونگ نيسنگ نه سنگريان
 هٿ هٿ [تي پٽ] دي گهٽ وڃي، ڏوما ڏوم بٽيان ميرڌنگ دريان (۲)
 قاسم لنگه دورنگ دي دنگ ڪنن، پڳان ٻڌ شتاب سُرنگ ديان.
 *نشين شهر شاهين شڪار ڪيٽا، سڻ بين لکين ٿيان بانورريان^۴
 جند جان [سنان] نشان ڪيٽي، اکين ڏيڪ سٿوڻيان سانورريان (۳)
 مٽي رنگ بيرنگ دي جنگ جٿان، رک دنگ ڏوئي ٿريان ٿانورريان^۵
 هيرا هير مٿين ڪيون هٿيان تي، جهولي پاموتي جهل جهانورريان (۴)
 قاسم! تال سڀال چوٽال والا، گڻ پڇ ڪنن گڻ گائورريان.
 *صاد سچ پيما پلي ڪڇ نهين، ٻليا مچ لڳا نينهڻ نچديان^۶
 نچ نچ پٽنگ پيا مچ تلبي، ڪنن مچ تيڏيان پچ بچديان^۷
 بچ بچ پراوڻ ڪڇ ڪيها، ڪنن سچ سچ رنگ رچديان (۵)
 لت پٽ ڪٽڪ آٽڪ پئي، گهر گيان [گهمير گهر] گچديان (۶)
 *صاد سڌ سهيلان گڏ ڪيٽيان، پٿان آڏ توڏ ديان ماڙيان ني (۷)
 جين پوٽ آڏوٽ پيوٽ متان ماري تال بيهٽال تي تازيان ني^۸
 سڪي پيوڙ دي سپڙه ڪون چيوڙ لڳي، جهنگ جهيڙ چلي پٽ چاڙيان ني (۸)
 ڏيکو ٻوم دي قوم دي قوم مٽي، جنگ آندي عقاب تي آڙيان ني
 قاسم! ڪون سيوي دلدار بينئون پوتيان عشق فراق ديان ڦاڙيان ني.

— ❦ —

(۱) خ. 'چيچ ٻاليان تيڏيان ٻاليان جو ڪل - الخ'؛ ڌ. 'چيچ ٻاليان تيڏيان ٻاليا جو ڪل - الخ'. (۲) خ. 'هٿ هٿ جهٽدي گت وڃي'؛ ڌ. 'هٿ هٿ گت وڃي' (۳) اصل. 'جند جان ضهان نشان ڪيٽي الخ'. سنان = نيزو - پالو. (۴) خ. 'هيرا هير ڪيون مٿن هٿيان تي'؛ ڌ. 'هيرا هير ڪيون مٿن ڪيها، ڪنن سچ سچ رنگ رچديان. (۶) اصل. گهر گيان ڪر گچديا. (۷) اصل. پٿان آڏ توڏ دي ماڙيان ني. (۸) خ. 'سڪي پيوڙ دي سپڙه ڪون چيوڙ لڳي جهنگ جهيڙ چلي پٽ چاڙيان ني. ڌ. سڪي پيوڙ دي سپڙه ڪون چيوڙ لڳي جهنگ جهيڙ چلي پٽ ني'

سي حرفي: لولي

الف يار ميڏي گهر آوي آوندا ڏيڪان تان ڏڪ جاوي
سهڃون انگ نه چولي ماوي سوهي ويس ڪران سير ساوي
درجن چوڙ ڪڙي هر دعوي گوڏي ڪول بهي گڏ کاوي
يا رب منگيم ڏي تون تيموين
آ ميل ڍول شالا جڳ جيوين

بي دي بات سٿيان ڪيهي ميڏا يار ٿيا پر ڏيهي
اصلون ڏيڪ نه ڪيتم ڏيهي ليڪي لوح، پلپسان تيهي
ويسان جهاڳ آئي منهن جيهي ليندي نينهن نيسندي نيهي
مارين يار وسارين ڪيون
آ مل ڍول شالا جڳ جيوين

سن تون ٿي تبارڪ تعاليٰ يا رب يار ميلن نت والا
اوچڪ آيسر سيع سيالا پهلې رات نه مارم پالا
بلبل ويڪ جيوي گل لالا جنهن ڪاڻ ڪاٿير سخت ڪشالا
من نال جام صراحي پيون
آ مل ڍول شالا جڳ جيوين

سن تون ٿي سونهاري سڏان اوسي سڏ ميڏي سن ڪڏان
جنهن ڪاڻ لعل پنگوڙا اڏان ٿڌڙي هير سهاوري هڏان
نچان جهمر آوي جڏان موٽي خر پوون پر ڪڏان
ميڏي چاڪ سهڻا هت سيموين
آ مل ڍول شالا جڳ جيوين

ڪنهن نال جڏم ڪران مٿن جهيڙي مٿن ڪنر نيت لڳيجين؟ ٺيڙي
 هر دم هوندا هيڪي ويڙهي يا رب ٿوڙ نه جوڙي مهڙي
 باري پار اڪارين ٻيڙي ٿڌڙي نار اڪيندا ٿيون
 آ مل ڍول شالا جڳ جيون

هي هُن عشق آيا ڪر هَلان ڪنهن هٿ آڪ سَنِيها گهَلان
 ٻيڻي وانگ ٿيڻڊاڻي ٻَلان چٽڙي چوڙ سناسين رَلان
 پُڪلي ٿوڙ پيُوتي مَلان همدم ڏيندم درد هلاڪي
 مِلير يار نه ٿيؤم ياکي

خي هُن خط فِراقي لِيکان لِيکان ڪنهن ڪن سِيکان
 جوڙان مَس هڏي پَن مِيکان وِجان ڌوڙ پوون جِي ور ڪان
 آوي قاسم جنهن ڪاڻ سِيکان جان بَت خاڪ نه ٿيندم خاڪي
 مِلير يار نه ٿيؤم ياکي

دالين داغ پا دَر درلين؟ تو ٻين ماس پَتيا مَه هِلين؟
 مُرده جيءِ پووي خوش ڪِلين؟ سَهڻي ٿور اڱڻ جِي ٿِلين؟
 مَلان مُشڪ عطر جِي ملين؟ مولیٰ! ڪول وصل در طاقِي
 مِلير يار نه ٿيؤم ياکي

ذالين زنگ پيئون گهت زَنگي بچمي نينهن جنگاور جنگي
 ويري ويڙه ميڏي دل ونگي مَلان پُوت پيُوت مَلنگي
 سامين نال ڦِران سِر ننگي ڏِتي سُرڪ فِراقي ساقي
 مِلير يار نه ٿيؤم ياکي

ڪيتر رهبر ري رواني پَنيم يار ڏهون پرواني
 گهونگهت لاه! لِيکان لِيڪ جاني مُنجان ميڙ طرف مَسٽانهي
 ملن شاه ٿيون شادمانِي ڪلن باغ مُرادان باقي
 مِلير يار نه ٿيؤم ياکي

ظالم زڪي زمانا آيا ميڏي يار مهينا لايا
 چاتم ڏينهن سڙ سال سيڏايا ميلسان يارب يار ملايا
 موهن ماه ڪينهين بيرمايا بيبي وات وصالي وپڪان
 اي ڏک ڏيک لهن، جبي ڏيڪان

سپلڊين سڏ ڪٿان سڙ پيرين^۱ وهلا ميٽيم شاه وزيرين
 ڪيلدي ڪنڊ رلايان ڪيرين دلبر ڏير ڏپوين دلڏيرين
 هر دم چاڪ سهاوي هيرين قاسم لطف رباني ويڪان
 اي ڏک ڏيک لهن، جبي ڏيڪان

پيتم نشين شراب طهورا پياري جام ڏتا پڙپورا
 پيتم اوت آلت پنڄتورا (۱) لڳا نينهن، نچان گهٽ نورا
 اي تن ڪيتم ساز طنهورا پيرم راڳ رلايان ريڪان
 اي ڏک ڏيک لهن، جبي ڏيڪان

اوسي سڻ صاڍ ميڏي سڏ جاني لائق شان پريا لاٿاني
 جيئڏي ٻانهيان دي مٿن ٻانهي تهٿون ڪوڙ ٿيون قرباني (۲)
 ٻڌم ٻانهي دي گئل گاني محڪم عشق جڙاين مپڪان
 اي ڏک ڏيک لهن، جبي ڏيڪان

آيا صاڍ ضلالت باري واڳان موڙ سڄڻ هڪ واري
 تئن تون واران^۲ جند پياري (۳) صدقون صدق ٿيون سڙ واري
 بلبل ويڪ جيوي گلاري پٽيان بيد درد ديان پيڪان
 اي ڏک ڏيک لهن، جبي ڏيڪان

طي هڻ تيغ بره سِر تڏي ٿيوي چور اهو جو چڙي
 ڪوڀي مار ڪڙي سِر ڪڙي سَمڻ ديڳ چڙهي آچلهي (۴)
 پيون عاشق جام آملتي سرڪي تيز ڪنون تلوارين
 يا رب يار ميلائين يارين

(۱) پنڄتورو پيالو. (۲) رخ. 'تهٿو آڙبان ٿيون ميڙباني؛ ڪ. 'تهٿون قرب ٿيون قرباني؛
 نش. تنهن تون گهول ٿيون قرباني. (۳) يعني: آڙ تو تان جند گهوريان. اصل. 'مٿن تو
 واران جند پياري. (۴) سمل ديڳ = زهر جي ديڳ.

ظي تون لنگه زمانا زنگي رَڪيئي برسير قرب ڪلنگي
 پيالا پيءُ تڙون تيشنگي انگي لاه ٿيوان سير ننگي
 ٿيوان مستو مست ملنگي منگهت موڙ سونهن مختارين
 يا رب يار ملائين يارين

تو سير عين الله دا سايا آيا يار لڙيجين آيا
 ميڏي درد ڪباڻي ڪايا وريهر مال مڏي گهر مايا
 تو ڪيون لاڙ مهينا لايا سير دا سودا عشق بازارين
 يا رب يار ملائين يارين

مينون غين گهٽيا غم دونهن (۱) ڪيئون سور ٿئي آ سونهن
 اگهي آهي اٺ آسونهن اصلون رمز پراڻي روهين
 اي ڏک نين آئي گهن دونهن ڪيتا وڻج حسن وڻجارين
 يا رب يار ملائين يارين

ڪليفي في فضل دي جهولي (۲) آئي سروئون مند مولي (۳)
 ميڏا يار آيا مٿن ڪولي يگي پيو سپيئي ڀولي (۴)
 ٿيون خر شلا مر ٿولي قاسم! ڏي باهين خس خارين
 يا رب يار ملائين يارين

ڪانگي قاف ڪتابت آندري آڪيس آيس اي درماني
 ڏيسان سهڻون ٻانهن سيراندي ٿيسين درد فراقون واندي
 لڏيان مفت مرادن باندي چيرا لعل ڪران سير چٽيان
 آيا ڀول مرادن پٺيان

ڪيتي ڪاف ميڏي ڪم پوري اصلون آهي جبي آڏوري
 چٽان پان سوپاري چوري ڪران ناچ، نچان گهٽ نورري
 ٻولن 'تون هين تون' طنوري سٿان دور درنگي دٿيان
 آيا ڀول مرادن پٺيان

(۱) اصل: 'مين تو غين گهٽيا- الخ' (۲) اصل: 'ڪهليو في فضل دي جهولي' (۳) اصل: 'آئي سرون مند مولي' (۴) 'خ ق' ڪڍي پيو سب ڀولي. ڪ. ڪڍي پيو سب ڀولي.

ڪيٽا لام لطف رب سائين ميڏا ڍول آيا مٿن تائين
 ڪٿيان خير خوشي ديان واهين ڪيٿيان داڙو پير دعائين
 چشمين جوڙ ڀلهيان جائين اڪيان ريجه رهيان جهي رٿيان
 آيا ڍول، مرادان پنيان

مٿن ڪن ٻيهر پيا مه ساقي (۱) مڌوا يار مٽاير ياڪي (۲)
 ڪيٽي ميڏي ڍول ملاقي (۳) همدم لٽي درد هلاڪي
 رڪيان رمزان روز ميثاقي قاسم! مل ڇريڻ مٿن ڪٽيان
 آيا ڍول، مرادان پنيان

لايا نئين فون نظارا مٿن ڪن بخت ڌرتا ول وارا
 گهٽي پون ٻارهن دا ڍارا همدم حامي نبي سونهارا
 لڳا نوبت سوپ نغارا مڃان ريش رقيب مٿيان
 آيا ڍول، مرادان پنيان

پوئو واد وٽوئا چٽا (۴) مٿن سير مينهن ميهر دا وٽا
 ڪاتي مار وڇوڙا ڪٽا ٻٽا خبر منافق مٽا
 مٿن تان يار مٽيا رٿا اي دل لنگه پئي ڏک وادي
 ڏيندا لوڪ مبارڪ شادي

هي هٽومان لڳائي لڪا ڌرتا باندر ڦوڪ پٽڪا
 مٽا جهگ مڳ جوت جهڙڪا ڏهه ڏهيسر ٺوڙ ٺڙڪا (۵)
 مليا ڌڙين عشق ڌڙڪا تڏان سیت لڪم ڪاڏي (۶)
 ڏيندا لوڪ مبارڪ شادي

لاهون لائق پير لڪياري سنڌ هند جنهن نوازي ساري
 باري بار آنيا باري (۷) ڪلنگي برسر شه ڪلتاري
 مهدي مير سونهي مختياري قاسم گهن آيا گهر هادي
 ڏيندا لوڪ مبارڪ شادي

(۱) پيا = دلبر (۲) مڌوا = مڻو- ريلو. ياڪي = وڇڙيل. (۳) اصل: 'ڪيٽي ڍول ميڏي ملاقي' (۴) چنڊ، جو گهرڻ هيٺ هو سو چٽو. (۵) خ. 'ڏهه سر ڏهيسر ٺوڙ ٺڙڪا'؛ S. 'ڏهه هيسر ٽڪر ٺوڙ ٺڙڪا'. (۶) خ. ڪٽ. 'تڏه سیت لکمن ڪاڏي' (۷) اصل. 'تنهن باري بار اڏايا باري'.

الفا عشق تيڏي لڪ ٿوري ڪيٽيان نال ڀلايان پوري
 آيس گهوت، جنهن دِي گهوري اڱڻ يار ڏيندا سو ٿوري
 تن تون گهور ٿيوان مٿن گهوري گل ڦل سڀج وچايان گادي
 ڏيندا لوڪ مبارڪ شادي

يٰي هن ياد ڪرو رب تعاليٰ ڏيکون پير مغان مِي والا
 ڏيندا ٿوري نور پيالا مٿن ڪون شاه ڀلائي شالا
 ڪلمي ڪاٿيا سخت ڪشالا مومن لهندي مفت مرادي
 ڏيندا لوڪ مبارڪ شادي

لا اله الا الله محمد رسول الله

بيت سرائڪي : محبت ۽ مجاز

يار ميڏي سينگار ڪيتا، سير سُونهن درُست دُشالهي - آفضل عالي
 مور ٿيئون ڪمزور، ويهڪن جيٽ ٿور ٿرڻ دِهي چالهي - ناز نرالهي
 موتي ڏند، گهٽن دل بند، جڏان چا ڪنڌ ڀلامڙ پالهي - سؤ غم ٿالهي
 لال لبان سير لالهي لائي، خوب ڪلهي گل لالهي - ٻي مثالهي
 سي منصور لکين مخمور ٿيون، ڀرپور پيون پيالهي - مستي والهي
 سؤ مشتاق چڙهي سير سُولي، ڪاڏي بشير ڪالهي - زلفان والي (۱)
 سؤ عاشق مشتاق ٿيون، جي مست ڦيرن متوالهي - ڪاڻ وصالهي
 گل وچ ڪمني ڪرن گدائي، بيڪ پنن بيحالهي - تَنبُڙيان والي
 قاسم ٿي قربان تَنهِيان تُون، ڏيکي آپ ڏر ڪالهي - آ گڏ جالهي (۲)

محبوب، ڏٺوسي خوب، درلين تي دام گهٽي دُر دانا - يار يگانا
 چٽڪيا شوق شڪار شنائي، چا ترڪش تير ڪمانا - ڪر بهانا
 مَن آساڏا محبت دي وچ محو ڪيئس مردانا - هي شڪرنا
 دوست درلين دا تنهن در آوري، جنهن تي راض ربانا - بي بيانا
 گل قاسم دِهي اڻ گهٽيونهي، گنڌ زلف دا گانا - دست نشانا

(۱) هيءَ مصرع فقط ڪش ۾ آهي. (۲) نسخن ۾ مصرعن جي اختلافي ترتيب کي سموهي هيءَ بيت ٽئين سر مرتب ڪيو ويو آهي.

محبوب، اساذ خوب، جذان [ڪر] فرمان فوج چڙهائين - [ڪر هلائين]
 ڪر سينگار سبز سرخ [تين] بيحد ويس بنائين - مار منائين
 جوهردار زلف دري خنجر، لَنُءُ لَنُءُ وچ لڳائين - چوب چڙائين
 نيزا نينهن نظارا، قيسر قرارا، هڪ چيڪائين - [تين] پيا چائين
 قاسم ٿي قربان تنهان تون جيڪر نينهن رلائين - توڙ نپائين (۱)

مولود ۽ ڪافيون †

مولود *

- جهجها ڏيڇ جُهار، منهنجا عالم جيبي آڌار [ڪي]
پانڌي پريان رسول ڪي، جهجها ڏيڇ جُهار
۱. آجو ڪريو احمد! عاصي ڪُون آزار
۲. سگ پانهجو سپرين! وارث ڪيم وسار
۳. سگهو موٽج سيدا! سڌ سڻي سالار!
۴. رهي آهي روح ۾، پيرس تنهنجي پچار
۵. قاسم جي ڪونين ۾، سيد لهج سار

ڪافي: سرڪلياڻ

ايهو ميڏا حال، سانول سڏا

ڪيهي ڪل بيگانهي لوڪ وو

۱. مادر ميڏيان جڏان گنڌڙيان مينڊيان، هٿين وه وه چلڙي وينڊيان (۱)
نينهن لائيس مٿن نال
۲. ڪيتر ناچ ماريم ڪڙ تڙي، ڊُڪ چڙهيٿان عشق دي ماڙي
سڙن سڀ سيال
۳. عجب رمز اشارت آئي، لوڪ ڪنون لُڪ يار سڻائي
گجهون گجهڙي گال

† مختلف نسخن ۾ ڪن ساڳين ڪافين جي مٿان 'ڪافي' توڙي 'وائي' عنوان ڏنل آهي، هيٺ اسان ساڳيو هڪ عنوان 'ڪافي' قائل ڪيو آهي.

* هيءَ مولود فقط S ۾ آهي.

(۱) S. گنڌڙيان مينڊيان.

۴. ملير رانجهن رنج ٿيا ڪيڙا، ٿرتئون چاتر پرت دا پيڙا (۱)

صاب پئي سڀ سوال (۲)

۵. قاسم! ڪٿي ڏک ڏينهن ڏولاوي، ڪيڙا چوڙ ڪڙا سڀ دعوي

وليبي ني واء وصال

ڪافي: سر جو گ

جو ڪيڙا پڇ پوڻيان نون، ڪوئي يار دا ڏي ڏسڙا

۱. خزان تن دا خون سڪايا، چل پيا چولت چڙوايا

ڏينهن ڪٽينديان نوبهار دا ڏي ڏسڙا

۲. آک ڪيا ول آيا ناهين، آيس تو در دؤڙ تڏاهين

من موهن مختار دا ڏي ڏسڙا

۳. 'نَحْنُ أَقْرَبُ' سٿير اشارا، ڍوندرهي مين رنگپور سارا

بلبل رووي، گلغدار دا ڏي ڏسڙا

۴. مار نجومِي اميدِي بخت دا ڍارا، ڪڏ ان ميلسي يار پيارا

پچدي وکان آهين وار دا ڏي ڏسڙا

۵. قاسم پيا پيش طبيبان، سڀ سٿاير حال حبيبان

دارو پچان بيمار دا ڏي ڏسڙا

(۱) خ ق. 'توتر چتر پڙا'؛ ظ. 'توتر چتر پڙا'؛ د. 'توتر چتر پڙا'، ش. 'توتر چتر پڙا'؛ ڪ. 'توتر چتر پڙا'. سڀني نسخن جي پڙهڻي سبب آهي. متن جي پڙهڻي خليفه حاجي شير محمد جي روايت جي آڌار تي ڏني وئي آهي، جنهن جي مراد هن طرح آهي: لاڙ ۾ حضرت موسيٰ جا پيڙا باسندا آهن. ڪٿي عجا لنڙون ٺاهي، مڃتا مڃن وارو هڪ هڪ ڪري ڪنڊو ۽ چوندو ته 'جي مراد پوري ٿي ته آخ هيترا پڙا ڏيندس'. هن ست ۾ پڙي ڪڍڻ (= چاتر پڙا) واري مڃتا ڏانهن اشارو آهي. (۲) اها پڙهڻي ڪ مطابق آهي. ٻن نسخن موجب: 'پئي ثابت سڀ سوال'.

ڪافي: سر جوڳ*

- لوت رانجهو وري نيتئي دڳ تون
 ڦر رانجهو وري نيتئي دڳ تون
۱. روز الستي ڏينهن جڏان دا وري
 مَن تين رانجهن عشق تڏان دا وري
 مين تيڏي، سڳ تون (۱)
۲. اوڙي پاڙي وچ مڦالان وري
 رانجهن سر سڀ سياليان وري
 مين تيڏي، جڳ تون (۲)
۳. قاسم آڪي نال نمائين وري
 ڪر تون رانجهن يارائين وري
 ڳل ميڏي لڳ تون (۳)

ڪافي: سر جوڳ

- آساڙي اڱڻ آڄ سڻاڳ وري!
 رانجهو يار پاڻي وڻ پيرڙي
۱. ميل سڀيان مينون ڏيوو مبارڪ، وليڻي وصال دي واڳ وري (۴)
 ٿئي سڻاڳي سڀ سهرڙي
۲. ڪوء ڪٿان پَن نال ڪپڙيان وري، ڦولان مَن ڏينديان آڳ وري
 سانئون وڙ جهنگل دي گهرڙي
۳. شڪر الحمد لله رانجهو يار مليوسي، هڻ وڻيا آساڙا پاڳ وري (۵)
 ڪيتي چاڪ دليين وچ دهرڙي (۶)
۴. آڪي قاسم منجهڙين والا، آيا اساڙي ماڳ وري
 ڏيسي ڳلي ڳلي سو ڦيرڙي

* هيءَ وائي فقط ڪ پر ڏنل آهي، اصل ۾ ٿل جي ٻڙهي:

’لوت رانجهو وي نيتي دل تون، ڦر رانجهو وي لتي دل تون‘

- (۱) اصل. ’مين تيڏي سڳ‘ (۲) اصل. ’مين تيڏي جڳ‘ (۳) اصل. ’ڪر تون ياروڻائين وي -
 ڳل ميڏي لڳ‘. (۴) خ ن ڪ ش. ’وليڻي وصال‘؛ ظ. ’ولي وصال و‘
 (۵) خ ن ڪ ش. ’شڪر الحمد لله‘؛ ظ. ’الحمد لله‘ (۶) اصل. ’ڏتي چاڪ دليين وچ دهرڙي‘.

ڪافي: سر جهنگلو*

- سڄڻ ول آوري مٿن ڪولي، ڏولڻ ول آوري مٿن ڪولي
 ۱. جدا جالڻ مٿن نون مشڪل، جيويهن باغين ڀنڊن بلبل
 نهين ڪوئي تيڏا تڻل تڻل، رهيان هڻ گولي مٿن گولي
 ۲. سڄڻ اسان تي ٿيا راضي، نه ڪيٽس مٿن نال بي نيازي
 ڏولڻ ساڌري مٿي آزي، ڄاڻان ڪيون ٿوري مٿن ٿولي
 ۳. ڏولڻ ول ڊيسڙي آيا، ڪيٽس ڪنهن رسز دا رايا
 راول ريجھ رنگ لايا، ڪيٽس سيل وڃ ائين سولي (۱)
 ۴. دلبر ڊيسڙي سائون آ، [قدم] ول اڱڻ ساڌي [چا]
 قاسم تي تون ڦيرڙا ول پا، سهڄون انگ نه ماوان چولي (۲)

ڪافي: سر بروو سنڌي

- ڪير پڄي ملان قاضين سان، غم م ڪاء گهم غازين سان (۳)
 ۱. ڪنهن نه پڙهي پڙهي يار ريجهايو، ڏول اچي گهر آزين سان (۴)
 ۲. ميڙي ملن منصور موالِي، رند وڌو بندر بازين سان
 ۳. نو بنو ڏس ناز پرين جا، چو وڙهين ملان ماضين سان
 ۴. قاسم کي نت نينهن نچايو، چير ٻڌي تند تازين سان

ڪافي: سر بروو سنڌي

- عشق عاشق ڪر مطالع، ورڏهر وپسار تون
 ري محبت مرد مانجهي! ٻيون ڪتابون ٻار تون
 ۱. ڪوڙين ڪتابون چو پڙهين، وٺ عشق جي آڌار تون
 [تان] سبز سرخي رنگ جو، دم دم پسين ديدار تون

* هي ڪافي فقط ڪ ۽ ش ۾ ڏنل آهي.

(۱) ڪ. 'ڪي ٽس سيل وڃ آو سولي'؛ ش. 'طالب ... ڪيٽس سيل سڄائي'.

(۲) ڪ. دلبر ڊيسڙي سانون آ ڪڏان ول اڱڻ ساڌي آ

قاسم تي تون ... ول پا سهڄون انگ ماوان نا چولي.

ش. دلبر ڊيسڙي ساڌي آ ول اڱڻ ساڌي آ

تي تون ڦيرڙا ول پا انگ ماوان نا چولي.

(۳) ظ. جا ڪافيا: غازي، بازي، ماضي، تازي (۴) ڪ. 'ڪنهن نه پڙهي پنهنجو يار ريجهايو. الخ'

۲. 'ڪنز' ڪافي، چو پڙهين، چاڪي پورين جنجار تون
جيت سودو ٿئي تون سڌو، پس پيره جي بازار تون (۱)
۳. آچلي چوگان ۾ نعرو هڻي نروار تون
سڙ سڙي سولي آسي، پر پهلواني پار تون
۴. بن بيائي کي وجهي، ڪر اصل کي اظهار تون
گولو م ٿي ڪمان جو، ساڪي سڌاء سردار تون
۵. قاسم سڙي سڀ سمجھ ڪر، اي پيرين جي پهچار تون
تنهنجو پيرن تو وٽ سڌا، چا کي پڇين ٻئي پار تون

ڪافي: سر بروو سنڌي

- ڪهڙي سانگ آيون بلما! ڪهڙي سانگ آيون تون
۱. بيرنگي رنگ پيدا ڪيتوئي، مير چم مڪ چپايون تون
نه چٽوئي ڪو ٻيٽا ٻيٽي، نا ڪنهن پيٽئون چايون تون
۲. سٽيوئي تخت هزارا شاهي، شوق جهنگل پا چايون تون
رنگپور دي وڃ سيل ڪيتوئي، خاڪي خرقا پايون تون
۳. انگ پيوت لنگوتيا جوگي، خاڪ لڳين ڪون لايون تون
ڪيتوئي قيد حسن دي قابو، ڏاڍي ڏاڍون تون
۴. الانسان سڙي و آنا سڙو، ڪالهه اهاڻي ڪايون تون
آنا احمد بيل ميم، عالم وڃ آلايون تون
۵. سڪ دا ڏيهه پيئون ست ڏکين، برسر بار آنايون تون
هٿين مار ڪهاڙا پيرين، آحدئون عبد سڏايون تون
۶. محمد مرسل آپ رسولان، هر جا حڪم هلايون تون
آپي عاشق آپ معشوقا، آپ چم آپ سمايون تون
۷. عشق متان چڪ آندا تيڪون، ٺاه رنگيلا ٺاهيون تون
وڃ ميدان محبت والهي، قاسم ڪوٽ ڪڏايون تون.

(۱) خ. ظا. 'جت سودو ٿئي تون سڌو. الخ.' ڪ. 'جت سودو ٿئي تون سڌو. الخ.' ش.
'جت سودو ٿئي تون سڌو. الخ.'

ڪافي: سر بروو سنڌي

- ايهو هٿ چوڙ چليا وٺجارا، ست سودا سود وڇارا
۱. سودا ڪيٽس، ڪر نه ڄاٽس، ڪيٽس ڪوڙ پَسارا (۱)
 ۲. 'فاني' ڪُونُ ڪر ڄاٽس 'جاني'، سَنَس داغ دوبارا
 ۳. ڪيٽ سڪندر تخت سليمان، ٽوڙ لَتيا شه دارا
 ۴. رنگپور دا شه چل سڏائڻان، ڪيٽس ڪوچ نغارا
 ۵. 'فاني' ڪُون مَت 'باقي' دي وچ، قاسم آڏو اوتارا

ڪافي: سر بروو سنڌي

- ويڪ جانبي طرف ميري، مِينُ هوئي حيران وي
۱. تڄهڪا لگا مڄهڪون، ڪاري ڪلجي مين کان وي
 - روز ڪيا تو پيا هي، ميري جان ڪُون نيشان وي
 ۲. پرچي پيارل ٿي ڪڏهن مان وٽر مينا ميزمان وي
 - ڪريان پاڻ کي پيار تون ڪوڙين پيرا قربان وي
 ۳. مانئي هئي مستان ڪيو تنهنجي مينا مڙگان وي
 - ڪوڙين لکين قاسم جهڙا، تنهنجي ناز ڪيا نادان وي

ڪافي: سر بروو سنڌي

- ڪو ڪيسيدِي سنگ نه چلدا، هر ڪوئي پابند پل دا
۱. ٻيٽا آذر بيهشتين وڙيا، آذر دوزخ ٻلدا
 ۲. پيٽون چايا نوح نبي دا، نوح دا واليا نه وکدا
 ۳. عيسيٰ چڙهيا بر آڪاسين، خضر ساڪين جَل دا
 ۴. رنگپور دي وچ قاسم آڪي، ڪيٽوئي سيل ڪَنوَل دا

ڪافي: سر بلاول

ڪيون ڪيتوئي ديوان، جاني [ڪيون ڪيتوئي] مستان
 تن ميڏي ڪون تو پَر ماري، ڪاري ڪير کان (۱)
 ۱. پنهن لکان وچ خوشيان هونديان عاشقان وچ ارمان
 آڪيان تيمڏيان خون ڪرينديان، زوري زور زيان (۲)
 ۲. آڪي قاسم جنهن ڪون ڪيتوئي، راتو ڏينهن حيران (۳)
 ديد ويڪا ڪي آپ ڪيتوئي، قاسم ڪون قربان

ڪافي: سر ڏناسري

آڪيتوسي ڪيا، وي سڀان! آڪيتوسي ڪيا!
 ۱. اڪ گهڙي دي اوڻ ڪيتي، پاپ پلي گل پيا
 ۲. ديس پرائي آ پيوسي، جتان ساء نه لا
 ۳. وقت جاوڻ دي رب آساڏي موت نه ماري ما
 ۴. آدم بن ڪر نال سڀان دي، وير پرايم وريا
 ۵. قاسم هن تان ڪڇن ناهين، ٿيو ٿا ها سو ٿيا

ڪافي: سر آسا

آسانون هويا، سڀان، لائيني دنڙي گهڙيري (۴)
 ۱. لڳيان بيره دريان چانان، ڪڙي گهڙيريان وائان
 قبول پڻان ڪانان، سڀان سميت والان (۵)
 ۲. سچ تيمڏي فراق ديان، سانون هويا وصالان
 گهڙيان تيمڏيان مٿن گوان، پيندي فراق [ديان] فالان (۶)
 ۳. نبي بخش مٿن ڪني آيا، ڪڙ مٿن سچ وچايا
 رانجهن مٿن ڪني آيا، تسان پيئون ساڏيان اي حالان

(۱) ظ. 'نهري قير کان' (۲) ظ. 'آڪيان تيمڏيان ڪنديان نه پيديان زوري زور زان'.
 (۳) خ ڪ ش. 'آڪي قاسم چڪن ڪيتوئي راتو ڏينهن حيران' (۴) اصل. 'گهڙيري دنوي'.
 (۵) اصل. 'قبول پيا ڪانان سڀا سميت واران'. (۶) خ ۵. 'پي لي فراق فالان' ڪ:
 'فراق نه لان'.

ڪافي*

- ڪوئي وي سنيھڙا ڪڏڻان، ميڏي يار نه گھليا
 ڪنھن پاڙوسين سڃي ڏولن پليا
 ۱. آڪ ڪياول آيا جو ٺاھين، ڏوڙ وڃان مٿن ھن ڪنھن در ٺاھين
 وات پلندي ميڏا يار نه وکيا
 ۲. وس نه رھيا مٿن تان بيوس ھوئي، خبر ٻي آڇ يار دي ڪوئي
 جيئڙا نماڻا جھوري دي وچ جليا
 ۳. نامثن رسايار انجھونا مٿن رنجايا، پير ڪڏان مٿن نه پر گھر پايا
 حيرت دي وچ ھيٺڙا رکيا
 ۴. قاسم ڪر ڪوئي داد اسڏا، ڪنھن برمايا ڌڻي ميڏڙا لاڏا
 ماس ھڏان تون ڳالھين سڻ سڻ ڪليا

ڪافي†

- ھيڻو مريھندڙيان، ھيڻو مريھندڙيان
 وچ درياء دي سيٽان سيٽان
 ۱. سي سيٽان ول ڏاڙن نه آيان
 او اوڏاھين رھيٽان رھيٽان
 ۲. وحدت دي درياء وڇڻولي
 ٽپ ٽپ ڏيون ڏيان ڏيان
 ۳. ٻانھن اولارن چنڊڙي مارن
 ھڪٻئي ڪنھن تريٽان تريٽان (۱)
 ۴. نال جنھان دي مٿن ھيڻو ماري
 ڪياڄاڻان اوڪيڏي ڪيٽان ڪيٽان (۲)
 ۵. قاسم ڪر ڪر ياد تينھان ڪون
 اڪڙيان رو رو رھيٽان رھيٽان

* ھي ڪافي فقط ڪ ش پر ھي. سر جو نالو ڄاڻايل ڪونھي.

† ھي ڪافي فقط ڪ ش پر آھي. سر جو نالو ڄاڻايل ڪونھي. (۱) اصل. ھڪٻئي ڪن ھڪ
 ترھيٽان ترھيٽان، (۲) اصل ڪيا ڄاڻا او ڪن ڪيا ڪيا.

این چیز *

در زبان هندوستان در سلوک و مناجات و غزلیات [و وائیہای]
و ریختہ [و راگہای] و ٹپہ و راسوڑہ و سہرا و بہجن و ہوری

در سلوک نکتہ توحید

بسم الله الرحمن الرحيم

ایا شاہ بیرنگ در باغ رنگ	لگی رنگ کی رنگ سین خوب جنگ
لگا عشق کا تب سے ڈنکا تمام	کیا ترک جنت کون آدم امام
نہ کہتے ہیں آدم کا مادر پدر	کدھر کا چلا ہے پھر آیا کدھر
تو 'بلس' میں دیکھ 'کن نیکون'	کہ پیدا ہوا پل میں گونا و گون
میں ماں باپ سین بھی تو آگے ہوا	نہ دیکھا آسی دیس جیتا موا
کہاں سون میں آیا کہاں جاؤنگا	کسی بات سو ڈر کے پچھتاؤنگا
نہ مشرک، نہ مومن، نہ ایمان پر	نہ قاتل یزیدی، حسینی، نہ حر
نہ بامہن، نہ جوشی، نہ زنا پر پوش	نہ ملا، نہ قاضی، نہ نرگی مٹے نوش
نہ ذاکر، نہ شاکر، نہ غافل غرور	نہ جن و پریزا، ملکی نہ حور
نہ خالق خدا، نہ خدا سے جدا	یہودی، نصاریٰ، نہ قوم لدا
نہ میں رافضی ہوں، نہ سنی صحی	نہ پڑھتا ہوں پوتھی، نہ صرف و نحی
ثوابوں سے آفت نہ طالب خطا	میری ذات مجھ کون کو دیوے بتا
نہ میں جانتا ہوں کہ میں کون ہوں	نہ لوہا، نہ پیتل، نہ میں سون ہوں
نہ ہاشم، نہ قاسم، محمد ملوک	نہ جھگڑا کسی سے، نہ کرتا سلوک
اسی دیس میں چل کے آیا جیہی	مذاہب طریقے میں دیکھے تبھی
کیا موج رنگین آبِ حباب	حباب ہی ملیا آب سین آب آب

* یہ جز قلمی نسخوں میں سندھی رسم الخط میں لکھا ہوا ہے اور کاتبوں کی غلطیوں کی وجہ سے جملہ متن بالکل مبہم اور پیچیدہ بن چکا ہے۔ بعض اشعار موزون ہیں مگر زیادہ تر اشعار ماقط ہیں۔ بعض عبارات کی تصحیح کی گئی ہے لیکن کافی کچھ عبارات پھر بھی مبہم رہ گئی ہیں۔

دکھاتیاں ہیں موجاں طرح طور طور
وہ بھیدی پچھانے اسی بھید کون
بحر میں پڑی بوند ہو گئی بحر
بحر میں نکالے بھلا کون بوند
بحر میں بہی بوند موتی امول
وہی پھول پھل ہے وہی جھاڑ ہے
نظر بیچ آئے عجب ایک کھیل
کہ آگے بھی تھا ان پیچھے بھی ان
رہیا پہنچ اپنی اصل سے اصل

سبھوں میں ہے پانی نہیں اور اور
پچھانے گا جو شاہ ناپید کون
بحر ہے بحر ہے بحر ہے بحر
بحر میں ملی بوند ہو گئی سموند
وہی پھول پھل ہے وہی جھاڑ پھول
دوئی کی نظر میں تو بیگاڑ ہے
یہ ہے کھیت بویا، نہ ساتھی نہ یل
ملیا خاک میں ایک ساتھی کا تن
نہ آیا ہماری نظر میں نقل

سناجات بجناب علی ولی

مطلع: عربی علی ولی کون، میرے سلام کہیو
در پر کھڑا ہوں دائم سائل سدا سوالی
دیجو بھلا گدا کون ایمان انعام کہیو
حوض کوثر کا والی، شہر نجف کا سلطان
ساقی پلا دے مجھ کوں، بھر بھر دو جام کہیو
تیرے جناب کا ہے، فدوی قدیم قاسم
اپنی زباں سے اپنا، اوس کون غلام کہیو

سناجات بجناب غوث اعظم

غوث اعظم پیر پیراں مدد میری میر میراں
جو چل آوی سو پھل پاوی کاٹ ہماری سب تقصیراں

ہم ہیں جینوں کے جنم کے داسی صاحب میرے سمیعاً بصیرا
جرم گناہ سب قاسم کے کیجیو معاف صغیراً کبیرا

غزلیات

[۱]

مغان نے جام دیا ہے مجھے میخان میں آ
 زہد کوں چھوڑ شتابی، کہا خمخان میں آ
 تجھ عشق کے پھندے میں کیا ہندو کیا مسلمان
 زاہد بھی پھنس رہا سب ایکان میں آ
 'انا احمد بلا مہم' ہے محض محمد
 عجب کیا بھید چہا صورت انسان میں آ
 منصور نے مارا تھا انا الحق کا نقارا
 سر پھینک دیا عاشق چوگان میں آ
 مذہب عشق نیارا ہے کفر [و] دین سے
 بستی سے نکل قاسم بڑھ میدان میں آ

[۲]

مجھ تشنگی کی آگ بجھانے کوں نہ آیا
 پھر جام وصل جانی پلانے کوں نہ آیا
 تجھ عشق کی آتش میں سدا جلتا رہا میں
 ٹک نین بھی نینوں سے ملانے کوں نہ آیا
 ہم عاجز و مسکین کو کب ہاتھ سے اپنے
 یکبار سجن پان کھلانے کوں نہ آیا
 صد سوال کئے قاسم ہنس بول توں ہم سے
 ٹک بیکہ گدائی کا دلانے کوں نہ آیا

[۳]

بھولے کون بٹا دھر دھنک۔ بان کا رستا
 یہ مانگ نہیں مستو! میخان کا رستا
 گل سرو، سمن، سنبل، کھیلا ہے چمن میں
 بلبل کون بتا مالی! بستان کا رستا
 ابرو کی کماں کھینچ سجن تیر چلایا
 لے تیر چلا سیدھا نشان کا رستا
 اے بوالہوس تو جا نہ پیرو کی گلی میں
 مشکل ہے بہوت عاشق بیجان کا رستا
 شب روز قاسم دیکھتا ہے باٹ تمہاری
 جیوں دیکھتے ہیں مومنان رمضان کا رستا

[۴]

خدایا مبتلی ہوں جسکا ووہی یار دکھا
 خونخوار بہوت دیکھے، غمخوار دکھا
 بلبل کی نمط روتا ہوں شب و روز ہجر میں
 خس خار بہوت دیکھے، گلزار دکھا
 کائے کون چھپاتے ہو بھلا چہرے کی جھلک کون
 یہ نور قدر لیل کا یکبار دکھا
 بازار میں لٹک کے کرے سیر سرجن
 پابند کیا چنچل رفتار دکھا
 اے باغبان تجھ باغ کی زکواۃ ادا کر
 آیا ہے گدا باغ میں انثار دکھا

قاسم سے کر بلا میں لڑتا ہے سیہ دل
 اس کافر کون علی شہ کا ذوالفقار دکھا

[۵]

خدا او دن کبھی آوے جسی دن یار آویگا
 کله سر پر پہن شاہی سپہ سالار آویگا
 چپاچپ باغ میں بیٹھا چھپا کر آپ درس کون
 چمن میں چل کبھی چنچل کبک رفتار آویگا
 نہیں کس چور کی حاجت خزانہ لوٹ لے جاوے
 میرے گھر عشق لالہ کا وہ چوکیدار آویگا
 رقیب رو سیہ بدخو ہے دیتا روبرو گالی
 خدایا پھر گلی میری نہ یہ خونخوار آویگا
 پڑھا لاتقنطوا کا میں سبق استاد کامل سے
 ہووینگے کام سب پورے ابھی مختار آویگا
 فجر کے وقت شبنم سے رنگیلے پھول کھیلینگے
 تمہارے باغ میں قاسم صبا بسیار آویگا

[۶]

ہیں روتی بلبلان یا رب کبھی بہار کون لا
 مٹادے لالہ کا داغ اور کبھی ہزار کون لا
 کر دیا مجھ کون میرے یار سے اغیار جدا
 چمن میں خار نکالو کبھی گلزار کون لا
 چمن میں پائوں نہ ڈالے کبھی خزان کا خدا
 فجر کے وقت صبا جا توں نوبہار کون لا
 پاس تمہارے آیا ہوں اے عاشقوں کے دلال
 بکاتا ہوں بہوت سستا خریدار کون لا
 جن کون حنا کا ہاتھ میں پر خون ہے نیمچہ
 قاسم کسی طرح وہ ستمگار کون لا

[۷]

گھڑ دے اے سنارا! توں میرے یار کا چھلا
گھڑ دے جو چھلا تو تمہارا ہوئیکا بھلا
چھلا گھڑ دے سونے کا اب کی گھڑی
میں بھی راضی ہوا راضی ہوئیکا اللہ
یار نمازی ہے کوزہ بھی چہیے
میں بناتی ہوں ہیا شتابی مُصلا
کر دیا یار کون اغیار جدا جب
کاٹے توں ہیا تس دشمن کا گلا
کوئی عیسیٰ کا کہلاتا کوئی موسیٰ سے ملے
پکڑتا قاسم ہیا تو نبی مُحمّد کا پلا

[۸]

یار وفادار سیس اغیار نہ ہونا
غیروں کی سنکے باتاں بیزار نہ ہونا
کچھ رحم کیا جیئے پریزاد گدا پر
عاشق کے سدا حق میں تلوار نہ ہونا
بلبل کی رسم چھوڑدے پروانہ کی لے سیکھ
گل گل کے اوپر نیس دن نثار نہ ہونا
ایک دار پڑ سوار ہو منصور کی مانند
ہر خوہرو کا پل میں خریدار نہ ہونا
حاکم کون مناسب ہے انصاف عدالت کا
رعیت کا کبھی ظالم خونخوار نہ ہونا
حق نے بنایا ہے تیرا خاک کا پتلا
اس خاک کے پتلے کا پرستار نہ ہونا (۱)
غیروں کی مجالس کا پابند نہ ہو قاسم
بدکام پکڑ ہاتھ سے بدکار نہ ہونا

[۹]

جمعاتی ہوں تم آگے کرو میرے امامت
 ہے اسانت، ہے اسانت، ہے اسانت
 دین احمد کا ہووگا برقرار
 ہے سلامت ہے سلامت ہے سلامت
 جب تلک آتا نہیں آغوش میں معشوق
 ہے قیامت ہے قیامت ہے قیامت
 عشاق کو کرتا پکڑ یک مو میں معشوق بند
 ہے کراست، ہے کراست، ہے کراست
 قاسم کہے عاشق کے حق میں یہ دشمن رقیب
 ہے علامت، ہے علامت، ہے علامت

[۱۰]

گلشن کی خہر خوب صبا باد سے پوچھو
 تصویر قدِ سرو کی شمشاد سے پوچھو
 بیدرد کو معشوق سے کیا کام ہے یارو
 شیریں کی حقیقت بھلا فرہاد سے پوچھو
 آتے ہو نہ جاتے ہو ستاتے ہو بھلا کیوں
 تقصیر ہے کیا میری پریراد سے پوچھو
 نکلا ہے ستمگر وہ لے کر تیغ ادا کی
 مجھ خوں کی خبر خنجر فولاد سے پوچھو
 غم درد کی تصویر قاسم کن کون بتاؤں
 آواز میری آہ کا تم ناد سے پوچھو

[۱۱]

کس کون یار ستاتے ہو، پھر کیوں مکھ چھپاتے ہو
 آتش عشق لگا میرے تن میں، سینے کون سلگاتے ہو

پکڑ ذبح کر مرغ موالیٰ کاٹ کلیجا کھاتے ہو
 اور سین کر کے گھاتاں باتاں، ویکھ مجھے چھپ جاتے ہو
 آتے ہو نہ جاتے ہو، نہ پھر کر بانگ بلاتے ہو
 چشموں چکنا چور کیا ہے چترن کیوں چتراتے ہو
 بات کہو سچ صاف پیاجی کن کون پان کھلاتے ہو
 کہاں برہمن کہاں ہے جوشی، لوں لوں تلک لگاتے ہو
 انگ بھبھوت لگا کے جوگی بنسر بین بجاتے ہو
 اس نگری میں نیہ لگا کے گاتی سوز سناتے ہو
 آپ جھرو کے بیٹھ رنگو رنگ، محلاں چست بناتے ہو
 چنگ، دھکڑ، مردھنگ تھیاں تھان، بنرا ساج بجاتے ہو
 خاکی خرقہ پہن پیاجی آدم نام کھاتے ہو
 کوچ کیا رجبوت رنگو رنگ فرنگی فوج چڑھاتے ہو
 پریم نگر میں نوبت باجی، تھن ہن کیا تھکاتے ہو
 کہے قاسم کیا خوب تماشا جھنڈا دست جھلاتے ہو

[۱۲]

تیرے در پر کھڑا ہوں میں سوالی واہ واہ
 نہ چھوڑو تم سخی مجھ دست خالی واہ واہ
 آیا ہوں دور سے ساقی میخان میں آج
 شتابی دے طہورا لے مشالی واہ واہ
 میری دل کوں بنا بلبل کیا بستان تیرے
 عجب کیا باغ بویا ہے تو مالی واہ واہ
 میرے دل کے کبوتر کوں جبھی صیاد دیکھا
 نکالی عشق شکرے کی دؤالی واہ واہ
 عرض کرتا ہوں، نہیں سنتا وہ کبھی
 یار میرا ہے لا ابالی واہ واہ
 قدیمی مبتلی قاسم جنہوں کا ہے مرید
 مکمل سرشد صاحب کمالی واہ واہ

[۱۳]

بازار میں آیا ہے دیدار کیا چیتے (۱)
 دل جان سے جی اپنا نثار کیا چیتے
 اغیار کی کچھ بات میں بیزار نہ ہونا
 اس بات کوں پھر البت تکرار کیا چیتے
 کس وقت ضرورت کے پھر بھاگ نہ جانا
 دشمن کے اوپر ہاتھ میں تلوار کیا چیتے
 یاروں کی مجالس میں غیروں کا آنا کیا
 گلزار کی محفل میں جدا خار کیا چیتے
 کیا نفع کیا ضرر سے کچھ کام نہیں میرا
 سب کام میں محبوب کوں مختار کیا چیتے
 بوم بڑی دیکھ کے خوشنود نہ ہو قاسم
 شہباز پکڑ ہاتھ میں شکار کیا چیتے

[۱۴]

گھر چل ہمارے چنچل آتا کبھی کبھی
 بدخو رقیب کوں بھی ستاتا کبھی کبھی
 جس وقت او سرین آتا ہے انجمن میں
 پیڑا ہمارے ہاتھ میں کھاتا کبھی کبھی
 در پر سدا کھڑا ہوں مانند گدا سوالی
 اپنی سجن محفل میں بٹھاتا کبھی کبھی
 غم درد کی کتابت لکھ بھیجتا ہوں دائم
 قاصد حضور میں جا سنا کبھی کبھی
 عاشق بازارِ خوباں لکھ صد ہزار آتے
 اس میں بھلا کو ایک بکاتا کبھی کبھی
 جلتا ہوں غم کی دھوپ میں تجھ بن سدا سرین
 آبِ وصل میں قاسم نہاتا کبھی کبھی

[۱۵]

دلدار دکھاتا ہے نو ناز ہنسکے ہنسکے
کرتا ہے عاشقوں کی جاں گداز ہنسکے ہنسکے
عشق کے پھندے میں محمود پھنس رہا ہے
کرتا ہے غلام شاہ کو ایاز ہنسکے ہنسکے
اپنے درد کی باتاں محمود جا سجن کون
غیروں میں چھپ سناتا دل راز ہنسکے ہنسکے
تم سچ کہو اے محبوباں! یہ مان کہاں سے پایا
عشاق کون دکھاتے ہو غماز ہنسکے ہنسکے
قمری ہمارے دل کی کب تک بچیگی قاسم
ہر روز آڑاتا ہے شہباز ہنسکے ہنسکے

[۱۶]

چلا یار تو بازار مولیٰ خیر کرے
پاؤں کس طرح دیدار مولیٰ خیر کرے
لے صورت انسان کی میخان میں آیا
پی مست ہوا مست لی دست میں تلوار
مولیٰ خیر کرے
بلبل کون ذبح کرنے چل باغ میں آیا
کہاتا ہے پکاتا ہے کلیجا کماندار
مولیٰ خیر کرے
یا ترک سیہ دل ہے یا چھیل چھبلا
صیاد ہے بیداد ہے فولاد فتم دار
مولیٰ خیر کرے
کس بھید سے میاں قاسم! دلدار کون پاؤں
دشوار ہے دشوار ہے دشوار!
مولیٰ خیر کرے

[۱۷]

او بھٹلا بالہم جی نے جا کہیو فریاد میری
 سارا ہے درد تمہارے، کیجیو داد میری
 یا الہی شبِ ہجراں میں سحر ہے یا نہیں
 عمر جاتی بن دیکھے ہیاں برباد میری
 قاصدا درد کا نامہ توں روپرو دیجیو
 بھول گئی بات سجن کو نہیں کچھ یاد میری
 تمہارے عشق کا تلقین دل کیا قبول آج
 نیند سوں آنکھ جگائی تیرے ارشاد میری
 ابرو کی تیغ سے در پر مرا پڑا ہے شہید
 اب تو سر پر آٹھا لاش پریزاد میری
 قاسم درد کی تصویر بتاؤں کن کون
 ہنوز کوک سناتا پری کون ناد میری

[۱۸]

ڈالے کنویں میں اللہ دشمن اغیار کون لے
 جلا دوں آگ میں آسے خوفی خونخوار کون لے
 آنے جانے نہیں دیتا کوچے میں یار کے وہ
 کاٹوں میں آس کا گلا، ہاتھ میں تلوار کون لے
 اگر ہوتا کبھی ظالم بکری کی شکل میں
 بیچوں میں اب کی گھڑی کاٹ کے بازار کون لے
 جس ظالم نے ظلم کر کے کیا یار کون جدا
 پکڑ دیجیو جا آسے دوزخ فی النار کون لے
 سن کے فریاد میرے درد کی آیا ہے علی
 قتل کافر کون کیا شاہ نے ذوالفقار کون لے
 قدیم قاسم مسکین ہے سبتلی جس کا
 بلا لاؤ گھر میں میرے احمد ابرار کون لے

[۱۹]

ے مست شتابی آ، میخان بلاتا ہے
 سر کاٹ لے آہاتھ میں خمخان بلاتا ہے
 شب روز صراحی کون لبریز کیا چیئے
 بھر جام لے آ ساقی، مستان بلاتا ہے
 جب وقت لڑائی کا مردوں کے اوپر آتا
 اوس وقت بہادر کون، میدان بلاتا ہے
 آئی ہے نوبہار مچی دھوم چمن میں
 بلبل کون اڑا لاؤ بستان بلاتا ہے
 وہ رات شرفدار میرے بھاگ میں آوے
 جس رات میں عشاق کون گلجان بلاتا ہے
 اب شاہ سلطنت کا آیا ہے انجمن میں
 اٹھ چل شتابی قاسم! سلطان بلاتا ہے

[۲۰]

بن یار دن کٹے تو صدبار حیف ہے
 اُس بے بقا کون دیکھنا دیدار حیف ہے
 عاشق وصل نہ پاوے فرہاد کی مانند
 جب نا لگاوے خنجر تلوار حیف ہے
 جنہیں سدام وصل کا بھر بھر دیا ہے جام
 اس یار سے پھر ہونا اغیار حیف ہے
 شاہ نجف علی کے دشمن کون مل سبھی
 یوں کم دو کہ تجھ کون خونخوار حیف ہے
 قاسم مراد وصل کی جب تک نہ پاؤں میں
 ہاتھوں لگانا سیندی سنگھار حیف ہے

[۲۱]

آگ دیون آیا ساجن، انگ انگ آگ دیوائی ھے
 دل میں دیرا دوست کا، اندر نہ اور سمائی ھے
 آجا پیا گلے لگ میرے سینے میں سیچ بچھائی ھے
 فریاد اس بیداد کی سارے لوک میں کوک سنائی ھے
 پھر مجھے مارن کون کیا بھر نہ دید دکھائی ھے
 آنکھوں میں انجم پا کے، سرمہ کی ریکھ جڑائی ھے
 قیامت کا عذاب دینا، میرے تن میں تیغ چڑھائی ھے
 پھر مجھے مارن کون لالی لبں سر لائی ھے
 قاسم کہے سن یار میرے مجھے دیکھ کے مکھ چھپائی ھے
 صاحب جھروکے بیٹھ کے اوروں کون دان دلائی ھے (۱)

[وائیہای *]

وائی: سُر سارنگ

- سجن ٹک کرم کر، دیکھوں دید تمہارا
 بچھوڑے کیا ہے بدن بیقرارا
 ۱. جہاں جائکے بیٹھا میرا ہی پیارا
 چلو آج سیٹاں دیکھوں او دوارا
 ۲. سجن بن باغ میں بلبل ہے کرتا پکارا
 ہے سعادت تب اس کی جو کھیلا گل ہزارا
 ۳. کہے سوال قاسم ہادی سن ہمارا
 درسن دیکھایو منگے بیکھ بیچارا (۱)

وائی: سُر سارنگ

- ماہی کون ہے، جو کرتا گگن میں آواز
 ۱. کون بچڑی، کون بادرا، کون برستا سینہ
 کون رادھا، کون شاما، کون کرتا ہے ناز
 ۲. کون باجی، کون بجے بجیا، کون ناچے تھاتھا تھیا
 کون گاؤے، کون گویا، کون قاسم کون ساز

وائی: سُر بلاول

- بولنے والا وہ یار سین کیا جانا کون ہے
 ۱. مجنوں بن کے واں سے آیا، لیلی سیٹیں نیہ لگایا
 روز روتا زاروزار
 ۲. حسن کی چڑھ فوج آئی، نین سے کرتی لڑائی
 لوٹ لیتا شہ سوار
 ۳. سمجھ قاسم ہو سجان، بھید جانی کون پہچان (۲)
 میں کہوں تجھ باربار

* سندھی میں 'وائی' غنائی نظم کی ایک قدیم صنف ہے۔ (۱) منگرے = مانگرے (۲) بھید جانی کون = دوست کے بھید کو۔

[ریختہ]

ریختہ : تلنگ *

جا ہونی سا ہو رہی، سن بات یہ ہی میں سو رہی
انہونے کے ہونے خاطر کتنے عالم رو رہی
جو ہونا سو ہو رہا جو کھونا سو کھو رہی
ایک بھول تب پہچانی، آنکھ دیکھ جب دو رہی
لاکھ سوار دوڑاتے گھوڑے، واں کی وہاں ساگو رہی
قاسم بن ٹھن عشق بقالن باغ بقا کا بو رہی

ریختہ پاؤڑی *

رہتی شب و روز پریزاد میرے دام سین دور
لاؤں میں کس طرح اپنے پیا آغوش میں حور
کوئی بتلاوے مجھے تو نہ جاؤں میں کارو دیس
کروں فرمان میں اپنے بھلا حور ضرور

ریختہ *

سکھی ری میں کسے سنگ بھیجونگی سندیسوا
پریم رہے تم اب تو بدیسوا
آون کہ گئے ابھوں نہ آئے، ڈھونڈ رہی میں پورب دیسوا
آٹھ چل قاسم پیا کون لاؤں، کر کے جوگن بیسوا

ریختہ *

پیٹھ نہ دے جا، ہو جانے والے لا لا
ذرا تو کھڑے رہو، ہو جانے والے لا لا
سانسے کھڑے رہو بین بجائے، میں سنتی ہوں ہو گانے والے
چھپ چھپ کے کھاتی ہو پانوں کی بیڑیاں، قاسم کون دیجاؤ
کھانے والے لا لا

ریختہ *

بچھڑن کی نہ کہو بات، پیا بات بری ہے
 ہجرت کے میرے تن میں تیری تیز چھری ہے
 ایک لٹک میں لونٹ گیا شوق میں اسوار
 آس ناز پُر کے نیچے، بس تیز تری ہے
 پری رو کا ملن جگ میں مشکل ہنوز ہے
 رو بارہ میں پایا نہیں سب خشک تری ہے
 قاسم لٹک کے چمن میں کرے سیر سربجن
 شرمندہ اوس کے آگے سو آج پری ہے

— ❦ —

[راگمہاں]

ملاری کا نرا*

دیکھو لا چکتر بین لالچ میری بلاج سہت ھے
مانگ کی دھنک بان، دامنسی کرت تان
آؤری سکھیوا، گگن میں گہمت ھے
چنچلا کی چوری چال، لال ہونسی بھی لال
ادھرا کے بھنم لال، لال ایسی ہست ھے

ملاری کا نرا*

میں تو ہائی پیا کے دھن دھن نیو نیہ
میٹھے میٹھے بچن تم کو کہنے آئی
چلو تو پہچاؤں تم کو، او نہ آوت، نیو نیہ

ملاری کا نرا*

کر پکری موری، جہرا جھوری، ماکر سینی
کر پکری موری چڑیا فوری، انگیا کی لرتوری، ماکر سینی

جنجوتی*

میرا کب جاء سے لبھانا ھے، کانوکب جاء سے لبھانا ھے
سکھی آج نہ آیا میں جانا ھے، میں سنیا یار لبھانا ھے
سوکن کے داؤ سے، مستانم دیوانم ھے

دادرہ*

بہلما بہنیاں موڑنا، اچھنکھیاں باتاں کرلو
موسلی جگت - پیروا، بر زوری کر کے نند کو نوروا
کر کے چوڑیاں پھوڑنا

دادره *

سونے دياں چوڙياں ، مارو جي ڪهڙا دے
 مينا دياں چوڙياں، موٽيڙا جڙادي
 سن ميان قاسم اپنے پيا سنگ
 آنڪھ ۽ آنڪھڙي لڙا دے
 بلما ڪهڙا دے سونے دياں چوڙياں

—*~*~*—

ڏپس

[۱]

چلتی ٺهڪ ٺهڪ، چلتی ٺهڪ ٺهڪ
گوری گیند گات
ادھرنا کی بھنبھال، کنڇنا کی بکھن لال
چین میں گجر پھری پیا سنگ دم دم
مرگھوں سے تیکھے نین، کوئلا سے میٹھے بین
باجت پایل جھم جھم
اٺھ دیکھ قاسم، دھوم مچی دھم دھم
ناچت گوری طبلوا کے ہم ہم

[۲]

رستے رستے جوگی جمنا جایشے کاھے کون کرت تم بسرام
من کی لے مالا، تن کی تپت بھجانے کون چپ رام رام کا نام

— ❦ —

داسوڙه*

- ارے آڙ کانگا کب آوینگرے
 خبر لے آ میرے جانی کی
 ۱. آون کہہ کیونہیں آیو رے، میرو لالن کینے برمایو رے
 میرے یہ دکھ کٹ جاوینگرے
 ۲. کاگوا کہے میں آڙ جاؤں، تیرے پاس پیا کو لے آؤں
 تجھے ہنس ہنس گرھو لکاوینگرے
 ۳. تیرو لالن آیو ری گوری، تم کھیلو پیا سنگ اب هوری
 تیرے تن کی آگ بجھاوینگرے
 ۴. قاسم جن کی هوں میں داسی، میرے من کے انہرے آسی
 مجھے کلمے سے پاس بلاوینگرے

— ❦ —

سہرا

[۱]

الله کے نام پر میں بل جائوں
کبریٰ کے گھر احمد آیا، سید کے سہرے گائوں
پنجتن پاک، دوازدہ امام، محمد کا درس پائوں

[۲]

آج دُھن دُھن رے آج دھن دھن
میرے ہی مندروا آویں گے نوشا نما
شبہ دن شبہ گھڑی، پرگٹیو محمد
چین سین بھری سب دھرتی کھن کھن
عبداللہ کے گھر، آئند بدھائی
ناچت پری حور پایل کی جھن جھن
گند لے ری مالن! پھولوں کا سہرا
نیہ کی مچی دھوم، قاسم بن بن

بہجن

[۱]

مت بسارو رے ہو، من من ہری کی بات
بھائی بہن کٹم قبیلہ، کوئی نہ چلیگا سات
رام نام کی سمن جینے یہ ہی چلیگا سنگات
گنگا جمنا کاہے کون جانا، گھٹ میں بسے تیرے ناتھ
صاحب کی بندگی کر لے قاسم، آنسوں بھری دن رات

[۲]

سر کانرا

رام کے سادھو رام جپورے اور سوں کیا تیرا کام
سب جگ چلنا تم بھی چلو گے کون کرت بسرام
گنگا قاسم کاہے کون جانا رام بسے بس تیرے گام

[۳]

آدم نام گھلاتا کون

کون ہے کھاتا، کون ہے پیتا، کون جیتا ہے مرجاتا کون
۱. عیسیٰ کون، ہے موسیٰ کون، بن فرعون ستاتا کون
ابو جہل احمد کے سامنے، کافر تیغ چلاتا کون
۲. یوسف کون زلیخا عاشق، نیند میں نہ لگاتا کون
شاہ کنعان یوسف بیٹا، مصر کے بیچ بکاتا کون
۳. ہامن کون، تم جوشی پتلا پتھر کاٹ، بناتا کون
جو گئی کون، سناسی تیرتھ گنگا میں ڈوب نہاتا کون
۴. وہاں سے چل فردوس میں آیا، جب جب گندم کھاتا کون
اس نگری میں نہ لگا کے، ہٹ پیچھے بھرجاتا کون
۵. الٹ بیدھ کی بات بروہر، ستا کون، سناتا کون
تال مول سیکھ لے قاسم، بچتا کون بجاتا کون

— ❦ —

ھوری*

- پھاگن کے دن چار سکھی ری ،
میں اپنا لال منگا نہ دونگی
- ۱۔ سونا بھی دونگی، واری روپا بھی دونگی
کنٹھ نہ دونگی ادھار سکھی ری
- ۲۔ ہیرا بھی دونگی، واری موتی بھی دونگی
دونگی پھولوں کا ہار سکھی ری

مختصر سمجهاڻي ۽ اشارا

سر ڪلياڻ

مقصد: سر جي قربانيءَ کان سواءِ سڄڻ جو وصال مشڪل آهي: 'پرين جي پيڄن، کاتي پيڄي تن کي'. ڪلالن وٽ اڏي ۽ ڪات آهي. سڄا عاشق سر ڏئي سڙو پيئندا: 'جيءَ ڪڙا ڪيا جن، پيتيون تن پيالون'. وڏا بخت تن جا، جن کي الاهي جام جو سڌ ٿئي ٿو، اهي مست موحد آهن، جن جا 'نيٺ نشي سين واڳئا، سيني منجهه صمد'، هو حقيقي جام پي، خوديءَ کي وڃائي بيخود ٿيا، ۽ محبت جي ميدان ۾ سر ڏئي سرها ٿيا.

پس منظر: معشوق ۽ عاشق جي ناتا کي مختلف تمثيلن ذريعي ورجايو ويو آهي. سڄڻ جي سختي ۽ بيپرواهيءَ کي قاصائي ۽ ڪلال جي ڪهڻ ۽ ڪاٺ واري ڪار، ۽ ساقيءَ جي بي نيازيءَ واري رسم سان ڀيٽيو ويو آهي. ساقِي ۽ ميخاني جو پس منظر، سنڌ جي مشهور داستان موڪي ۽ متارا جي تمثيل ذريعي چٽيو ويو آهي. موڪيءَ جي مٿ ۾ نانگ سڙي اچي پيو ۽ شراب وه گاذڻون ٿي ويو، پر متارن اهي وه گاذڻون وٽيون پيتيون ۽ انهيءَ ست ۾ سر ڏنائون.⁽¹⁾

فصل - 1

- [1] ناهي ريت رڪات = رڪ رکان يا مهلت جي رسم ئي ڪانهي.
- [3] لهسيا پهرينءَ لوءِ = باهه جي پهرينءَ چپيءَ ڇراڻيا. ڪوءِ = گهٽي
- [5] نگهه، نگهون = اکريءَ جي بجاءِ زمين ۾ کوٽيل خاص قسم جي ننڍي گول کڏ، جنهن ۾ چانور (يا ٻيو اڻ) وجهي ڇڙين. چڱير = ٻريل - وڏي مرتبي وارا. نگهن وجهي نيهه. الخ = عشق ۽ محبت، مٿس مردن کي به ڄڻ ان مثل نگهن ۾ مهرين جي ڌڪن سان مهميزون ڏنيون.
- [6] سيڱون = ڪمانون (يعني تير)
- وائي: ڪهه ۾ = سختيءَ واري واٽ يا سفر ۾. ڪارڻي = ڪارڻ ڪندڙ، واهر - وسيلو.

فصل - 2

- [1] ڪڪوهه = شراب. گهٽ گهٽي ٿو گهٽ = هڪ ڍڪ به نٿي وڃيو جهلي. سرو = شراب.
- [3] ڪٽ ڪرڻ = اندازو لڳائڻ، جنهن ۾ ذرا دير لڳي. ڪٽ = دير.
- [5] سوني سڃيائون = قصد ڪري پيش ڪيائون. ٻي پڙهڻي (ش نسخي جي) 'سوٽسي سڃيائون'. سنت شيرڻيون = مٺايون جي سنت طور وهائجن. هڻڻ = هستي.

⁽¹⁾ موڪي ۽ متارن جي داستان جي تحقيق ۽ تفصيل لاءِ ڏسو سنڌي لوڪ ادب سلسلي جو ڪتاب نمبر 29، ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

فصل - 3

[1] ڪاري = ڪاري نانگ. وترو = ويتر وڌيڪ. زوال = فنا.

[2] پيرا = پيلا نانگ. پَرڙ = نانگ

[3] جال = گهڻو

فصل - 4

[1] طالع = بخت

[2] پنج - تور = پريور (جن ۾ يڪا پنج وزن هجن). پوچ = گهڻا.

[3] دنگ = مٽ

[5] سونائون = رٿيائون. قصد ڪيائون. نظر ۾ رکيائون. مٽد = شراب.

[6] جهت = طرف، رخ. اُتو = چيو. 'الصوفي لا مذهب له' هي قول آهي ۽ نه حديث. ميڇ = مٿان.

ماءُ = پاڻي. ڪٽر = مک يا ٻيو ڪو جيت، جو پاڻي، کير وغيره (پيڻ واري شيء) ۾ پيل هجي. ميڇ
پسين ماءُ - الخ = مٿان پاڻي ڏي ڏسي ڪٽر واري خيال ۾ مبتلا ٿيڻ (؟).

واڻي: ڪبير = ڪبيرا گناه- وڏا گناه.

سر ڪنڀات

مقصد: 1- سا اونداهي رات پڪلي، جنهن پرينءَ سان ملاقات ويل پرده پوشي ڪئي. اها چاندوڪي گهوري، جنهن ۾ پرده پوشي نه ٿي ۽ وڇوڙو پيو. اي چنڊ هاڻي تون پيل اُپري آءُ ته من تنهنجي سهائيءَ ۾ پري کان ٿي دلبر جو ديدار نصيب ٿئي. پر اي چنڊ! سڄڻ جي سونهن آڏو سورج به سَهَميل آهي، حبيب جي حسن سان تنهنجي جلوي جي جاءِ ڪانهي. انهيءَ ڪري اڀرندي ئي ادب سان سڄڻ کي سنهيا ڏج ته، 'صبح، شام، اسور، اڪيون انهن جي آسري'. 2- سر سڀيئي سڦرا، پر ڪنڀات جو سر مڙني ۾ برڪ آهي، جو اُن جو مضمون محبت ۽ مجاز آهي. مَيي تي چڙهي راتورات سڄڻ سان ملاقات لاءِ پنڌ پوڻ هڪ عجيب سمان آهي. هن ڪرهي کي پرينءَ جي باغ ۾ وڻن ۽ وڻن، گلن ۽ گلن مان ڪو جو ڪوٽ سَريو، جو ٻي ڪاڻي ول نٿي وڻيس ۽ اُن پار ڏي پيو واجهائي.

پس منظر: سر ڪنڀات جو مضمون سراسر محبت ۽ مجاز جو داستان آهي. سڪ وارن جا سمن، چانگي تي چڙهي دور دراز پنڌ تي پرينءَ وٽ پهچڻ، اونداهيءَ يا چاندوڪيءَ ۾ ملڻ جا آسرا ۽ ارمان ۽ رقيب جون رنڊڪون هن سر جي مضمون جا مکيه پهلو آهن.

فصل - 1

[1] ور سا ڪاري رات = اها اونداهي رات ويتر پلي.

[3] پري موتين مانگ = سينڌ کي موتين سان سينگاري. وڙانگ = نالائق.

[4] ڌورائا = پري.

[6] سوسي سورج جهپيا = سڄڻ کي سوگهو ڪري جُهڪايو.

[8] ته پڻ نير-نهار- الخ. = ته به پرين جي آڌ نظر جي برابر به ناهين.

[11] سري = پلڻ پئي.

- [12] وهيون وانجيائون = لكيل كاغذ غور سان پڙهيائون.
 [14] ناسيندي = ڪٽي ڪڍندي. سرجيو سورهينءَ ماه = سورهينءَ جي رات جو چنڊ اُفق تان پڌرو ٿيو.
 واڻي: سڌايا = ويا، روانا ٿيا. تياڪ = تريق، مفيد ٻڪي.

فصل - 2

- [1] سينگاري سڦلات = سهڻن سازن سان سينگاري. جمل = اُٺ
 [2] ٻور = نوجوان ڪنواٽ.
 [3] ڀڳ سنهون - الخ. اُٺ جون وصفون: پير ننڍو ۽ سهڻو ۽ ڳچي ڪڙي. ڪاچي = اُٺ جو قسم (سند واري ڪوهستاني علائقي جو اُٺ). پنيءَ رات = وهائيءَ رات.
 [4] ڪونئر لتاڙيا = نوان گل ۽ ٻور آل جال چٽا، ريهي پئي = روشني لڳي، ناز ڪري.
 [6] مڪوليا = مڪيا - واسيا. سا سونائين جوءَ = اها اراضي تاڙيائين. انهيءَ ماڳ جو قصد ڪيائين.
 اگر جياڻين اُچي = جتي خوشبوءِ دار اگر پيدا ٿئي.
 [7] وياري = ڀيلي. پر ڪيائين پاس = بيت پريائين. اکاس = تانگهه.
 [8] سون - ورن = سوني رنگ جهڙيون. سنبل = ڪاري گل جو قسم. ڪاڻينا رڱايا = ڏانون رڱيون (ڏند رڱيا).
 [9] ڪاڪل = وار. رائيو = ريجهايو. (رتو ڪيو، ڳاڙهو ڪيو).

سر سر راڳ

مقصد: اي وڻجارا! تون سچن صرافن سان سودو ڪر، جن وٽ هيرا، موتي ۽ مرجان آهن. وهائج ته ڪو سڦرو سون وهائج، جو ڪڇ مان ڪي ڪين ورنڊو. پاڻي جي پارڪن سان پريت رکج، جن مان ئي توکي نفعو حاصل ٿيندو. املھ ماڻڪن لاءِ اونهي عميق ۾ تپو ڏي، مٽيءَ جي دڙن ۾ هٿوراڙيون ڏيڻ سان ڇا حاصل ٿيندو! تن ڪي ڏوري ڏس، جي سمنڊ جا ساڪن آهن: 'وڏا طالع تن جا، جهاجه جهاري جن'!

پس منظر: اڳاٽي سمي ۾ سنڌ جا سوداگر وڻج ۽ واپار لاءِ ٻيڙا سنباهي پرڏيهه پوريندا هئا. تاريخ شاهد آهي ته ديبل بندر واري سامونڊي شاهراهه اوڀر طرف سلون، جاوا ۽ چين سان ڳنڍيل هئي. ميين شاه عنات هن ساڳئي سر ۾ لنڪا يا سلون ۽ جاوا جا نالا ڪنيا آهن، پر خليفي صاحب چين جو به ذڪر ڪيو آهي: 'ماڻڪ ڏيندڙ موڙيون، چنڊي منجهان چين'. هن سر جو عنوان 'سر راڳ' آهي، جو سري راڳ جو مخفف آهي، ۽ سنڌ ۾ اڳاٽي وقت کان وٺي انهيءَ مختصر نالي سان مروج ۽ مشهور آهي.

فصل - 1

- [1] وانءُ = ونءُ - وج.
 [2] هوه = هٿو.
 [3] پئي سوڙ = سوڙه وقت - ڏکئي وقت ۾. آڌو = ٿمر - توڻ.
 [4] لاڳو = سنگ - محصول
 [5] لاري لڳڻ = آسري لڳڻ. چنڊي = چونڊي.

فصل - 2

- [1] ڪلاب = وڏي ڍنڍ. اونهو پاڻي. سمنڊ. گهروري = پاڻيءَ ۾ پئي - ٽپيون هڻي ڳولي. غواص = ٽوبا.
 - [2] وڙن = نادانن - نڪمن. منجهان پڪ پڙن = مٽيءَ جي سُڪن دڙن مان. ساڪن = رهاڪو.
 - [3] پاڳ = وات (پڳ = پيرو).
 - [4] سنجيون = مک ڏئي مضبوط ڪري، سامان وجهي، هاڪارڻ لاءِ تيار ڪيون. ٻار = پاڻيءَ جي اونهائي ۽ چڪ.
 - [5] اوهريا = روانا ٿيا.
 - [6] جهاجھ جُهاري = اونهون پاڻي جهاڳيو. تانگهي = ننڍي پاڻي. ڪوڏيون تن لئي = تن کي موتين جي بجاءِ ڪوڏيون پلڻ پونديون.
- وائي:** توه = ٻاجھ - ڪرم. انگي لاهي اڳان = بدن تان چولي لاهي: درڱان = دورنگا - دشمن. سرڱان = سهڻي رنگ وارا. لڱان = منڊا - ناقص - هيٺا - ڪمزور.

سر سامونڊي

مقصد: 1- پيڙا مڪي تيار ڪري، وڪر سان پيري پريو ڪري، وڻجارا سودي واپار خاطر سڙه سانباهي، الله جي آسري هاڪاري هليا. اڳيان سمنڊ جون ويرون، ڪُن ڪارونپار ۽ عميق اوڙاه ٿا سڄن. اي منهنجا موليٰ! ڪو واءِ سڻائو وارين، سندن جهونا پيڙا خير سان پار پهچائين ۽ وري سلامت واپس آئين! 2- وڻجارن جون نيون ڪين ويندو ڏسي پيون ليلائين ته اسان کي وڇوڙو ڏئي اوهين ولايت نه وڃو! خير سان سندن واپس ورڻ تي غورابن جا گهنڊ وڃندا پڻدي، واڏايون ڏئي پيون وهسن ته، ”ڪاري ڪيڏارا، ڪتي موٽيا خير سان.“

پس منظر: سر سامونڊي جو سڄو سمان، وڻجارن جي واپار خاطر ولايت ڏانهن سنبت ۽ موڪلائي ۽ خير سان واپس وطن ورڻ واري ماحول تي ٻڌل آهي. هن سر ۾ خليفه صاحب چٽا اُجهڻا ڏنا آهن ته سنڌ جا واپاري ڪاٺياواڙ جي ڪناري (هالار، پور بندر)، سيلون (لنڪا - لڪا) ۽ بنگال طرف ويندا هئا ۽ سندن آخري منزل چين هئي.

فصل - 1

- [1] زورق = پيڙي.
 - [2] پرنيا = سپرد ڪيا. پاڏيلين = سڄاڻ عورتن. ڪارونپار = خطري وارو اٿاه سمنڊ.
 - [5] پوين = سونهن ساڻين. نظر ناکڻ جي آهي منجهه عرفات = حاجين جي حرمين وڃڻ ۽ حج جي رسم لاءِ عرفات پهچڻ ڏانهن تمثيلي اشارو. سَرين = حاصل ٿين.
 - [6] چين مه- چين = يعني ننڍي چين ۽ وڏي چين، جنهن مان مراد غالباً چين کان اوريان ملڪ ۽ ان بعد خاص چين ولايت. ناء = پيڙي.
- وائي:** جهاجھ = سمنڊ جو اوڙاه پاڻي. تاري = آڌر - آسرو. ڊيم ڍري = وڏي پيڙي به ماني هلي (؟)

فصل - 2

- [1] ويهون = گهڻيون ٽوليون. ڊيم ڊريون = وڏا غوراب به مانا هلن (؟). تاڙي لڳي نه تن = تن جي ڪانه هلي. اتارن = اڻ تارن.
- [2] واهڻ = سڪاڻ. نوح جني جو ناکڻو - الخ = حضرت نوح ۽ سندس ٻيڙي ڏانهن تلميحجي اشارو.
- [3] پر بندر = پور بندر (جو ڪاٺياواڙ جو مکيه بندر آهي). آخري منزل.
- [4] گمائي = وڃائي. سڪاڻن = ٻيڙيءَ کي سنئين رخ تي هلائڻ لاءِ سڪاڻ جهلڻ وارا- ناکڻا.
- [6] ڪلاب = (ڪولاب = ڍنڍ) اونهو ۽ اجهاڳ پاڻي. معلومن = معلمن يا سونهن کان.
- [7] آر = پاڻيءَ جي تڪ.
- [8] دگولي = دنگي- ٻيڙي. درماند = هيٺي.
- [9] اتارا = اڻ تارو.
- وائي: ڏچيون = وانئڻيون - ٻيڙين جون جهنڊيون. ڌاريچن جون = سڄڻن ساٿين جون.

فصل - 3

- [1] زيريون = زنجيرون. ڀڳهه پايان پنج = پنجن ڀڳهن (ڪاٺ جي مُنن) سان ٻيڙيءَ جون رسيون ٻڌان. اوهري = هاڪاري.
- [2] سميتا = ختم ڪيا.
- وائي: جر ناريل پيا = 'ڌياري' جي ڏڻ تي پاڻيءَ ۾ ناريلن وجهڻ جي رسم: يعني ته اونهارو پورو ٿيو ۽ سيارو اچڻ وارو: هاڻي سمنڊ ۾ طوفان جو زور ٿيو ۽ ماناڻي شروع ٿي. اهو وقت واپارين لاءِ سمنڊ جي سفر جو آهي. ڪوهو = ٻيڙيءَ جي وچين ڊگهي تنڀ مثل آبي ڪاٺي. ڪوها ڪڍڻ = سڙهن ٻڌڻ لاءِ ڪوها اُڀا ڪرڻ.

فصل - 4

- [2] وهون = ٺهون - وريتيون، ور واريون.
- [3] ڪاري ڪيڏارا = سمنڊ جي سفر جا ماھر.
- وائي: 1- اڪا ڏيڻ = پوڄا خاطر پاڻيءَ ۾ چانور يا ان وجهڻ. نايون پايو ني = نهنڊون هڻي کنيو وڃي.
- وائي: 2- ناکڻاڻو = ناکڻن جو. کلي ڏيندم ڪيئن = خوش ٿي واڌائي ڏيندم.

سر توڙي

مقصد: 1- ساهڙ جي سک ۾، سهڻي بنا ٿرهي، سيڙهه يا ٻئي ڪنهن سندن جي، ڌڻيءَ جي آسري تي اچيو درياءَ ۾ گهڙي. 2- اي سهڻي! تون ساهڙ کي وساري ڏم سان ڏينهن مَر گهار. 3- گهڙو ڀڳو، وسيلو وڃئون ويو، تڏهن سهڻيءَ ۽ ساهڙ جو پاڻ ۾ دائمي وصال ٿيو.

پس منظر: هن سر جو پس منظر سهڻي ۽ ميهار جو داستان آهي. ميين شاه عنات جي ڪلام ۾ پڻ هيءُ سر 'توڙي' جي عنوان سان لکيل آهي. لفظ 'توڙي' جي هڪ معنيٰ آهي خوبصورت زال يا سهڻي عورت، ۽ ٻي سگهي ٿو ته انهيءَ لحاظ سان اهو عنوان قائر ڪيو ويو هجي. 'توڙي' جي ٻي معنيٰ

’توڙي راڳڻي آهي‘، ۽ ٽي سگهي تو تہ آڳاٽي وقت ۾ سڻهيءَ جو سُر انهيءَ راڳڻيءَ ۾ آلاپيو ويندو هو (حالانڪ هن وقت رائج ’سڻهي‘ جي راڳڻي بلڪل ’پيروي‘ سان مشابيه آهي) ۽ انهيءَ ڪري اهو عنوان قائل ڪيو ويو. ’توڙي‘ جي معنيٰ آهي ننڍي نوجوان اُٺ. ڪاري (ميرپور ساڪري ۽ ڪيئي بندر) طرف اُٺيون سمنڊ جا واهڙ تري وڃي اندر پيئڻارن ۾ چرن.

فصل - 1

- [2] مڏ = گاه يا ڪڪن جو وڏو موڙو. ’تر‘ کان ٿلهو. ڪلاب = اونهو پاڻي.
 [3] نوڙ ٻڌڻ = ڪنهن ننڍي واه مان هٿ وجهي اڪرڻ لاءِ رسو ٻڌڻ، يا ڪنهن وڏي ويڪري واه مان پيڙيءَ جي پٽڻ خاطر وڏو نوڙ ٻڌڻ.
 [4] چينهرو = پاڻيءَ جي چڇڻ واري حالت- تانگهي پاڻيءَ واري حالت. مڪري = پيڙي. تر = گاه يا ڪڪن جو ٿلهو فرش.

وائي-1: سنگهار = مال وارو ڀاڱيو. گهنڊار = وڏا چڙا.

وائي-2: مانگرڙيون = ننڍڙا مانگر. اتاري = اڻ تارو. ناءُ = پيڙي. آر = درياءَ جي سير. آڳهه = آڌار.

فصل - 2

- [1] ڀرڻ = راضي ٿيڻ- خوش ٿيڻ. مڇڻ = متان
 وائي: ڀڄي = وهامي. ساهڙ سيئڻ = ڏر ساهڙ تائين.

سر سارنگ

مقصد: 1- مينهن جي مند آڻي، وسون ٿيون ۽ عالم آسودو ٿيو. 2- وڇريل سڄڻ ۽ سانگي وس ۾ وري اچي گڏيا: ’وريو وصل ڏينهن، مينهن ميڙيا سپرين‘. 3- مينهن الاهي رحمت آهي، جو بک، ڏک ۽ ڏڪار مٽي ٿو. اها رحمت ڏئيءَ جو راضيو ۽ هادي مرشد جي هدايت آهي، جنهن جو فيض سڀني کي نوازي ٿو.

پنس منظر: ماضيءَ ۾ هڪ وڏي عرصي تائين سنڌ جي ڪافي حصي جي زرعي آباديءَ توڙي مال جي پرورش جو مدار مينهن تي رهيو آهي، انهيءَ ڪري سانوڻ جي وس کي ڏئيءَ جو راضيو ۽ رحمت تسليم ڪيو ويو آهي. ٻئي نڪتہ نظر کان نبي ﷺ جي آمد سان اسلام جو فيض ملڪان ملڪ عام ٿيو ۽ انهيءَ ڪري اهل دل صوفين ۽ درويشن سارنگ کي نبي ﷺ جي آمد ۽ فيض جو هڪ منظر ڪري مڃيو آهي. مولانا رومي توڙي سنڌ جي بزرگ شاعرن مثلاً: شاه عنايت، لطيف، خليفه صاحب ۽ ٻين انهيءَ معنوي نڪتي کي تمثيل طور بيان ڪيو آهي.

فصل - 1

- [1] ابر = جهڙ - ڪڪر. آثار = نمونو. سڄ پڙي = آسمان ۾ غبار سببان سڄ جي چوڌاري گول گهيري وارو پتو. ڪس ڪڪرين = ڪڪرن جي ڪاراڻ. چو واريو = چئني طرفن جو واءُ، جو مينهن جي اچڻ جي نشاني آهي.

- [2] موگھون ڪڍيون = ڪڪرن جي اُٻن جون لائون. پٽين لنڊ پڇي پيا = ميدانن ۾ لنڊ گاهه نسرڻو.
- [3] ٻني = ڪڇ جو هڪ ڀاڱو. جو عام طرح ’ڏاڏي آدم جي ٻني‘ سڏجي. سامڊهو = ڪڇ جي هڪ اراضي.
- سيمر = جوءِ. اراضي. ڪورڙ = هرڻ ڪاهڻ کان سواءِ مٿان ريج ۾ ڇٽيل بچ.
- [4] پنهور = ٻڪرين جا ڌنار
- [5] هالار = ڪاٺياواڙ ۾ ڄام نگر رياست وارو ڀاڱو. پٿارو = تڙپارڪر ضلعي ۾ موجوده نئين ڪوٽ اسٽيشن کان ڏکڻ ۽ ڏور جي اڀرندي طرف واري اراضي
- [6] ڏنڙين کي = مٿاهين ٻنين کي
- [7] ٻهر = ڪنهن به ڏور يا درياءَ جي ڪپ يا ڪنڌيءَ جي چوٽيءَ کان ٻاهر واري لاڳيتي زمين.
- پري پٿاري - الخ = پٿاري جو ڏورو تار تي اٿلي پيو ۽ ڪنڌين کان ٻاهر واري زمين ٻوڙيائين.
- وائي: موگر موڙ = مگر ول جا گونچ ۽ گل.

فصل - 2

- [1] نالون = دانھون
- [3] ڊٻڙوال = تلها ڪهرا ڪٿا ڍڪيندڙ. کير جون = واڌائيءَ جون
- [4] [5] سڀني نسخن ۾ اصل پڙهڻيون ’سولي وار‘ ۽ ’سولي‘ ڏينهن آهي، جن جي معنيٰ ٿيندي ’سٿائي ڏينهن‘. پر غالباً صحيح لفظ ’سرلي‘ آهي. ’سرلو‘ معنيٰ جهڙو: ’سڄو صاف نه اڀري، سرلي وڃان سج‘ (پٿائي: سر سارنگ). انهيءَ لحاظ سان ’سرلي وار‘ = جهڙ واري سمان ۾، ۽ ’سرلي ڏينهن‘ = جهڙ واري ڏينهن.
- [6] سٿائن = کير ڏيندڙ ڳئون ۽ مينهن. پارا = نڪر جون وڏيون ڍڪيون - تس، پارڙا.
- [7] موهر = مھراڻو. واڳيو = ٻڌو- وڪوڙيو.
- [8] اهڙا = تجلو. ڪامڻ ڪڻندي ڪنج = حسن واري عورت جيئن ئي پنهنجي چوڙي واري ٻانهن مٿي ڪري ٻانهينءَ کي سولو ڪري.
- [9] ڏوگاھو = ڏڪار.
- [10] ڪوي = ڪنوڻ جا تجلا ڪري.
- [12] دلھن = ڪنوار. ڏنڪيان (هندي: ڏنڪ = ڪمان- انڊلٺ) انڊلٺ. استعاري طور معنيٰ ’وارن جي سينڌ‘.
- [13] موھن روپ = (موهن = ڪرشن جو رنگ سانورو هو. سانورو سڄڻ. مھتابان = چنڊ کان. پاييل = پير جي چير- پازيب.

وائي-1: مانگ = سينڌ.

وائي-2: پيهو = تازو پڪي.

فصل - 3

- [1] سڃي = ڏيکاري - ڏئي
- [2] سرلي = جهڙ

- [3] اتور = گھڙو
 [5] تسياريون = اڃايل. پهڙا = قاصد - پانڌي
 [6] ڏهر = ٻن پتن جي وچ واري هيٺاهين سنئين زمين، جنهن ۾ آبادي ٿئي.
 وائي: جُهار = بندگيون ۽ سلام. ڪونين ۾ = ٻنهي جهانن ۾.

سر ڪيڏارو

مقصد: 1- اي شاه شجاع! سنڌ کي پنهنجو آڏو نه بناء، جو هتي جا مٿير مرد مڙڻ وارا نه آهن. سنڌ طرفان اميرن جي لشڪر ڪرڙيءَ جي ميدان ۾ آئي پنهنجا خيما ڪوڙيا. مردن لاءِ ڪرڙي آزمائش جي جاءِ آهي: ”ڪرڙي ڪاڻي رت، پت نه وجهي وات ۾.“ اميرن جي لشڪر جا جهنڊا شان سان پئي جُهليا، پر افغانن جي لشڪر، بنا جنگ جي اعلان جي، اوچتو اچي چوريءَ مٿن حملو ڪيو. مرتضيٰ شاه ميدان ۾ گهڙي پيو ۽ ساڻس ٻيا ڪونڌر به ڪڏندا آيا. 2- سو مير پل مَرڪي، جنهن جو سپه سالار مرتضيٰ شاه جهڙو پهلوان ۽ سورهيه مرد آهي. مرتضيٰ شاه سوپ ڪارڻ سر ڏئي سرهيو ٿيو: ”سويون سر گهرن، سر ري سوپ نه سڀجي.“ مرتضيٰ شاه هڪ گل هو، جنهن کي سندس پيءُ گولي شاه ڇڻ پرڪا خاطر پوکيو هو. هن ڇڻي طرفن کان حملو ڪري، دشمنن منجهان پاڻ جهڙن پهلوانن کان پتيون ورتيون. پيڇين کان ڇڻ مردن جو ڪم نه آهي. اي جوان مرد! دشمن سان مڙس ٿي منهن ڏي ۽ پنهنجو هر هٿيار استعمال ڪر. مقابلي وقت متان ڪنهن ڪانڌر جي ’مصلحت‘ واري صلاح ڪن ڪرين: ’ڪانڌر سنڌي ڪن تي، ٻولي هڏ مَر ٻنڌ‘. (جنگ وقت غيرت واري زال جو اهڙي آلاپ آهي ته:) اي منهنجا ڪانڌا! ميدان ۾ مرد ٿي مر ته آءُ مانائتي ٿيان: ’جي تون ڀڄي آئين، ته اوڏو مون مَر آڃ / مون سهائي سڄ، ڪوڙيون ڪانڌن ڪوڏيون‘. 3- پيئن جا پت ميدان ۾ مارجي ويا ۽ مائن جا پت ڀڄي گهر آيا. شاه شجاع جا ساٿي سبق سکيا ۽ کين معلوم ٿيو ته سنڌ جا سورهيه موت کان مڙڻ وارا نه آهن. (جهان خان) مَرِي بيشڪ هڪ مٿير مرد هو، جنهن مرڻ کي مَرڪ پانيو. قضا ائين هئي: قضا آڏو ڪوٽ ۽ قلعا به ڪا شيءِ ڪانه آهن. تيموري افغان هاڃو ڪري ويا، پر مرتضيٰ شاه جهڙا مڙس سر ڏئي سويارا ٿيا: ’رڻ، راوت ۽ رُڪ، ٿئي پرتا پاڻ ۾‘.

پس منظر: خليفي صاحب هن سر ۾ سنڌ جي انهن سورهيه مردن کي ڳايو آهي، جي ڪرڙيءَ واري جنگ ۾ شهيد ٿيا. اها جنگ سنه 1249ھ / 1834ع ۾ سنڌ جي اميرن تالپورن جي لشڪر ۽ شاه شجاع طرفان چاڙهيل فوج جي وچ ۾ ڪرڙيءَ واري ميدان ۾ لڳي. درياءَ کان لاڳيتو اتر ۽ پراڻي سکر شهر کان ڏکڻ اولهه واري ايراضي سڄو جنگ جو ميدان هو. موجوده جيل جي اُتران پوليس جو ٿاڻو اڃا تائين ’ڪرڙيءَ وارو ٿاڻو‘ سڏجي ٿو. جو اڳئين ڪرڙيءَ واري ميدان جي نالي جو يادگار آهي. هن وقت اها ايراضيءَ جا ڪرڙيءَ جي نالي سان سڏجي ٿي، ان جون حدون هي آهن: ڏکڻ کان درياءَ، اوڀر طرفان دنگ، شاه جو اوتارو ۽ پائي ٻالي جو مندر، اولهه طرف جي حد ’واتر ورڪس‘ کان قدري اولهه، ۽ اتر طرفان پراڻي ۽ نئين سکر واري وڏي رستي ۽ ڪرڙي پوليس ٿاڻي کان به قدري اتر اولهه وارو ڀاڱو. هيٺيون نقشو ڪرڙيءَ جي انهن حدن کي قدري نروار ڪري ٿو.

هيءُ نقشو محترم عبدالرزاق صاحب 'راز' جي رهنمائي هيٺ تيار ڪيو ويو، ۽ ڪرڙي جون حدون پڻ هن صاحب پڇا ڪري سمجهايون.

(1) ڪرڙيءَ جي جنگ بابت جن مصنفن لکيو آهي، تن مان منشي عطا محمد (جو ان وقت شڪارپور ۾ هو) پنهنجي لکيل تاريخ "تازه نواي معارڪ" ۾ تفصيلي بيان ڏنو آهي.⁽¹⁾ جو هن ريت آهي:

"تالپر اميرن سنڌ ۾ حڪومت جي نظام کي پختي ڪرڻ بعد ڪابل جي ڪاڻ ڪانه ٿي ڪڍي، انهيءَ ڪري سنه 1248ھ ۾ افغانن طرفان سنڌ جي اترين سرحد تي زور پيو ۽ اميرن جي حاڪم نواب عالم خان مريءَ شڪارپور جي بدران اچي سکر ۾ پنهنجو محاذ پختو ڪيو. افغانن جي طرفان هدايت الله اچي گوسٽرجيءَ ۾ پنهنجو آڏو ڄمايو، ۽ وجهه وٺي اڳرائي ڪري، نواب عالم خان مريءَ تي حملو ڪيائين ۽ عالم خان شهيد ٿي

⁽¹⁾ تاريخ "تازه نواي معارڪ" مطبوعه سنڌي ادبي بورڊ 1959ع، ص 306-388. منشي عطا محمد خود 'ترين افغان' هو، انهيءَ ڪري پنهنجي عبارت آرائيءَ سان ويهي سنڌ جي طرف جي ڪوتاهي ۽ افغانن جي سرسئيءَ جو سمان چٽيو اٿس. اسان سندس بيان کيل تفصيل کي سنواري پيش ڪيو آهي.

'تاريخ تازه نواي معارڪ' جو سنڌي ترجمو "تازن معرڪن جي تاريخ" عنوان سان مرحوم نياز همايونيءَ ڪيو آهي، جيڪو ڪتابي صورت ۾ سنڌي ادبي بورڊ اپريل 2005ع ۾ ڇپايو آهي. (ادارو)

ويو. عالم خان جو پٽ جهان خان مري هڪ وڏو بهادر ۽ باهت جوان هو. جنهن پوءِ هدايت الله تي چڙهائي ڪئي ۽ هدايت الله مارجي ويو. انهيءَ تي ڪابل طرفان سمندر خان افغان فوج ساڻ ڪري اچي شڪارپور پهتو.

نواب عالم خان مريءَ جي بي گناه قتل تي سنڌ ۾ ڪافي شورش ٿي، ۽ ويتر جو سمندر خان چڙهي آيو ته سنڌ جي اميرن سندس مقابلي لاءِ فوج تيار ڪئي. مير رستم خان طرفان محبت خان مري، ڏگاڻو خان مري، جلال خان مري، فضل محمد خان مري ۽ نظاماڻين، جلباڻين ۽ باگراڻين جا دستا روانا ٿيا، مير علي مراد جي طرفان گولي شاه ڪهيريءَ جو پٽ سورهيه سپهه سالار غلام مرتضيٰ شاه فوراً روڙيءَ مان درياءُ اُڪري اچي سکر پهتو. حيدرآباد طرفان آغا اسماعيل شاه جو فرزند سيد محمد ڪاظم شاه ان کان اڳ خيرپور آيل هو ۽ کيس حڪم مليو هو ته لاڙڪاڻي ۾ وڃي بهادر خان ڪوڪر سان ملي. هو تندي لقمان خان مان لاڙڪاڻي ڏانهن روانو ٿيڻ وارو هو. جو کيس نواب عالم خان مريءَ جي شهادت جي خبر پهتي، ۽ هن لاڙڪاڻي جو خيال لاهي موٽي اچي مير رستم خان سان مشورو ڪيو ۽ پوءِ اُتان پاڻ ۽ سندس ڀاءُ سيد محمد تقی شاه پنهنجي سپاهين سميت روڙيءَ آيا ۽ اُتان فوراً درياءُ اُڪري سکر پهتا.

خيرپور جي اميرن طرفان سندن سپهه سالار پنهنجن فوجي دستن سميت موجود هئا، مگر حيدرآباد طرفان فقط سيد ڪاظم شاه ۽ سيد محمد تقی شاه پنهنجن ساٿي سپاهين سان بروقت پهتا. وقت جي تنگيءَ سببان حيدرآباد طرفان پوري اهمت سان ڪو وڏو لشڪر ڪونه پهتو. هوڏانهن سمندر خان پوريءَ تياريءَ سان آيو هو ۽ شڪارپور مان ست توپ گاڏيون ۽ ٽي هزار سوار ۽ پيادا ساڻ ڪري چڙهيو ۽ اچي سکر جي ڀريان چئن ميلن کن تي ڳوٺ جعفر آباد ۾ ڇانوڻي هنيائين. سنڌ جي لشڪر جو هڪ حصو آڏو لال واھ جي ڀيٽ ۾ اڙ ڪري ويٺو. سمندر خان سامهون ميل کن تي ڏيکائي ڏئي، جنگ جو جهنڊو وڻ تي چاڙهي، تورڙو لشڪر اُتي بيهاري، کين جنگ جي طبل وڄائڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ چال سان سنڌ جي لشڪر کي ڏوڪي ۾ رکي، پنهنجي ٻي فوج ڦيرائي پوئين پاسي کان آهستي آهستي ٿي به توبون اُٿي ٽڪريءَ تي چاڙهيائين. سنڌ جي لشڪر جي مکيه ڇانوڻي اُتان توپن جي مار ۾ هئي، ۽ افغانن بنا دهل دماي جي اُتان مٿن توبون وسائڻ شروع ڪيون.

باوجود انهيءَ اوچتي بمباريءَ جي، سنڌ جو لشڪر چڙوچڙ يا پوئتي هٽڻ جي بدران مقابلي لاءِ تيار ٿيو. غلام مرتضيٰ شاه سنڌ جي فوج کي سورهياڻيءَ جي سبق سيکارڻ لاءِ سڌو ٽڪريءَ طرف حملو ڪيو. حيدرآباد جي دستن جو سپهه سالار سيد محمد ڪاظم شاه، جو غلام مرتضيٰ شاه جو دوست هو، تنهن گهوڙي جون واڳون ڇڪي اڳواٽ وڏي دليريءَ سان حملو ڪيو ۽ دشمن جي پيادل فوج جون پٽيون ڪڍي ڇڏيائين ۽ آخر دم تائين وڙهندي ميدان ملهائين. سيد محمد ڪاظم جي ڪرڻ تي، غلام مرتضيٰ شاه پڻ مست هاڻيءَ واري حالت ۾ تلوار هٿ ۾ ڪري ميدان ۾ اڳتي گهوڙو ڪڍايو، پر اتفاق سان توب جي نشان جو شڪار ٿي شهيد ٿيو. سندس ڪرڻ تي حيدرآباد جي اميرن جي وزيرن مان خاص ملازم دريا خان نظاماڻي اڳواٽ ٿي اڳتي وڌيو ۽ آخر سمندر خان جي پاڻي هٿان شهيد ٿيو. ان بعد جهان خان مري پنجاهه سئو جنگجو جوانن جي دستي سان اڳتي وڌيو. هنن سورهين هڪ ٻئي جي پهراڻن جا پلو ٻڏي ڇڏيا هئا ته صف بنجي آخر دم تائين مقابلو ڪن. مردن ترارين هٿ سان انصاف ڪري ڇڏيو ۽ روهيلن جون پٽيون ڪڍي ڇڏيائون. جهان خان جنهن مردانگيءَ سان وڙهيو، ان جو مثال ڪونه هو. باوجود دشمن جي وڏي تعداد جي هي مڙس ڪين مڙيا ۽ آخر دم تائين وڙهندي ميدان کي پنهنجي رت سان رڳيائون.

پنهنجي راءِ ڏيندي منشي عطا محمد چوي ٿو ته: ”بلوچن جي عجب بي وقوفي، جو ميدان جنگ ۾

گهوڙن تان لهي، پيدا ٿي، تلوار هٿ ۾ ۽ چپ وات ۾ ڪري نعرا هڻندا، ڊوڙندا بي تحاشا ٽڪريءَ ڏانهن رخ ٿي رکيائون ۽ چوٽيءَ تي رسڻ کان اڳ مخالفن جي تير ۽ تفنگ جو نشان بنجي پنهنجيون زندگيون پئي ضايع ڪيائون. ”ظاهر آهي ته ويچارو افغان مؤلف ۽ منشي، وطن جي حب جي بي پناه جذبي ۽ سنڌ جي سورهين جي قومي غيرت ۽ مردانگيءَ جو پورو اندازو نه ڪري سگهيو آهي. دنيا ۾ اهڙي سورهياڻيءَ جا ڪي ٿورا مثال ٿا ملن؛ سنڌ جا پهلوڻ ٿورا هئا، مگر ان هوندي به حياتين بچائڻ جي ڪٽ ٿي ڪانه ڪيائون ۽ مرد ٿي منهن ڏئي، موت سان مقابل ڪيائون. ’تازه نواي معارڪ‘ جو مصنف به ايترو مڃي ٿو ته، ”ميان غلام مرتضيٰ شاه، عاليجاه سيد محمد كاظم شاه، عالم خان مريءَ ۽ شجاعت نشان جهان خان مريءَ جهڙا دلير ۽ بهادر مڙس هن جنگ ۾ ائين مڙڻ جا ڪين هئا، پر تقدير ائين هئي.“

(2) مير رستم خان جي درباري ۽ همعصر شاعر ملا محمد عالم پنهور خيرپوريءَ هن جنگ بابت هڪ فارسي مثنوي ”شاهنامه عالم يعني وقائع جنگ کرڙي“⁽¹⁾ نالي لکي آهي، جنهن جو خلاصو هن طرح آهي:

”عجب اهو جو شاه شجاع بادشاه، جو خانہ جنگي، سببان پنهنجي ملڪ مان تڙجي چڪو هو، تنهن سمندر جي سپهه سالاريءَ هيٺ روهيلن جي بي انداز فوج چاڙهي موڪلي، جا درياءَ جي پريان اچي صف آرا ٿي. ساڻن توڙيون هيون ۽ ٻي گهوڙي سوار فوج هئي، جن ٽڪريءَ مٿان اوچتو حملو ڪيو. هتان مير نامدار مير رستم خان مقابلي لاءِ فوج موڪلي.“

خونخوار جنگ لڳي، جنهن ۾ جڏهن سيد كاظم علي شاه صئون چيري ڇڏيون ته دشمن ڪائڻس پڇي پري کان مٿس بندوقون چوڙيون ۽ کيس شهيد ڪيو. ان بعد سندس چاچو سيد ابوالحسن تلوار کڻي ميدان ۾ ڪڍي پيو ۽ بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. ابراهيم خان صئون چيري چوٽ ڪري توب هڻڻن تي حملو ڪري وڃي ڪن ڪي ماريو. جهان خان پرواني مٿل ميدان ۾ ٽپي پيو. جهڙو سندس پيءُ (عالم خان) جنگ جو جهونجهار هو، تهڙو ئي جهان خان ٿيو، جو سورهياڻيءَ سان سر ڏئي سرهو ٿيو. ساڻس گڏ سندس رفيق ۽ خاصخيلين جو سردار هاشم شهيد ٿيو. پهلوڻ بهادر (خدمتگار) پڻ بهادريءَ سان وڙهندي ماريو. وزير مشير ۽ امير ڪبير دريا خان (نظاماڻي) درياءَ جي موجن وانگر پلٽ ڪئي ۽ پنهنجن رفيقن سان گڏ سر گهوري ميدان جنگ ۾ گهڙي پيو ۽ سيف الدين جي نيزي لڳڻ سان مري مائتو ٿيو. پر آفرين هجي غلام مرتضيٰ شاه کي، جو پنهنجي پوري اٽالي سميت ميدان ۾ شهيد ٿيو.

غلام مرتضيٰ شاه جي مارڻ تي باقي لشڪر بي دليو ٿي پوئتي هڻيو. جي مقابلي جاري رکن ها ته فتح سندن ٿئي ها. جي پوئتي پڳا، تن مان گهڻا درياءَ ۾ ٻڏا. هاڻي سندس فرزند ارجمند کي ڏٺي شل پنهنجي حفاظت ۾ رکي.... اي عالم! سنڌيءَ ۾ گهڻن شاعرن شعر چيا آهن، پر تنهنجو هيءُ شعر يادگار رهندو.

(3) اسان کي روهڙيءَ جي قاضين مان ڪنهن بزرگ جي بياض ۾ ”کرڙيءَ جي جنگ“ جا هيٺيان واقعا تاريخن سميت لکيل مليا، جن مان ظاهر آهي ته نواب عالم خان مري ۽ سندس ساٿي هفتو اڳ پهرئين حملي ۾ شهيد ٿيا ۽ خاص ”کرڙيءَ واري جنگ“ تاريخ 27- شعبان، اربع ڏينهن، سنه ۱۲۴۹ھ تي لڳي، جنهن ۾ سنڌ جا سورهيه سپه سالار بهادريءَ سان حملو ڪري مٽي ٽڪر⁽²⁾ تي چڙهي وڃي دشمن تي ڪڙڪيا ۽ اتي ئي وڙهندي شهيد ٿيا.

(1) هي قلمي نسخو اسان کي محترم عطا محمد صاحب ڄاميءَ (خيرپور) جي مهربانيءَ سان مليو، جنهن جي آخر ۾ ڪتابت جي تاريخ هن طرح ڄاڻايل آهي: از يد حثير پر تقصير اثر فتح چند ولد ديوان ٿهلامر سيوستانی نانواني واقع خيرپور جناب مير صاحب بهادر بتاريخ 29 ماه رمضان سنه 1286ھ، بروز يکشنبه تمام شد.

(2) غالبا شهر لڳ موجوده واٽر ورڪس واري ٽڪري.

”20 ماه شعبان روز چهار شنبه سنه 1249هـ: عالم خان مري، چاڪر خان جسڪاڻي، رحيم خان کوسه، و ديگر بلوچان در مقابلہ جنگ از آخوند زاده الهداد در لشکر شاه شجاع الملڪ شهيد شدند.

27 ماه شعبان روز چهار شنبه سنه 1249هـ: ديگر مقابلہ- امير الامراء العظام اُسود الکبار الفخام، عالي منصب، بهادر جنگ، شاه غلام مرتضيٰ و عاليجاه رفيح جا يگاہ عمدة امير العظام والاحشمت امير کاظم شاه وعمدة خوانين عظام بهادر جنگ جهان خان مري و دريا خان نظاماني و بهادر خدمتگار وغيرهم بلوچان در صف جنگ خان والا شان دارا شکوه سکندر حشمت سمندر خان و ديگر افغانان لشکر شاه شجاع الملڪ بنزدیکی شهر بالاي کوه شهيد شدند- انا لله وانا اليه راجعون.“

بياض جو لڪندڙ، جو روھڙيءَ جي قاضين مان هو، ان جي آڏو اهي واقعات رونما ٿيا. سندس جذبات جو اندازو بياض ۾ ٻي جاءِ تي هڪ مسخ شدہ عبارت مان لڳائي سگهجي ٿو، جنهن جا هيٺيان الفاظ پڙهڻ ۾ آيا:

”باشجا [ع] سمندر خان افغان
سمندر ز آتش دوزخ نترسد.“

فصل - 1

[1] شجاع = اي شاه شجاع!

[2] نجهرا = جايون - جهوپڙا.

[3] راوت رند = اڻ موٽ مرد. قلعي ڪوڏا = جنگ جا جهونجهار.

[4] مرتضيٰ = خيرپور جي مير علي مراد خان طرفان موڪليل فوج جو سپه سالار غلام مرتضيٰ شاه، گولي شاه جو پٽ هو، جنهن جو نالو فصل - 2 بيت [7] هيٺ آيل آهي. ميان گولو شاه، ڪهيري بلوچن جي قبيلي جو هڪ باهمت سردار ۽ مير سهراب خان جو وزير ۽ سپه سالار هو. انهيءَ عهدي ۽ عزت سببان کيس ’شاهي‘ جو لقب مليو ۽ ذاتي نالي ’گولي‘ جي بدران ’گولا شاه‘ جي خطاب سان مشهور ٿيو. اهو خطاب سندس اولاد ۾ پڻ پشت به پشت هلندو آيو، ۽ انهيءَ ڪري سندس اولاد ’شاهائي‘ سڏجڻ لڳو. سندس وفات تي کيس قبرستان ’قادر بخش جا قبا‘ (خيرپور کان اٺ ميل اوڀر طرف) ۾ دفنايو ويو. قادر بخش فقير جي قبلي کان اولهه طرف وڌي قبلي ۾ وڃين قبر گولي شاه جي آهي، جنهن تي اسان (21- آڪٽوبر 1955ع) سندس وفات جي تاريخ هيٺينءَ طور ڪاري مس سان لکيل ڏٺي، ’تربت مرحوم ميان گولو شاه رحلتش 22- صفر 1237هـ.“

ميان گولي شاه کي پنج پٽ ٿيا: غلام مرتضيٰ شاه وڏو هو، جو مير علي مراد جي درٻار سان وابسته رهيو، ۽ سندس خاص وزير ۽ سپه سالار ٿيو. غلام مرتضيٰ شاه ڪرڙيءَ واري جنگ ۾ شهيد ٿيو ۽ کيس پنهنجي پيءُ جي قبلي ۾، پيءُ جي قبر سان لڳولڳ اوڀر طرف دفن ڪيو ويو. اسان سندس قبر تي وفات جي تاريخ ڪاريءَ مس سان هن طرح لکيل ڏٺي: ’تربت مرحوم مغفور جنت جا يگاہ ميان غلام مرتضيٰ شاه عليه رحمة- تاريخ شهادتش 28 ماه شعبان المبارڪ 1249 روز چهار شنبه شهيد شد“ اها 28 تاريخ غلط آهي ۽ صحيح 27 ماه شعبان اربع ڏينهن ٿي آهي. غلام مرتضيٰ شاه پويان ٻه پٽ ڇڏيا، گولو شاه ثاني ۽ غلام شاه، جن جو اولاد اڃا تائين خيرپور ۾ موجود آهي.⁽¹⁾

(1) هن پوئين وقت ۾ منجهائن ميان شاه مردان (پٽ نور شاه پٽ حسين شاه پٽ غلام شاه پٽ غلام مرتضيٰ شاه) سان اسان جي 1955ع ۾ ملاقات ٿي، جو نهايت مهمان نواز، خوش خلق ۽ هڪ همت ڀريو پهلوان مؤس هو، جنهن کي ڏسي قدرتي سندس وڏي ڏاڏي غلام مرتضيٰ شاه جو خيال دل تي تري ٿي آيو. ٽي سال کن ٿيا، جو ميان شاه مردان ڪنهن منصوبي سببان ٻي گناه قتل ٿي ويو.

- [5] کرڙي = 'کرڙي' جي ميدان واري جنگ.
- [7] دنگ بُڌي = جنگ جي سختيءَ جو سُڻي.
- [8] کونڌ = کونڌر - پهلوان. نونڌ = سسيءَ کان سواءِ ڌڙ - لوڻون. نونڌ نچندا پس = لوڻون لڇنديون ڏس.
- [9] کانئين = کيڀاڻڻ واري ڳالهه - هيڻائيءَ واري پڇار. مٿان تن = بدن تان - سر تان.
- [10] علم طوق = سهڻا شاندار جهنڊا. لوڻون لڇن = سسين لٿل ڌڙ ڦٽڪن.
- [11] پوه = په - ارادو. ماڻ = ماڻو (ان ڀرڻ جو) يعني همت ۽ حوصلو. راه ڀرڻ = ان جي راه کي ماڻ (توڻي وغيره) سان مٽڻ. راه ڀريندو رک جي = تلوارين (رڪ) سان جنگ (راه) کي توريندو.
- [12] آرڻ = جنگ. پيئڻو = کانڙ = گيدي. ساڻو = صبر وارا سورهيه.
- [13] پڙ ڀر = ميدان ڀر. پوڙيءَ رنگ = 'پوڙي رنگ' جو واڍا کتن جي پاڳن کي ڏين - ڪهنبو رنگ: هت معنيٰ ڳاڙهو رنگ (رت سان ڀريل زخميل مٿا). مانجهين = سورهين. مولهيا = پٽڪا. ترنگ = گهوڙا (سهڻا ۽ طاقتور). رامائڻا = سِرَڙا - جُلهه وارا تڪا حملا.
- [14] مڇائيا = وڍائيا.

فصل - 2

- [3] سپجي = پيدا ٿئي. حاصل ٿئي.
- [4] لوپ = کٽيو - نفعو.
- [6] اگهوري = وڏا پهلوان ۽ سورهيه. پسماند = ضعيف - هيڻو. پاسي تي پسماند = اي هيڻا ضعيف تون ڀڄي پري ٿي. سرواهيون = تراريون.
- [7] گولو شاه = مرتضيٰ شاه جو پيءُ. 'هيءُ گل گولي شاه، پرڪا ڪارڻ پوکيو'. = يعني گولي شاه جي گهر سندس پٽ مرتضيٰ شاه ڄڻ پرڪا واسطي پيدا ٿيو هو.
- [8] مُنير = روشن بخت وارو
- [9] ڪيڪاڻ = گهوڙو
- [10] رت پڪليا = رت سان ڀريل. دس = بندوقن ۽ توپن جا ڦير
- [12] آگرا = عضوا
- [17] توسيڱا = توجيڏا
- [21] چٽ چٽائي مانگ = عورتن وانگر سينڌ ويهي سينگار.

فصل - 3

- [1] مادر زاد = مائڻ جا پٽ - يعني هيڻا ۽ ڊڄڻا. رانڻيا = يعني جنگ قبولي شهيد ٿيا. (رت ڀر ڳاڙها ٿيا) سرفروشن = سروڀڄن. شجاعِي = شاه شجاع جا ماڻهو.
- [2] مامري = معاملي. مٿان آئي مامري - الخ. = ڪا تڪليف مٿي تي اچي وئي ته مڙڻ واري وائي نه ڪندا. ڪونڌر = شهزادا - نوجوان.
- [4] ترنگ = گهوڙو (سهڻو ۽ طاقتور). پڙ = ميدان (جنگ جو). پاهورو = توڀرو. پاهورو ڪرڻ = (توبري مان) داڻو کائڻ - قوت ڪرڻ. رت جُهپيلون = رت سان پسيل ۽ ڀريل. سُرنگ = رنگدار (ڳاڙهي رت

سببان سنجن جو رنگا رنگي ٿيڻ). درنگ = دورنگا- ذغاباز. هن بيت ۾ خليفې صاحب جنگجو پهلو ان کي طاقتور گهوڙي سان تشبيه ڏني آهي، جو جنگ جي ميدان ۾ جوش مان تير ڪرڻي پيو کائي ۽ رت سان پنهنجا سنج پيو رڱي.

[5] مڙي ذات مريءَ جي- الخ = مڙي بلوچ قبيلي جو سردار (جهان خان مري) انهيءَ جنگ جي ميدان واري ڳليءَ ۾ ڀلا ڪيئن پوئتي موٽي يا ڊڄي! چينه = سوري. کلنگيون جن ڪپار ۾ = جنگ جا اڳواڻ شهزادا.

[6] پائي تن پرڪ = انهن کي نظر ۾ رکي (مٿن حملو ڪري).

[8] پاڪر = زره.

[9] تن توڪل پاڪرئو = اي سورهيه تنهنجو جسم توڪل جي زره سان ڍڪيل آهي.

[10] رڻ = جنگ جو ميدان. راوت = جنگجو پهلو ان. رک = ترار. سيف = ترار. تيموري ترڪ = تيمور شاهي پناڻ.

سر سسئي

مقصد: 1- پنهنج سان منهنجو ازل جو انگ لکيل هو. سڻا ساڻ ڏٺي آيا، جي منهنجو سڄڻ ساڻ وڻي ويا. منهنجي پنهنج جهڙو جڳ ۾ پيو ڪو پيدا ڪونه ٿيو، بلڪ ”پيدا ٿيو پنهنج جي، منجهان جوت جهان.“ 2- منهنجا ڏير ڪيچان سنيري آيا، ۽ جيڪا من ۾ هين، سا پوري ڪري هليا، پر ڏيرن تي ڪهڙي ميار! آءٌ ويسري ستيس، تڏهن منهنجو ور وٺي ويا: ”سورن ڪارڻ سيڻ، قاسم ڪيڙا سسئي.“ 3- مٺيءَ سان مهمان، هاڃو ڪري هليا: اڀاڳيءَ جو اڃ، لالڻ لڏي هليو. ”هاڻي مون کي سو ڏيهه ڏورڻ آيو، جو اڳ اکين نه ڏٺو. آءٌ صبر ۽ شڪر ترڪ ڪري سندن پٺيءَ وينديس، ۽ ”جان هونديس پون هيٺ، جان قاسم پيڙي سڄڻين.“ 4- اي سسئي! ورجي م ويه، پنڌ نه وسار. وڪ وڌاءِ ۽ ”مري منڌ ميار، لوجي لاه لکن ۾.“ سر تان سانگو ڪڍ ته جيئري ملين جت ڪي. 5- سسئي آڏيءَ جو پنيور ڇڏي، اٺن واري واٽ وٺي روه ڏانهن رواني ٿي. رات وهامي ڏينهن ٿيو، اُپ تتو، ۽ پونءِ ٿامڻي هئي، پر سسئي ورجي نه ويئي. چئي: ”مهند م مرڻ هو، پوءِ م جيان پرينءَ ري.“ 6- سسئي واٽ وارن وٽن کان پئي پنهنج جو ڏس پيڇي. ڦوڙائو ۽ فراق ورونهن تي آيس. جهنگ جا جانور پڻ سندس سورن سجهائي ڇڏيا. لڪ لتاڙي، آخر ’سنگهر‘ جي جوءِ ۾ وڃي پونءِ پيڙي ٿي. 7- بيشڪ نينهن شينهن کان به اڳرو آهي، شينهن هڪ ڀيرو ماري، سڪ ساعت ۾ سو پيرا ماري. ”سسئي سڪ مٽايا، ڏڪن تي ڏيئي.“ اي طالب حق جا! سسئيءَ وانگر ارادو محڪم ڪر. توڪل ٻڌ ته منزل کي پهچين. سسئي سڪ جو نالو آهي ۽ سڪ صفت جي سونهن آهي. ذات ۽ صفت ٻنهي جي حد ساڳي آهي.

پس منظر: هن سر جو پس منظر سسئي- پنهنج جو مشهور داستان آهي. پهرين ڇهن فصلن ۾ خليفې صاحب هن داستان جا مکيه پهلو نفسياتي نگاه کان بيان ڪيا آهن، ۽ آخر ستين فصل ۾ حق جي طالب لاءِ حقيقت جي راه روشن ڪئي آهي.

فصل - 1

[1] پريون ساکن = پرديس جو رهاڪو. سرڻوم = پلئ پيوم. لوح = ازل جي پتي - مقدر.

[2] کن = ’ڪُن فيڪون‘ (خلقت جي ابتدا ڏانهن اشارو). طير = پکي.

- [4] رتا موله = سهڻا رنگين پتڪا.
- [5] انب ورن = انب جي لال رنگ وانگر سهڻا. سروان سوڌا = قد ۾ سرو جي وڻ کان وڌيڪ سوڌا سنوان. سھسين سنبل موھيا- الخ = ڪيچين جي ڪارن وارن، سنبل جي گلن جي ڪاراڻ کي سھمائي ڇڏيو.
- [7] ڀڳ جهيٽا - الخ = ڪاڇي اُٺن جي سونهن جو بيان ته: سندن پير ننڍڙا، ڳچي سهڻي، گول ۽ ڪن ڪُنڊا.
- [8] مغيليون يا موغليون = رنگانگي ڀرت سان ڪنگرن واريون جھالردار پٽيون. مينا رنگ مغيليون = انن جي جھلن جي وصف ته، اهي ميناڪاري رنگ تي ڀرت ڀريل ڪنگرن دار جھالردار سان آهن. مقيس - مقيش = سون ۽ چاندي جي تنڊن سان اُٿيل ڪپڙو - زريفت. سونهريون = سوني مٺي ۽ سونهري مياڻ سان تراريون. جنبو ۽ جنبيا = ڪاتي جھڙو هڪ اوزار، ٻنهي پاسن کان تڪو ۽ وهندڙ، چوٽي وريل، ۽ مٺ تلوار جهڙي مگر بنا ڪرڙي (يعني مٺي جي پوئين ڪنگڙي بنا).
- [9] نعم الجمل = واه جي سهڻا اُٺ! راکب = سوار.
- [11] نعم = سهڻو. پيارو.
- [12] وما ارسلناک الا رحمة للعالمين (آيت) = (محمد ﷺ کي) اسان اوهان ڏانهن جھانن جي رحمت ئي ڪري موڪليو.
- واڻي-1: ڳر ويٺي سور = وات وٺيو پئي هل. پور = ڪاٺ جو ٺپو، جنهن سان چنبن تي چٽ نقش ڪجن.
- واڻي-2: اٿڙو = سيعڙو. ڳاج = ڳاڇ. ڳيڇ. سهاڳي = سهاڳ جا. خاصي پت = چڱيءَ طرح. رانڻي = راضي ڪري.

فصل - 2

- [1] پو پوارئون = خوف وارو- هيبت وارو.
- [2] ٻئي ورن = ٻئي رنگ وارا- دو رنگا.
- [3] دوري دس = ڏوراهين ڏيهه.
- [4] ڪره لڏيندي = ڪره پلائيندي - اُٺن لڏيندي.
- [5] جيئي = جيڪر - جي هوند. چائيان = چوڻيان.
- [6] اساري = ويسري.
- [8] مولدان = [بلوچڪي]. ٻانهيون (جمع) ٻانهي.
- [9] چمان = [بل]. اڪيون. جان = [بل]. حلقو - ماڳ. روان = [بل]. وچان. هلڪ روان = انهيءَ ماڳ وچان- انهيءَ ساٿ سان وچان. گوانڪان = [بل. سڌن. گوانڪ = سڌ]. سڌ. گندا = [بل]. پويان. ورنهي وريام = نسخن جي پڙهڻي ائين آهي، پر غالباً اصل صحيح پڙهڻي 'ورنائي وريام'.
- [10] نند = [بل]. ويهه. ايڏا = [بل]. هتي - هيڏانهن. بيا = [بل]. اڃ. مئي گرا = [بل]. اسان وٽ. نند ايڏا بيا مئي گرا = هتي اچي اسان وٽ ويهه.
- [11] ٻه پوت = ٻه ڌر - ٻه ڀاڱا.
- [12] بل = [بل]. ڇڏ. ٿو = تون. بل ٿو = تون ڇڏ. قمچي = [ترڪي]. چھوڪ - چابڪ. ڪوچ = پلڻ - پاڪڙو. لوچ = ڳولا.

[13] بالويٺ ٻنڌان = ٻالاڀڻ جو نينهن - ننڍي هوندي جو ناتو.

[14] ڦاڏا = [بل.] اٿ. اٿڻ. بل ٿو ڦاڏا ٻاٿڙي = 1- اٿڻ يا ويڻ جي تون وائي ڇڏ. 2- تون ٻي وائي ڇڏ ۽

اُٿي هل. دوشي = [بل.] گذريل رات. دوس = دوست. ڪيا = ڪيئن. بانگوا = [بل.] صبح جو سوير -
پرهه ڦٽي.

[15] مَ ڪنون = [بل.] مَ ڪر - نه ڪر. رم = هل - وڃ. مروشي = [بل.] مروچي [اڄ. روش = [بل.] روڄ]

ڏينهن. مَ ڪنون بانگوا ٻاٿڙي - الخ. = سڀاڻي صبح جي وائي ڇڏ، اڄوڪي ڏينهن هل.

[16] برو ڦاڏا = [بل.] هل اٿ.

واڻي-1: هٿ پڳڙين = پيرن تي هٿ. مَينَ = مين ڪي - اُنن ڪي. قلات = ڪلات = قلعو. ڪيچ قلات = ڪيچ
جو قلعو.

واڻي-2: سنڌي ڏونگر ڏور = جبل جو پنڌ ۽ ڳولا. اتور = سهڻا (سپرين). هور = ڊپ. سڪ اتور = گهڻي حب.

واڻي-3: پيزار = جُتي. انهن جي = اوهان جي. ڪه = پنڌ جي منزل. ڪارڻي = ڪارڻ ڪندڙ - وسيلو.

واڻي-4: اي تون پيئر - الخ. = اي ادي تون ڳهڙي ۽ اويسري ٿئين، تڏهن هينئر پرينءَ آڏو پلٽ پائي پئي آڙيون
ڪرين. ٻنيان تو نه بري = مُنيان توکي اڻ تڻ نه ٿي.

فصل - 3

[2] پهڻيان = سمجهايان ۽ مڃايان.

[3] سنيوڙا = سنيريا. سرواڻ = ساٿ ڏئي. پَٽُ پلاٽو = ساٿ سنياهيو. انهيءَ پوه پرياڻ = انهيءَ پوه ۽
سوڻ سان.

[8] هيڪاند = گڏ.

[9] ڪاڪل = وار. بگ بري بوتو = بَر جا بگا اٿ. ڪلائي = ڪيچ ڪلات جا رهاڪو. پڇو = گذاريو.

[11] ات = انت راز. ڪرم = نصيب. نوم = ننڊ.

[12] امارو = پڪو پوه ۽ پوري تياري (اشارو)

[14] ڪُنڊڻو = جانچيو

[17] سافرن ڪي = سفر وارن ڪي. مهند = اڳتي

[18] هاڻو = ڏاڙيوال

[19] آيل = اي ماءُ. آنهن = اوهان ڪي

[20] ڪان تان = جان تان. پيڙي پون = مَري. زمين اندر مدفون ٿينديس.

واڻي-1: درد ڏوڏيس ديهي = سور ڏيل ڏڪايس. ديهه = جسم

واڻي-2: مار گ = وات. ڏوري = ڳولاڻو

واڻي-3: ڪري ڪيسريا = ڪيسر - رتا ڪپڙا پائي.

فصل - 4

- [2] لڏ مَ = ڊڄ نه. سڏان = سڏ جي آواز کان.
- [3] ورڇي = ٽڪي. ورائند = موٽ. ماند = ماندگي. تڪليف. پهڻ = جبل.
- [4] ساڏڻ = پوڄڻ. ورائي ورائي سارڻ يا پڙهڻ ('جهاڙون ساڏيون آهن'). سور ساڏي = سور ساري- سور سهي ۽ پنڌ جو ڪشالو ڪري.
- [5] سورن واڳيون = سورن پيڙيون.
- [6] ڏک نه ڏڏڙيون = ڏک کين مهميز نه ڏني.
- [7] تين = تڏهن. تنهن ڪري. ڏي مَ پر = پروسو نه ڪر. پاڇياڻين پر = خادمن واري ريت.
- [9] ڏوريان ڏور = پري کان پري
- [10] مڇڻ = متان. وره وهائين = نينهن خريد ڪرين. اتوري = اڻ توري- گهڻي. اُلت = اُتل.
- [12] لس = گهڻا - بي انت. هبس = 1- سوڙه - گهٽ - مونجهه. 2- هنبس - واويلا.
- [13] مُنهان = مون کان. مقادي = مقاطعي تي - نيڪي تي.
- [14] سول = (سور - سورج) سج. لٽي سول = سج لهڻ بعد
- [15] اڏيو ڇڏي = اجهو ڇڏي - گهر ڇڏي.
- [16] ڏک = شاديءَ وقت ڪنوار جو سينگار. ڏک ڇڙهڻ. ڏک ويهڻ = ڪنوار تي سينگارڻ.
- [17] ڏکڻون ڇڙهندينءَ ڏک = ڏکڻ کان پوءِ سهاڳ جا سک ماڻيندينءَ.
- [17] اليوم = اڄ.
- [18] ڪره پلاڻيا = ڪرها پلاڻيا. اُٺ پلاڻيا. قد قبي = قبي جي قد جيڏا- وڏا قداور.
- [19] جپ = جمعيت - ماٺ
- [21] مُلا = وٽان
- [22] مرڻ سيئن = موت تائين
- [23] ميڙائي جي = وصال جي. سمن = مقرر جاءِ تي هڪ ٻئي سان ملڻ جو وعدو. سنگهر = پڻوڻيءَ جي لڪ کان پريان ۽ 'منهار' جي ڍوري جي اوريان هڪ جوءِ يا ايراضيءَ جو نالو. جتي سسئيءَ جي قبر آهي. سنگهر پٽين = 'سنگهر' واري ماڳ تي.
- [24] ووءِ ووءِ = واويلا. وڙن = نڪارن. ماند = نِسَت - ڪمزور.
- واڻي-1: پوت = ٻه اڏ-اڏواڏ.
- واڻي-2: ڏيئي تن ٽڪڙا = ڏيل کي ڏنپ ڏئي- جان کي ڏک ۽ سور ڏئي. چارا سڀ چڪڙا = سڀ حिला رد ٿيا.
- واڻي-3: وڃي پاھ ڀرينءَ کي = سڄڻ کي وڃي منتون ڪري مڃاءَ.
- واڻي-4: ميان ڏوهه نه ڪوئي = انن جو ڪوبه قصور ڪونهي. ڏاڳهان آڇ نه ڏوئي = ڏاڳهن کي پت پاراتو نه ڏي.

فصل - 5

- [1] اُڏائي = قصد ڪري اُٿي. سڳر = وات.
 [2] مارڳ = وات. رومن = ذرا ساه کڻڻ ۽ ترسن؛ اولائي = اُن تان بار لاهي.
 [6] سانگ = آسانگو - لڳ لاڳاپو. ٻڌي ٻوٽ = يڪيءَ سَٽ - بنا ساهيءَ. پڙانگ = پيرانگ = وڏي وڪ.
 لانيچيو = جانچيو. لکن لانگ = لکن جا لنگهه. گڙانگ = اُٺ. ماري = ماريندڙ.
 [7] ڏڪندو = بلا- مصيبت. ڪور = انڌا. هور = ڏک ڏاکڻو. اڳي جي نه ائين ٿيو = جي ازل جو انگ ائين لکيل نه هجي ها.
 [11] ڏيل گدازو = جسم ڳاريندڙ - سخت گرم.
 [12] پرنيا = سپرد ڪيا - حوالي ڪيا.
 [14] ڏڪاڪن = آڏو جهلون ڪن. نهارن = بگهڙن - مروئن (مِرُن).
 [15] داڙو = مددگار - وسيلو.

فصل - 6

- [1] گهرنديءَ مس = سونهاريءَ جي ريه سان - سهڻو جوان.
 [5] ساڻس توڏ تھو = ساڻس اهڙو ساٿ. سهو = سنگت. سَنو.
 [9] اوچل = اوچر. زيب. مونگهت = موڙ. ڍڪ. حجاب.
 [10] ڏائي = ڏائي پاسي کان ٻوليندڙ تتر (جو پهرئين پهر ٻولي ته بد سوڻ آهي). جيٿا = اي سڄي پاسي کان ٻوليندڙ تتر (جو پوئين پهر ٻولي ته چڱو سوڻ آهي). مرگهه مالارو ٿئي = مرگهه ۽ مالارو ٿئي (يعني هرڻ ۽ مالاري پکي جو ڪُ سوڻ ڏيرن کي ٿئي، جيئن اڳتي وڌي نه سگهن). نديءَ پاڻي پور = آڏو نئن پريل هجي، جيئن اُڪري نه سگهن. ڏائي ان دستور = 1- هي بانهي انهيءَ طرح. 2- ان طرح من ڪا ڏائي پوي. (آڏو رندڪ يا تڪليف پيدا ٿئي).
 [14] ساوج = پيلاهي شينهن.
 [15] بورائو = سونهون. پنهنوءَ پرني پاڻ = پنهنوءَ کي پاڻ سونپي.
 [16] راڱا = مرون. پيلاهي شينهن. موم ڪيا مهميز - الخ = سورن جي سَٽ (مهميز) پوري طرح (سجھائي) هيٺا ڪيا (موم ڪيا).
 [17] ببر = ڪيهر شينهن. ڏيپلا = چيٽا (شينهن).
 [19] روڏ = جبل جا وڏا ڪارا ڪانءِ.
 [21] ڀڳ جهيٽا = پير آهستي (ٿڪ وڃان)- آهستي وڪون. جنبور = جهنگلي ڪتا.
 [22] فوغل سنگ = (فوق = مٿان. سنگ = پٿر) پٿرن مان. رِجل = پير. راف = نرم- هيٺا. قاف = جبل.
 ستي سنگهر پٿين = 'سنگهر' جي جوءَ ۾ وڃي زمين داخل ٿي.
 واڻي-1: سونهريون = تراريون. بيٺ = چيلهه وارو سندرو.

فصل - 7

- [2] لَه = ناتو

- [3] سانديئي = پاليئي
- [7] ڪور = اندو
- [12] لايوت فيها ولا يحيي (آيت) = نڪي تو ان ۾ مري، نڪي جيئي.
- [13] ڪَرمَ = (پير ڪڙڻ = پيرن ڪڍڻ وقت پيرن جي نشانن جي چوڌاري ليڪ ڪڍڻ) ليڪ نه.
- ڪُپير = ڪپيري-ڪُوات.
- [14] طالب الموليٰ مذكر = موليٰ جو طالب مرد (باهمت) آهي.
- [15] فليضحڪوا قليلا- الخ (آيت) = پوءِ مر ته تورو ڪلن، ۽ مر ته گهڻو رڻ.
- [16] چيه نه چُتو = انت نه لڌو.
- [17] آڙون = آهڙون (پير ڪڍڻ وقت، جنهن طرف پيرو وڃي، ان طرف آڏو وڃي پير جانچڻ) پير آهڙڻ.
- [19] من عرف نفسه - الخ = جنهن پنهنجو پاڻ سڃاتو، تنهن بيشڪ پنهنجي رب کي سڃاتو. نشان = پاڻيءَ جي هيٺاهين وهندي. ڪَرج پيرڙا = پيرن جي نشانن کي چوڌاري ليڪا ڏج.
- [21] رايت ربي بربي = مون پنهنجي رب کي ڏٺو پنهنجي رب جي وسيلي. سري صرُ بڪرُ = مون کي ٻوڙاڻ ۽ گونگاڻي پلڻ پيئي.
- [22] قلزم ڪُن ۾ = اونهي سامونڊي ڪُن ۾. پيو = پيائي.
- واڻي-2: حماتي = حماتي - مددگار. ڪنيزڪ = ٻانهي.

سر سورت

مقصد: 1- وڏي گن وارو ساز وڄائيندڙ منگتو اوچتو اچي جهونا ڳڙهه ۾ سهڙيو، ۽ پنهنجي گن گيان سان اهڙو ته سرنڊو وڄايائين، جو سندس تند جي تنوار راءِ ڪنگهار کي موهي وڌو ۽ چيائين ته جو سر تو گهريو، سوئي توتان گهريندس. سورث گهڻيون آزيون ڪيون، مگر منگتي چيو ته، مٿي ڌاران پيو ڪي به ڪين قبوليندس. 2- راجا، منگتي کي ڪوٺ تي مٿي سڏايو ۽ کيس سرُ ڪاٽي ڏنائين: ”ڪاٽي، ڪنڌ، ڪماچ، ٿيئي پرتا پاڻ ۾.“

پس منظر: هن سرُ جو پس منظر راءِ ڪنگهار، منگتي ۽ سورث جو مشهور داستان آهي.

فصل - 1

- [1] گن گوبو = وڏي گن وارو ڳائيندڙ.
- [4] پيرم راڳ = يعني پيرو يا پيرون راڳ، جو ڇهن راڳن مان هڪ مکيه راڳ آهي. بباس يا پيباس = پيرون ٺاڻ جي راڳتي؛ پيرون جا ٻه سرُ (نڪاد ۽ مَدم) ڪٽبا ته پيباس راڳتي ٺهندي، جا صبح جي راڳتي آهي، ۽ ’صبح جي سوال‘ جي لحاظ سان موزون آهي. پيرم راڳ بباس = پيرون ٺاڻ جي بباس راڳتي.
- [9] تَسِين = تحفو.
- [10] سرو سنگ سبجان = ڌڻيءَ (سبحان) لڳ سر گهري ڏي.

فصل - 2

- [1] توشو = تحفو.
 [2] پئون = ذرو (ذرا ذرا).
 [6] سندائين = ستائين. مڃائين.
 [8] کوٽي = ڪُنڊ - خاص جاءِ. طير = پکي
 وائي: مريجان ڪرڪجن = ڀل ته رقيب سور سهن. سڀئي ڪاڄ سجن = سڀ ڪم سهڻا ٿين.

سر بير اڳ هندي

- مقصد: هن سر جو مول مقصد هڪ ڌڻيءَ جي طلب ۽ سڄي سڄڻ جي تلاش آهي.
پس منظر: هن سر ۾ 'رام پڳتيءَ' جي اوائلي موحدان: تحريڪ جو عڪس نمايان آهي، جنهن موجب 'رام' جو تخيل، 'رام پٽ دسرت' نه، بلڪ هڪ ڌڻي آهي.
 [1] پاڻ = پن. رام رمي هر چنڊ = هر وقت 'رامو' (ڌڻي) سمايل آهي. کلي آپ ڪلاري هووي = پاڻ کيڏي ٿو ۽ پاڻ کيڏاري آهي.
 [2] دهاڻي = پڪار- سڏ. رام دهاڻي = ڌڻيءَ جي نالي جي تنوار- ڌڻيءَ جي وائي.
 [5] پاڻ. ڦول- الخ = پن توڙي گل پاڻيءَ جي پيدائش آهن، ۽ ڏانڊي خود پاڻي آهي. پيدڪي = راز جي.
 ڦل لڪڙي ڪا باپ = ميوو (بچ) ٿڙ جو پيءُ آهي.
 [6] سڀنا! = اي خواب! پيو = پرين. اب = هينئر.
 [7] سو گندهي = قسم آهي. پي = پرين. تر پر وارون جي = توتان جند قربان ڪريان.
 [8] من ڪي ڪولون گانٺ = من جي ڳنڍ ڪوليان- دل جو راز ظاهر ڪريان. سو من شڪر- الخ = سو من ڪنڊ پير جي مڃتا طور يڪدم ورهائي ڏيندس.
 وائي-1: ڄام ڄام = ڄام ڄام - سردار. تڄ دي = ڦٽي ڪر. ڇڏي ڏي.
 وائي-2: جوينان = جوين - جواني. رمت رمت = گهمڻ ڦرڻ. دنڙا = ڏينهن. رين گمائي سو = رات سمهي وڃائي.

سر جوڳ

- مقصد: محبت ۽ مجاز هن سر جو مکيه مقصد آهي.
پس منظر: هن سر جو پس منظر هير- رانجهي جي محبت جو داستان آهي.

فصل - 1

- [1] جوڳ = جوڳ جي راڳتي، جنهن جو مضمون محبت ۽ مجاز آهي. پيرين = پوڙهن کي.
 [4] مليندا = ملائي ٿو.
 [5] دردي = (محبت جي) درد وارو. محبت ٻاجهون = محبت کان سواءِ.
 [6] لڳي لڙهه تيڏي = تنهنجي دامن لڳي.

- واڻي - 1: پيڙان دا = سورن جو.
 واڻي - 2: ٿيان = ٿي آهيان- سڏي آهيان.. دن رينون = رات ڏينهن.
 واڻي - 3: اين پيلي وسدا = هن پيلي ۾ رهي ٿو.
 واڻي - 4: مڇيان والي = جُتي - پادر.
 واڻي - 7: پاوي = پسند اچي - وڻي. منجهين دا = مينهن وارو.

فصل - 2

- [1] منهن مسٽيانرا = منهن تي ڏاڙهيءَ جي نئين ريهه وارو.
 [2] ڪيڙا تروڙ پتل دا پيڙا = ڪيڙي ڪي، جو پتل جي ڪوڙي ڪندي آهي، ٽوڙي. ويرا = پاءِ.
 [3] مراد ميڏي شه ماهي = منهنجي من جي مراد ماهي سردار آهي. ڪوڙ تلي پيا = ڪوهه جي تري ۾ پوي.
 [5] سڀ سيالي = ذات جا سڀئي سيال. لک واري نت وارون = لک پيرا سدائين قربان ڪريون.
 [6] چتا ڪبيرئون = ڪنيري (وڏي) گناهه کان آزاد ٿيو.
 [8] ڪٽ شهر پيل مَلڪاڻا = ڪٽي مَلڪن يعني ڪيڙن سردارن جو 'پيل' شهر.
 واڻي - 1: نستي = واسطي. راهه پليندي = واٽ نهاري ٿو. چاڙهه پلا ڪجهه چتي = پلا ڪجهه چت لاءِ. لوڪ پتتي
 پت لتي = لتل پت. ماڻهن اڪيڙيا (ڍڪيل عيب ماڻهن پٿرا ڪيا). مول نه پوون پتي = دل تي بلڪل
 اثر ٿي ڪين ٿا ڪن.
 واڻي - 3: جهيڙيان = جهيڙو ڪيائون. ڪول اساڏي = اسان وٽ. ڏٿيان دا ويڙا = ڏوتين جو پاڙو. منجهين وال =
 مينهن واري. سر اساڏي - الخ = رنون طعني وارو تار اسان جي سر تي اچي ٿيون چُڪائين. بديان
 چايان = تهمتون مڙهيون.
 واڻي - 5: لهه پئي هول = ڊپ ڊاءِ لهي پيا. گردول = ڪُن. ڊول = دهل.
 واڻي - 6: برهه پڙهايمر باني = نينهن مون کي وظيفو پڙهايو. ويڪڻ سיתי = ڏسڻ سان.

سر جهنگلو

مقصد: دوست جي دلاسي سان غم ويو ۽ خوشي آئي، دوست آيو ته مبارڪون مليون ۽ خوشيءَ جون محفلون
 مڇي ويون. مردانگيءَ وارو فقير آهي اهو، جو پنهنجو پاڻ ترڪ ڪري ۽ دنيا جي پرواهه نه ڪري، نڪي سوال
 ڪري ۽ نڪي مال ميڙي، عشق کي پنهنجو رهنما بنائي ۽ مراد ميسر نه ٿيڻ ۾ ئي پنهنجي خوشي سمجهي ۽ جو
 توڪل جي تند وڄائي ۽ ڌڻي ريجهاڻي.
پس منظر: حقيقي دوست جي طلب، تن ۽ طمع کي ترڪ ۽ ڌڻيءَ تي توڪل وارا رندانہ خيال هن سر جا مکيه
 سرچشما آهن..

- [1] مَٽا = موڪليو.
 [2] پيڙ = درد.
 [3] گهليا = موڪليو.
 [4] درون په آيا = اندر گهڙيو آيو. مطرب = ساز وڄائيندڙ.

- [5] رن دا = دنيا جو.
- [6] 'عشق رکي هت عاصا = عشق جي عصا هت ۾ رکي.
- [7] عالم خوش مرادين دي وچ = ماڻهو مرادن پڄڻ ۾ خوش. زاغ زغن اشيان زمين تي = ڪانون جو آکيرو زمين تي.
- واڻي - 1: ڌڻي ڪنهن پرمائي = ڪنهن ڌوڻي ڪندڙ کيس برغلائو. رک بينا ڪٽ رائي = ڪٽي دل لائي ويٺو آهي. ڊولڻ ٻاجهون = دوست کان سواءِ.
- واڻي - 3: بشهير = ڪارو زهري نانگ. اُڪاڻي = ختر ٿئي.
- واڻي - 5: سمنان ڪون = رکيل وعدن کي.

سر بروو سنڌي

مقصد: 1- سڄڻ سونهن جي هٿيارن سان مشتاقن کي ماري منزل تي پهچائي ٿو. اي سڄڻ! مون کي تنهنجي تات طلب آهي، آءُ ته پرچون پاڻ ۾. سڄڻ پرتا ۽ عيد ٿي، ڏجهڻ ويا ۽ ڏک لٿو: ”جانب جو جمال، ڏني ڏک لهي ويا.“ 2- اي ڪتا! تون ڪره ڪري پونڪ نه، جو آءُ سڄڻ جي وصال لاءِ آسائتي آهيان، تون اونايون ڪري پين کي نه اُٿار ۽ مون کي رتيءَ جي رهاڻ کان نه رنداءِ. ڪتو گس جهليو ويٺو آهي ۽ ساڻس ٻي ڪٽي پڻ جوڙيوال آهي، پر پرين ٻاجه پئي ٻنهي کي پليو، ڪتن جو پلا ڪهڙو ڏوه، جو ڏئين پاڻ ڌاريا آهن. بالاخر سڄڻ صلح واريو ۽ ڪتن جي ڪاڻ لٿي. 3- سڄڻن جي سونهن سچ چنڊ سلامي ڪيا: چنڊ ۾ ته ڪاراڻ آهي، پر پرينءَ جو پرتو سچ کان به سرس آهي: ”جڳ ۾ جوت جهون، پسان ڪونه پرينءَ جي.“ حقيقي محبوب يعني ڌڻيءَ کي جو سڏي ٿو ته هو سڏ سڏي ٿو، پر ”سڏي جي نه سڏي، ته پڻ ساعت سڏ نه لاهيان.“ اي ڪانگل! سڄڻن کي وڃي سنيهو پهچاءِ، ۽ ”جي سڄڻ وٽا سانگ، اڄ اڏائي آڻ تون.“

پس منظر: هن سر جو پس منظر محبت ۽ مجاز آهي.

فصل - 1

- [1] بڙودائي بان = بڙودي شهر جو ٺهيل تير. رونسيو رڱي هٿڙا = زخمن سان سلهيو سٿيو، رت مان پنهنجا هٿ لال ڪري (رونسن) = [سنڌي ٻوليءَ جو ڪچي محاورو] ڪيرائڻ-پڇاڙڻ - گهڻو مارڻ ۽ رت ۾ ڳاڙهو ڪرڻ).
- [2] واڍوڙيا = زخمي ٿيا.
- [3] ونجهل = جهوري. چتر ساڻ = 1- چيٽ سان- جيلي سان. 2- قرب ۽ محبت سان. نجيب = اي عالي نسب!
- [6] لڪمڻ ساڙي سيت = لچمڻ سيتا کي ساڙيو.
- [8] تاب توڌ = دڙڪو ۽ آڪڙ.
- [10] گهڙي سات = گهڙي ساعت.
- [12] لٿي مون تان لک = مون تان سختي ۽ تڪليف لٿي. ڏجهڻ پاسي ڏک - الخ = ڏکن اچي رقيب وٽ ديرو دمايو.

- [13] وڊيوسون وسواس = شڪ گمان پليوسون.
 [14] ڏيهي = هر وطن دوست.
 [16] ڇڏي ڪر ڪپت = رقيب جهيڙو ڇڏيو.
 [17] تغير ڪيا = بدلايا- دفع ڪيا.
 وائي- 1: سانگ ويا = سانگ تي ويا- اصل جاءِ رهائش ڇڏي ڪنهن سانگي سان ٻي جاءِ ويا. وهلڙي = سگهي. ورائ = موت.
 وائي- 2: پري = خوش ٿي - راضي ٿي.

فصل - 2

- [1] پچر جون باهون = ڪٽي جون بهڪون. ڪڍي ٿو ڪرڙن ۾- الخ. ڪتو چاري ٿي، محبوبن جي گهر جي چوڌاري ڪڪڙن ۾ پيو ڦري. ڪرڙج = ڪاوڙ مان پونڪون نه ڪج.
 [2] راگا! = اي راڳي (گاڙهيڙي) رنگ جا ڪتا! ڪر مَ باه = بهڪ نه ڪر. لوڪ لڪ پئي = ماڻهن کي خبر پوي.
 [4] پان ورنِي = پان جي رنگ جهڙي ڳاڙهي.
 [5] پسي پچ لڏائين = مون کي ڏسي سڃاڻي، خوشيءَ مان پچ لوڏين. ڪري پئين پاڏ ۾ = ڪنهن وڏيءَ ڪڏ ۾ ڪري پئين (جتان نڪري نه سگهين).
 [6] ڏجهڻ پئي مَ ڏاءُ = دشمن کي خبر نه پئي. رمان رات رهاڻ ۾ = سڄڻ سان ڪچهريءَ ۾ رات پوري ڪريان.
 [7] پرنون = پارتون.
 [8] ڌوتي = ڌتاري.
 [9] روازي = بي لڇڻو - لوسي، مجازي = محبت وارو سڄڻ.
 [10] روڙ = ڪاه (رومڙ). سوڙ ڪڍي = سوڙهه ڪري. ڪاهه ڪري. ڪاراييل = ڪارو ڪتو.
 [11] بهڙو جهليو ٻنپ = بهڙي رنگ جو (ڪمرو) ڪتو گهر جو در جهليو وينو آهي. لنڀ = بي لحاظ - ڪميٽو.
 [12] پونجي = ڪٽيءَ جو نالو.
 [14] ڪجڻ ٻڌو ڪاه = جهيڙاڪار اچي جهيڙو ٻڌو. ڪنهن ڏجهڻ وڌو ڏاهه = ڪنهن دشمن (رقيب) منهنجي اڃڻ جي خبر سڻائي. وڳي ويچارن تي = مسڪينن تي ٿو بهي ۽ ڪٽڪيون ڪري.
 [15] راڳي ملا - الخ = رات جو هن راڳي ڪتي کان ڪنهن حيلي به لڪي نٿو سگهي.
 [16] ڳوٺ ڳري = ڳوٺ جي گهٽي.
 [17] سو لهه لڏائون = محبوبن اهڙو بلو ڪيو. خوف خزان ٿيو = ڊپ دفعي ٿيو. ڪڙنو = لوهو گول چلو.
 [20] پچر خچر خارجي = ڪرڙو ڌاريو ڪتو (شيطان ڏانهن اشارو). وائي در وحي = جبرئيل در جهلي بيٺو. سهو = سونهون - مددگار.
 [21] سينڌو = واقف، دوست.
 [24] گير نه ڪن = گرن نه. توڌ = آڪڙ. سگن سين = ڪتن سان.

فصل - 3

- [2] سونهن ملار = سارنگ جي بادلن جي رنگارنگي سونهن وارو.
- [3] موهن روپ مهاء - الخ = سهڻي سهڻ جي وات جي پڪ کان ماکيءَ کي ميناج مليو.
- [4] پونم = چوڏهينءَ جو چنڊ. ميني ويچ وري = طبيب (سهڻ) ڦٽ جي ور کي ختم ڪيو.
- [5] پونم پاڇيون = چوڏهينءَ جي چنڊ ۾ ته ڇانيون (ڪاراڻ) آهن (پاڇا وان آهن). جوت جهون = سندن سونهن جي لالائيءَ جهڙو.
- [7] ڏٺيءَ ڏٺا جي = جيڪي ڏٺيءَ جا چونڊيل ٻانها آهن، جن تي ڏٺيءَ جي مهر آهي.
- [11] سر پڙانگ = پيسانگ تي - ٻن انگهن واري ٿوڻيءَ تي.
- واڻي - 1: بيراڳڻ = ويراڳ واري - درد فراق واري.
- واڻي - 2: ڊڪي جا من ڏون = جا (درد جي) دونهن دل ۾ ڊڪيل آهي.

سر راڻو

مقصد: 1- مومل جي حسن جي هاڪ سڻي ڪئين مشتاق آيا، پر ڪي انهيءَ ماڳ مٿا، ڪي گوندراڱاڏوان مٽيا. هڪ سامي، جو سور پراڻي موٽيو هو، تنهن راڻي مينڌري ۽ سندس ساٿين سان حال اوريو ته ”گجر سڀ گنواڻيا، لوڏي لک هزار“. 2- مومل هڪ پري ذات پدمڻي آهي، پر سندس ملڻ مهانگو آهي: ”راڻا پاڻءَ مَر راند، هيءَ سڱ سورن گاڏئون“. پر راڻو ۽ سندس ساٿي ڪهي اچي ڪاڪ تي پهتا، ۽ سوڍي سڀ طلسماتي تال معلوم ڪري وڃي مومل ماڻي: ”مومل ۽ مشتاق، هر دوئي هڪ ٿيا“. 2- سوڍي ڪي ڪو جو شڪ پيو، جو ڪاڪ تان آسرو پلي ويو: راڻو رُسي چڻ مومل کي ماري ويو. مومل پڻ راڻي جي سڪ ۾ فنا ڪائي خود مينڌرو بنجي وئي.

پس منظر: هن سر جو پس منظر مومل ۽ راڻي جو مشهور داستان آهي، جنهن جا ٽاڻا خليفه صاحب هن طرح ڏنا آهن ته: مومل ’نادول‘ شهر جي گجر شهزادي هئي، جتان پنهنجون پيڻون ساڻ ڪري اچي ڪاڪ ڪنڌيءَ تي هڪ طلسماتي محل تيار ڪرايائين. سامي، جنهن راڻي ۽ سندس ساٿين کي مومل جي خبر سڻائي، سو گرنار (جهونا ڳڙهه) جو هڪ جهان ديدو جوڳي هو، جو مومل جي هاڪ هالار (ڄام نگر رياست واري ايراضي) مان سڻي، ڪهي اچي ڪاڪ تي پهتو، پر اتي سندس هنر حيلو ڪونه هليو ۽ هي گودڙيو گوندراڻي پوئتي موٽيو. راڻو (جنهن جو نالو ’مينڌرو‘ هو) سوڍو (ذات جو) ٿر جي ڍٽ واري ايراضيءَ جو سردار هو ۽ مڙني سوڍن (ساڏورن، ماڏن، موڏورن وغيره) جي مٿس پڳ هئي.

فصل - 1

- [1] وچ ورنين = سونهن ۾ ڪنوڻ جي تجلن جهڙيون. نڱيون نادولا = ’نادول‘ شهر مان روانيون ٿيون، سر چيرا = مٿن تي پٽ جا ’چيرا‘ (روا)، ڳل پيڻيون = ڳچيءَ ۾ پيڻي رنگ جا رومال.
- [3] زنده طعامون - الخ = مومل ۽ سندس سٺ کي بازن وانگر، گهوٽن شهزادن جو ماه تازي طعامي (قوت) طور گهرجي.
- [4] سَوَ سينهاڻين اڳرو = (هيبت ۾) هڪ سَوَ شينهن کان به وڌيڪ آهي. تني چاڙهي چيئن = تن کي سوريءَ تي لٽڪائي.

- [5] کھڪ - دوال = ڪاڪ جي محلات جي ديوار.
 [7] ڪُوار = گلا.
 [10] سوس = خيال. آسرو. لوڏي = شڪار ڪندڙ.
 [13] خدنگ = تير.
 [15] ساوج گير = شينهن جهليندڙ.
 [19] ناني = 'ناني' جبل ۾ جوڳين جو تڪيو 'هنگلاج'.
 [22] اونچي روھ = اُچي جبل (گرنار) تي.
 [23] ٻَرڙي منجهه بھڪ = بينڪ يا ديرو 'ٻَرڙي' جبل ۾ آهي.

فصل - 2

- [1] ڪوڪبان = سيند. حمال = تائت.
 [2] مير مواس = مهمير - همت پريا شهزادا.
 [3] جاء - نما = قطب نما مثل، ماڳ ڏيکاريندڙ اوزار.
 [13] دئي درڪ = روشني ۽ پرڪ.
 [14] ڪعبي پوش = (ڪارو) غلاف.
 [15] فڪان قاب قوسين او ادني (آيت) = معراج وقت، نبي ﷺ جي ذات حق سان ويجهڙائيءَ ڏانهن اشارو ته: 'هن ڪمانن جي وٽيءَ جيترو، بلڪ اڃا به ويجهو هو.'
 [17] ملام = ملامت - گلا.
 [18] ساڏور، ماڏا ۽ موڏور = ٽيئي سوڍن جا پاڙا. موڪي = عزت ڏئي چونڊي.
 [19] ڪُنار = وڏيون ديڳون. چڙهيا ڪالهه ڪُنار = مومل ۽ راڻي جي ملڻ جي خوشيءَ ۾ ڪاڇ تيا ۽ ديڳيون چڙهيون. سليدار = (اسلح + دار = هٿيارن وارو) سپه سالار. بهادر مڙس. ويراڳين جا وارثا، جي اڳ مومل ماري هئا، تن جا وير ورتائين.
 وائي: ڳاج = ڳيڇ. ڳائون ڏيئي = ڳاوڻ ڳائي. (ڳاهوي، ڳائي) مون گهر لايو = منهنجي گهر وٺي اچو. سائڙو = سعيڙو.

فصل - 3

- [2] ڪڇ = ڪڍ. پائي ڇاڻ ۾ ڇڄ = مڍي ميري پڌري نه ڪر (ڇڄ ۾ ان ڪلڪائي مٽي ڪچرو جدا ڪرڻ ڏانهن اشارو)
 [5] لٿو سهو سجدو = سهو جو سجدو معاف ٿيو. پُل چُڪ جو حساب ٿي ختم ٿي ويو.
 [7] نينهن نهو = محبت جو بنياد.

سر ڪاهوڙي

مقصد: ڏوٿين جو ڌنڌو ٿي آهي ڪشالا ڪري ڏت ڏورڻ. اهي اڻ وڃ ڪاهوڙي بُڪ، لُڪ ۽ اُڇ کان بيهرواه آهن ۽ جهر جهنگ جهاڳي اهڙين ويڙهين ۾ وڃي ٿا وڻ چوندين، جتي جيتن ۽ جانورن جو جيئڻ به مشڪل آهي.

مقصد ته حق جا طالب سڀ آسانگا ٻولي، پنهنجي جان کي جفا ڏئي حق جي ڳولا ۾ مشغول آهن.

پس منظر: اڳاٽي دور ۾ جڏهن ملڪ ۾ آبادي گهٽ هئي ۽ اناج جي ڪمي هئي، تڏهن غريبن جو گذر ڏت (گاهن جي بچ، پڪن، پيرن وغيره جهنگلي ميون) تي هو. هو ڪها (يا ڪاها = ننڍيون ڪوڏريون) ڪٿي صبح جو ڏت ميڙن خاطر نڪرندا هئا ۽ جهر جهنگ وڙهي ٻچن جو قوت آڻيندا هئا. اهڙا اڻ وڃ، ’ڪاهوڙي‘ (ڪهن يا ڪاهن وارا) سڏجڻ لڳا، جن کي اُڃ، بک ۽ لڪ جي پرواه ئي ڪانه هئي ۽ ڏت ڏورن سندن روزمره جو ڌنڌو هو. سالڪن ۽ شاعرن حق جي طالبن کي ڪاهوڙين سان تشبيهه ڏئي، سنڌي شاعريءَ لاءِ هي نئون مضمون نروار ڪيو.

[2] ڏوڙيا = ستيا. ڌور دھوڙيا = گهڻو هلاڪ ڪيا. سنڊ = اوزار (ڏت ميڙ جا). سڀ = ڇڄ.

[3] ڏوريندڙا ڌور ٿيا = ڏت جي تلاش ۾ پري هليا ويا.

[4] ڪوندر = ساندر (پاڻيءَ جا). ڪور = وهندڙ ڪڙيو يا ڪسي.

[5] ڪرڪڻ = ڪڪن يا چمر جا سادا سڪل جوتا. ڀڄيو = ڪٽيو. ڪوڙ = گهڻيون. (ڪروڙ)

[6] پٽ = گاه جا تلها ٻوڙا. (گاهه جي پاڙن وارو مٿو، جنهن جا پن، تاندورا ۽ ڌاريون مال چري ويندو آهي).

[7] سميٽيو = گڏ ڪيو. الڪ = ڏٺي. اماڻ = امانت.

[8] ماءُ = پاڻي. سونو = چٽايو. ڏت ڪريندا = ڏت گڏ ڪندا، ميڙيندا.

[11] توڻ لڏائون تن مان = پنهنجو قوت پنهنجي جسر مان هٽ ڪيائون.

[12] سڀ نه سڀجي = نانگ بلا به پيدا نه ٿئي- جي نه سگهي. ويڙ = وڻن ۽ ٻوڙن واري ايراضي.

[13] راڱا = پيلاهي شينهن. ڏاهه نه سڄي ڏيپلين = چيٽن جي وائي ڪانه ٻڌجي.

[15] چپر چڱا چاڻيا = جبلن ۽ پهاڙن مان جهنگلي ميون ۽ ڦلن جا چڱا چاڻيا.

[16] الا ان اولياءُ الله- الخ = بيشڪ الله جي دوستن تي نڪي ڪو خوف آهي ۽ نڪي ڪو ڏک ڏسندا.

واڻي: تنگون ڪيڙم تي = انهيءَ ڪري آهون پڪارون ڪيم. ڪوندر جن سان = پاڻيءَ جا ساندارا جن سان ساڻ آهن.

سر رامڪلي

مقصد: 1- ’رامڪلي‘ جي سامعين بنا هرگز نه سري، ۽ هوءَ جوڳياڻي ٿي ساڻن گڏجي وڃي گرو گور ڪنات کي ملي. 2- اهي جوڳي حق جا طالب آهن، هنن دنيا جا سڀ آسانگا ترڪ ڪري پنهنجي حقيقي محبوب کي ڳولي لڌو.

پس منظر: ’هٿ يوگين‘ جي تحريڪ 13 يا 14 صدي عيسويءَ ۾ اسلام جي توحيد واري نظريي جي زير اثر هندوستان ۾ شروع ٿي. چون ٿا ته گرو مچندر نات ان جو باني مباني هو. پر سندس چيلي گرو گورڪنات جي رهنمائيءَ هيٺ هن تحريڪ زور ورتو. ’هٿ جوڳي‘ پنٿ جي فقيرن جو ويساهه هڪ خلقتپهار ۾ هو، ۽ سندن عملي زندگي مجردانه ۽ سير سفر واري هئي. سنڌ طرف به هي جوڳي فقير آيا ۽ هنگلاج (لس پيلي ۾، هڱور نديءَ لڳ ’ناني‘ جي جبل ۾) کي پنهنجو تڪيو بنايائون. گرو ۽ چيلي جا آداب ۽ ’جوڳ‘ يعني جان کي جفا وارو تخيل هنن سيلائي فقيرن ذريعي سنڌ وارن کي معلوم ٿيا، ۽ سنڌ جي بلند خيال شاعرن، ’سچن طالبن‘ جي حقيقي مطلوب (هڪ ڏٺي) لاءِ تلاش، واري مضمون کي جوڳي پنٿ جي سچن فقيرن جي عملي ڪاوشن ۽ عادتن اطوارن

ذريعي ورجايو. ميين شاه عنات جي ڪلام ۽ شاه عبداللطيف جي رسالي وانگر، خليفي صاحب جي هن 'سر رامڪلي' ۾ 'جوڳي پنٿ' توڙي 'رام ڀڳتي' وارين ٻنهي تحريڪن جو پسمنظر سمايل آهي. فصل پهرين ۾ 'رامڪلي' نالي عورت جي سڄي گروءَ لاءِ تلاش جو مضمون سٽيل آهي. اهو مضمون صرف خليفي صاحب ئي آندو آهي، جنهن جو بنياد ڪنهن عوامي روايت تي آهي، جا شايد خليفي صاحب گجرات ۽ ڪاٺياواڙ طرف ٻڌي. ٻئي فصل ۾ سچن جوڳين فقيرن جي حقيقي گرو (هڪ ڌڻي) لاءِ تلاش، توڙي سچن سامين ۽ سناسين جي حقيقي 'رام' (هڪ ڌڻي) لاءِ ڳولا وارا ٻئي مضمون گڏوگڏ ورجايل آهن.

فصل - 1

[1] رام ڪلي = حقيقي يا فرضي عورت جو نالو. چو = چوي.

فصل - 2

[1] فائينا تولوا- الخ = جيڏانهن منهن ڪندؤ ته ڌڻي کي سامهون ڏسندؤ. جاتون ڪن = زيارتون ڪن. نچن

اقرب اليه - الخ = (ڌڻي تعاليٰ جو قول ته) بنديءَ کي اسين سندس ساه ڪڍڻ واري رڳ کان به ويجهو آهيون. ناني گڏي نجهري = بيبي ناني (هنگلاج جي سانئڻ) گهر ويٺي ملي.

[3] تڪبر تارڪي = هٿ کي ترڪ ڪندؤ.

[4] ذالڪ فضل الله - الخ = اهو الله جو فضل آهي، جنهن کي گهري، تنهن کي عطا ڪري. من له الموليٰ -

الخ = جنهن جو الله آهي، تنهن جو سڀ ڪي آهي. سرئون = حاصل ٿيون.

[5] جهليندي جڳ = ساري لوڪ پڻي کين جهليو (ته نه وڃو). نگئا = روانا ٿيا. منجهان ناٿ نرڳ - الخ =

انهن ڪاپڙين کي ڌڻيءَ (ناٿ) دوزخ مان ڪڍيو.

[6] هٿ جي حد = پاڻ پائڻ يا هستيءَ وارو ڍنگ. اوڏهين = ڌڻيءَ ڏي. من عرف نفسه - الخ = جنهن

پنهنجو پاڻ کي سڃاتو، تنهن تحقيق پنهنجي رب کي سڃاتو. من طلب شيئاً - الخ = جنهن ڪا شيءِ چاهي ۽ پوءِ ان لاءِ ڪوشش ڪيائين ته اها کيس ملي.

[7] مڪيندي = مڪيندي - بت کي لائيندي. روز ميثاق = وعدي وارو ڏينهن، جڏهن روحن رب کي مڃيو- ازل کان.

[9] ذڪر خفي = اندر جي هڪ مخفي ذڪر جو نالو. جهر جاڳايو = (خفي، يا جلي ذڪر) وڏي آواز سان

ڪيو. 2- (خفي ذڪر کان سواءِ) آواز وارو ظاهر جلي ذڪر پڻ جاري ڪيو. ڇڏي اب اخي = پيءُ ۽ پيءُ ڇڏي- سڀ سڱ سياڪا سٽي.

[10] موءَ = وار.

[11] العشق نار الله = عشق الله جي آڱ آهي. موتوا قبل ان تموتوا = مرڻ کان اڳي مرو.

[12] ترڪ تڪيا تن تارڪين = تن تارڪن تڪيا ۽ آسڻ ترڪ ڪيا. سيواگر سڪاج = سوڌا سالر پوڄاري.

[13] الانسان سري - الخ = (ڌڻيءَ جو قول ته) انسان منهنجو راز آهي ۽ آءٌ سندس راز آهيان.

[14] والله مع الصابرين = الله صبر ڪندڙن ساڻ آهي. مونا = گوڏا. نائين = نمائين.

[15] فاقة الفقر - الخ = فقر جي بڪ فقيرن جو معراج آهي.

[16] الا ان اولياء الله لا يموتون = تحقيق الله جا دوست ڪين ٿا مرن (هميشه حيات آهن). خضر خوءِ سندن = سندن طور طريقو سدا حيات خضر وارو آهي.

- [17] فتحنا الجهاد- الخ = اسان ننڍي جنگ فتح ڪئي ۽ وڏي جنگ ڏانهن ورياسون.
- [18] لم يلد ولم يولد (آيت) = نه ڪنهن کي ڄڻيائين، نه ڪنهن جو ڄڻيو آهي. (يعني ڌڻيءَ جي ذات والدين خواه اولاد کان پاڪ آهي). ماڪان محمد ابا احد (آيت) = محمد (ﷺ) ڪنهن جو پيءُ ڪونه هو.
- [19] سڀني سنيون - الخ = ڌڻي تعاليٰ انهن بندن کي هر ڪم ۾ سنئون رستو ڏيکاريو.
- [20] وما ارسلناك الا رحمة للعالمين (آيت) = اي نبي! اسان توکي محض جهانن جي رحمت ڪري موڪليو.
- [21] اعملوا ما شئتم - الخ = جيڪي وڻيو سو ڪريو. بيشڪ اوهان کي سڀ معاف آهي. حسنات الابرار- الخ = ڀلن جون نيڪيون، قرب وارن ويجهن جي عمل جي ڀيٽ ۾ مديون آهن. مول = اصل - اصليت. وترو = وڌيڪ، سولو.
- [22] انا من نور الله - الخ = معنيٰ لاءِ ڏسو مٿي سر سسئي فصل ٻيو بيت [2]. ارگ اتل = اڻ مٿي خوشبوءِ.
- [23] لانگوٿان ڌار = لانگوٿيءَ کان سواءِ. ان اوليائي - الخ = بيشڪ منهنجا دوست منهنجي دامن هيٺ آهن، ۽ کين مون کان سواءِ ٻيا نٿا سڃاڻن.
- [26] منجهه = اندر ۾.
- [28] لڪياري پير = جناب حضرت محمد راشد (رح) عرف 'روضي ڌڻيءَ' ڏانهن اشارو.
- [30] الفقير لا يحتاج الا الي الله = (سچو) فقير الله پاڪ جو ئي محتاج آهي.
- وائي: سڳڙين سامين = سامين جي سڳڙين.

سر رپ

مقصد: سڄڻ جي سک ۽ فراق وارو وقت سڄو سورن گاڏئون آهي. سڄڻ ملي ته صحت سري ۽ سور لهن.

پس منظر: هن سر جو پس منظر درد ۽ فراق، سک ۽ وصال وارو سچي محبت جو سمان آهي.

[1] سوا سير = گهڻا - ڳورا، گهٽ ۾ = اندر ۾ - دل ۾. سڃيندو = ڏيندو.

[3] وماس = ڳڻتي - فڪر.

[4] ڪنير نهائينءَ جان = ڪنير جي نهائينءَ يا آويءَ وانگر.

وائي: سانگ = وڇوڙو. (واسطو، ڪر)

سر ليلان چنيسر

مقصد: ليلان وٺي گهڻو ستائڻ لڳي، ۽ پٺاڻين ته سندس سڀئي خطائون چنيسر کي معلوم نه آهن. جڏهن چنيسر کيس سندس ڪيل ڏوه پڌرا ڪري ٻڌايا، تڏهن ماڻ ڪري ڏهاڳ قبوليائين.

پس منظر: هن سر جو پس منظر ليلان ۽ چنيسر جو مشهور داستان آهي، جنهن جو اهر نڪتو اهو آهي ته چنيسر ليلان کان انهيءَ ڪري رڻو، جو کيس ليلان جون مڙيئي مسلسل خطائون معلوم ٿي چڪيون هيون.

[1] ڪين = ڪي ڪجهه. ٻجهان = آءٌ سمجهان ٿو - پٺاڻيان ٿو. ڪن پيوس = ليلان جي ڪن پيو. ليلان کي معلوم ٿيو.

وائي: رب ارني = اي رب! مون کي پنهنجو پاڻ ڏيکار. لن تراني = (رب کان آواز آيو ته) مون کي تون هرگز ڏسي نه سگهندين. ڌاري = خطاوار - گنهگار. پاڻان پاسي = پاڻ کان پاسي ڪري. تاري = آجهو - آسرو.

سر بلاول

مقصد: جو سخي ڏاتار آهي، تنهن کي بخل آهي ئي ڪونه: ”انئي پهر عام تي، وسي مينهن مثال“. اي مڱڻا! - تون ٻئي در مَر وڃ ۽ انهيءَ هڪ ڏاتار کان جيڪي گهرين سو گهر.

پس منظر: سنڌ جي سخي مردن ۽ ڏاتارن جا منگتن ۽ محتاجن کي دل کولي ڏان ڏيڻ ۽ خصوصاً لس ٻيلي جي والي ڄام سپڙ رونجهي جي سخاوت اڪثر رسالن ۾ ’سر بلاول‘ جو خصوصي پس منظر آهي، جنهن سان گڏ هيءَ حقيقي نُڪتو نروار ڪيل آهي ته ڏيهن جو ڏاتار، خلقتهار ۽ پالڻهار هڪ ڌڻي تعاليٰ آهي، ۽ بندي کي جڳائي ته انهيءَ سائين در سوال ڪري ته کيس مالا مال ڪري ڇڏي. هن سر ۾ خليفه صاحب پنهنجي مرشد حضرت پير صاحب پاڳاري جي ظاهري سخا توڙي روحاني فيض ڏانهن اشارو ڪيو آهي.

- [1] منگ = گهر. لڪَ ۾ = گهڙي ۾.
- [2] ڏند پيڙڻو = شور - بخیل.
- [4] پاڳارو پير = حضرت پير صاحب پاڳارو.
- [5] ڏوليءَ چاڙهيا = گهڻو سکيا سھنجا ڪيا.
- [6] حاتم = يعني (تلميح طور) پير صاحب پاڳارو. پَتَ = پيالا - خيرات وٺڻ لاءِ ٿانوَ.

سر ڏهر

مقصد: 1- لاکو ۽ سندس ساٿي جاڙيجا جوان پانچاواڙي گهوڙن تي سوار ٿي، رٻارين جا وڳ پيا هڻن: ڪنهن کي مجال ڪانه هئي، جو ساڻن سامهون ٿي مقابلو ڪري. جڏهن لاکي لوڙون هڻڻ ڇڏيون، تڏهن رٻارين کي امن واري زندگي نصيب ٿي. 2- بهادر همت سان مال ملڪيتون هٿ ڪن، ۽ واڻيا هڻن تي ويهي خلق ڦرين. بهادرن حملو ڪري هٿ واڻين (کيمن ۽ ڪمن) جو مال ڦري سندن وياج خوريءَ جي خوشيءَ کي ختم ڪري ڇڏيو. 3- ويڄاري ڪونج شال ماريءَ جي منهن نه پئي، کيس کان مَر لڳي، ۽ پنهنجي ولر مان نه ڇڄي. مارين اچي پنهنجا ڍڀا ڏيا ۽ ڪونج ڪڇ ۾ ٻچا ڇڏي روه ڏي رواني ٿي. شال سلامت وڃي پنهنجي وڳر ساڻ ملي. 4- ڪيهر شينهن هاتي ماري: گدڙ اُن سان ڪهڙو مقابلو ڪندو! 5- مال وارا سنگهار نه معلوم ڪهڙي طرف سانگ خاطر مال ڪاهي روانا ٿيا، جو اڄ انهن پيشين تي سندن پکا نظر ئي نٿا اچن! مينهن، ڪڇي ۾ درياءَ جي ڪنڌين تي سونهن. پر اي ميهار! ڪڇي ۾ کين چيهو گاه نه چار، جو متان مرض وگهي مري وڃن! شال سانوڻ ٿين ۽ منهنجا ساٿي ميهار سکيا ساوا هجن!

پس منظر: فصل - 1 جو پس منظر لاکي ڦلاڻيءَ جي سورهيائي ۽ سوڀ آهي. فصل - 2 جو پس منظر غالباً ڪن ڏاڙيوالن جو کيمن ۽ ڪمن نالي وياج خور ڪراڙن تي حملو آهي. فصل - 3 جو پس منظر ڪونج آهي، جا سياري جي موسم ۾ سنڌ (خصوصاً لاڙ ۽ ڪڇ واري ايراضيءَ) ۾ قوت خاطر اچي ٿي، ۽ مارين جي منهن پوي ٿي. فصل - 4 جو پس منظر شينهن جي ڏک ۽ ڏيا آهي، جو وڙهي ته وڏن جانورن کي ماري ۽ ننڍن کي نه ستائي. فصل - 5 جو پس منظر مالدار ڀاڳيا (سُڪي جا سنگهار ۽ ڪڇي جا ميهار) آهن.

فصل - 1

- [1] جاڙيجائي = ڄام لاکي ۽ سندس ساٿين جاڙيجن (ڪڇ جي سمن) جي فوج جي. اوناڙ = جن وٽ انن جا وڳ آهن. (خصوصاً سنڌ ۽ ڪڇ جي سرحد تي رهندڙ ’ريباري‘ قبيلي جا اوناڙ). لوڙاڻو = مال (اُنن، مينهن وغيره) جا ڌاڙا هڻندڙ - هاڻو. ٻي = ڪڇ جي الهندين ڀاڱي وارو هڪ علائقو (جو ’ڌاڏي آدم جي ٻني‘ سڏجي). لڳو لوڙائن جو - الخ = هاڻن کي خصوصاً ٻنيءَ واري علائقي مان (مال هڻڻ جو) پورو وجهه لڳو. گورا = ننڍا ڪنواٽ (نر). توڏ = مادي ڪنواٽ. گڙنگ = وڏا اُن. هڻيو هيڪاندا ڪري = زوريءَ ڦري ڪاهي گڏ ڪري.
- [2] لاکين = ڄام لاکي جي ساٿين. واڏين = گهوڙين. ات نه لڌو عام - الخ. = لاکي ۽ سندس لوڙون هڻندڙ ساٿين جو راز عوام کي معلوم نه ٿي سگهيو.
- [3] سڳڻ ٽين سواءِ = سولا سوڻ ٽين - ڇڱا سوڻ ٽين. ڄمڻو ٻوليو = ساڄي پاسي کان تتر ٻولي ڪئي.
- [4] سلهيو = سٽيو - ڇٽيو. واڳهه = شينهن (سورهيه ڄام لاکو). ڀلي ٿو واهرو = واهر (مال ورائڻ) لاءِ پويان ايندڙ ماڻهن کي ماري موٽائي ٿو.
- [5] ڪيڪان = گهوڙا. پاڇاواڙي = پانڇاواڙ جا گهوڙا. غنيم = دشمن. ماريو ڪن مساڻ = ماري مات ڪن. ٻاڙا = سردار.
- [6] لاکائي = ڄام لاکي ۽ سندس ساٿين جا طاقتور گهوڙا. لکيا = سڃاتا.
- [7] وسواس = اَلڪو - ڳڻتي. لوڙائن جو = لوڙن هڻندڙن جو - مال جي ڌاڙي هڻندڙن جو.
- [8] لوڙو = مال جو ڌاڙو.
- وائي: وانڍ ۽ وانڍيون = پکن يا ڪرڙ ڪٽين سان اڏيل گهرن واري عارضي بستي [مالوند ماڻهو، ساوڻ جي موسم ۾، مهڻي مچر کان بچڻ لاءِ، ڳوٺ ڇڏي مال ڪاهي وڃي گاهه وارين پيڻين ۾ پوئو يا پٽن تي واسري (واءِ واري هنڌ) تي ڪجهه وقت لاءِ پکن يا ڪرڙ ڪٽين سان گهرڙا ٺاهي ڪجهه عرصي لاءِ ويهندا آهن، سندن اهڙي بستيءَ کي ’وانڍ‘ چئبو].

فصل - 2

- [1] هاڻو = ڌاڙيوال. هڻي پاس = ڳوٺ کان پاسي پسگردائيءَ ۾ ڌاڙا هڻي. لاڏڪا = (ڪڇ جي اصطلاح موجب ’مسلمان واپاري‘ مگر هت معنيٰ) سورهيه گهوٽ. رزق ڪيائون راس = پنهنجو وقت پورو ڪيائون. وسواس = اَلڪو. اڻهوند = سڃائي. ڪراڙ = (تر طرف هندن جي هڪ خاص ذات، ۽ هت معنيٰ) وياج خور وائيو. ساڳاين جا = ڌاڙو هڻندڙ بهادرن جا. گهوڙا پسيو = ڌاڙيوالن جا گهوڙا ايندي ڏسيو. جهنگ ٻراڙ = جهنگ ٻلو. سندو سود سهج = وياج جي خوشي.

فصل - 3

- [1] ماري = شڪاري.
- [3] مچڻ ملا ماءُ = متن ماءُ کان.
- [4] دور اڏيائون ڍڙا = دورن (هيٺاهين نمندن) ۾ کونجن کي ڦاسائڻ لاءِ ڍڙا اڏيائون.
- [8] پَرني = سونپي - حوالي ڪري.

فصل - 4

[1] جنبو = گدڙ.

فصل - 5

[4] سانڌايون = 1- مينهن جا وڻاڻ 2- ڪير سان پريل اوهن واريون (اڻ ڏڌل) مينهن. تڙين ٻنهي ڪنڌين = درياءَ جي ٻنهي ڪپن جي گهاٽن تي. ڪُنڊيون = مينهن، جن جا سڱ ڪُنڊا (گول وريل) هجن. ڪُونهن = پاڏن (مينهن جا نرڙ).

[5] ڪُهري = درياءَ جي ڪنڌيءَ لڳ. ڍنڍ مثل پاڻي سان پريل اونهي ڪڏ (جا آب ڪلاڻيءَ ۾ درياءَ اٽلي پاڻيءَ سان پري ڇڏي هجي). چيهو = ڪڇي جو هڪ گاه [جنهن جي ڪاڻڻ سان خصوصاً مينهن جي جيري ۾ جڻون (بيماري جا جيت) پون.] هور پرائي هليا = ڏک ڏسي روانا ٿيا. نقصان پرائي ويا. سنگهار = مالوند ڀاڳيا. جنب = حياتي. گورس = (گئون + رس) ڪير يا مهي. پهيڙا = ساڻي سڄڻ.

سر ڪاپاڻي

مقصد: چرخو ڪٽيندي سي ساهيڙيون ياد پيون، جن مون کي ڪٽڻ سيکاريو ۽ جن سان آڻڻ ۾ گڏ ويهي ڪٽيو هئس. سندن جدائيءَ بعد نڪي ٿو ارت اولائجي ته نڪا تي ٿڪ تي تند ڪڍي. اڻ ڄاڻن سان گڏ ويهي آڻڻ ۾ ڪٽڻ ٿي نٿو اُجهي.

پس منظر: هن سر جو پس منظر ڪپڙي جي ڪارخانن کان اڳ واري دور جو آڻڻ وارو سمان آهي. جڏهن پاڙي واريون چرخا ڪٽي آڻڻ (گڏجي چرخا ڪٽڻ واري جاءِ) ۾ گڏجي ويهي ست ڪٽينديون هيون، جنهن مان گهر وارن جا ڪپڙا اُٿيا هئا ۽ وڌيڪ ست واپاري وٺندا هئا.

[1] اوريندي ارت = چرخي سان ورونهن ڪندي- چرخو ڪٽيندي. پهو = ڪپهه جي پوڻيءَ جو باقي رهيل ذرو.

[3] وٽي وڌم - الخ = جي واڙا وٽي ڇڄ ۾ وڌم، سي واءِ ڪڍي ويو.

[5] ويا اولائجي اوهري = سي ڪٽي حياتي پوري ڪري ويا.

سر گهاٽو

مقصد: ملاهن مڇ کي مارڻ جو په ڪيو ۽ اونهي پاڻيءَ ۾ گهڙيا، پر وڙهي نه ڄاڻائون ۽ مڇ کين گهيري ويو. گهڻا گهاٽو مڇ کي مارڻ لاءِ ڪلاچيءَ جي ڪن تي آيا، پر پوري نه پيا. آخرڪار مورڙي پهلوڻ اچي مڇ کي ماريو. اها سوپ مورڙي کي ٿي نصيب ٿي.

پس منظر: هن سر جو پس منظر 'مورڙي ۽ مڇ' وارو مشهور قصو آهي.

فصل - 1

[1] اڇ هين = اڇ ٿي.

[2] تانگهو گهوريو گهاٽئين = ملاهن تانگهي پاڻيءَ ۾ گهڙي گهرا ڏنا.

[3] سنڌي پاڻيءَ ڀڄ = تمام ننڍو پاڻي. تني سندا رڇ- الخ = تن جي چارين ڏيڏرين جا ننڍا ٻيجا (پونشرا) ۽ ٻيا پاڻيءَ جا ننڍڙا جيت جهليا.

- [6] رپ = آفت (مانگر مچ).
 [7] سير = واٽون.
 [10] ڏٿيت = ديو (مانگر مچ)
 [11] مل مهائين = وڏو هنر مند ۽ هوشيار پهلووان. ڊڳو = پروانو (جاگير وغيره جو).
 [12] دل = گهڻا.

فصل - 2

- [1] لائي آڳ اڳين جي = اڳين کي آيل شڪست جي تلافي ڪئي - اڳين جا وير ورتا.
 [3] قلعي جو ڪوڏيو = جنگ جو جهونجهار.
 [5] مور = مورڙي. تتي مانگر تڪيو - الخ = مانگر مچ جي رهڻ جي جاءِ اتي آهي، جتي پاڻي اٿاھ آهي.
 [6] مزار = شينهن (مڙس). تانگھ نہ تارئين = جيڪي تارو آهن. تن جي بہ پڇڻ پيڻي ڪانهي.
 [13] ڏائي جيئي = کٻي سڄي.
 [14] ڏجهڻ = دشمن.

سر ڍولو مارو

- مقصد:** عاشق ۽ معشوق جي هڪ ٻئي کان جداڻي، درد ۽ فراق ۽ آخر ۾ وصال هن سر جو مکيه مضمون آهن.
پس منظر: هن سر جو پس منظر ڍول-مارو جو مشهور عشقيه داستان آهي. خليفي صاحب جي روايت موجب ڍولو 'نرور' شهر جو رهاڪو هو ۽ مارو 'تر' جي هئي.
- [1] نرور = مارواڙ جي اُڀرندين علائقي 'نرور' جو مکيه شهر. نرور سيريبن = 'نرور' شهر جي گهٽين ۽ واٽن (۾ پيو گهمي). تر ٻاٻڙا = تر جا ٻاٻڙا (گيري جي قسمر جا) پکي. آڙهر پياس مرين = آرهڙ جي لڪ ۽ جهولي ۾ اُج وگهي پيا مرن. گوري جوئي ٻاٿڙي = گوري (مارو) واٽون پئي نهاري.
 [2] مارو ماڻي ميڊيون = مارو جي مڻي ۾ مينڊيون ڳنڍل آهن. اويي ماڻي لڪ = پٽ جي لنگهه تي بيٺي.
 [3] سون سريڪا = سون جي رنگ جهڙا. سوچ = اُره.
 [4] مول = مولهيو - پٽڪو. تاري = تنهنجي. ڦول سريڪي تور = گل جيتري تور اٿس.
 [5] مرگڙا = هرڻ.
 [7] بيڙلو = پاڻ جو بيڙو.
 [8] ڪوڏ ۽ پُرنت = گاهن جا نالا، جن جو بچ ڏت طور ڪائجي. ڪڙ = پس.
 [9] پانا جيسي پاتلي = پنن جهڙي باريڪ سنهي. آنگڻ = اڱڻ. جيمر = جيئن. جوئي = نهاري. اويي آنگڻ تڙڙي - الخ = آنگڻ تي بيٺي ڪر موڙي ۽ انتظار ڪري، چڻ ڪاريهر نانگ (وارن سان تشبيهه) ڦڻ ڪڍيو پيو نهاري.
 [10] گر گر پائي گونگهرا = چمر چمر چيرون ٻڏي (پئي ٿلي). جان الٽيو گيند (؟) = 1- چڻ هاڻي پيو هلي (سهڻي تور سان تشبيهه). جيمر پني بادر چنڊ = جيئن پيگل (وسندڙ) ڪڪر مان چنڊ چمڪي.
 [11] اوتا اوتري = اڱڻ تان لٿي. ڪڙين لاري ڪيس = وار چيلهه تي پيا لڳنس (سهڻن ۽ ڊگهن وارن ڏانهن

اشارو). چتر پتي راجيو = راجا 'چتر پتي'. مارڻ چليو ديس = ڪنهن ملڪ تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ سنڀريو.

[13] ڪاڳڏ = ڪاغذ - خط، لاک سريڪي لاج = لکن جهڙي لڇ - لاثاني وٺي.

[14] وانچتي = پڙهندي. لاڳو ٻاڻ = نينهن لڳو.

[15] گڙتي مانجر رات = ڳرندي يعني گذرندي پوئين رات.

[16] اڪنڊا تنگ تائڻا = اڪنڊي (سڪايل) ڍولي (اُٺ جو) تنگ ڪشي (تہ چڙهي مارو ڏانهن روانو ٿئي)

[17] ڪاڪر ڪاڍلي = (ڄڻ اُٺ تو ڍولي کي چڙهي تہ منهنجي) پيرن مان ڪڪر ڪڍ. (هڪ مالھڻ، ڍولي کي پنهنجي دام ۾ گرفتار ڪيو هو. پوءِ جڏهن ڏٺائين تہ ڍولو نٿو رهي ۽ پنهنجي مارو ڪي ملڻ لاءِ اُٺ پلاٽيو اٿس. تڏهن اُٺ جي پيرن ۾ ڪليون هنياڻين تہ جيئن ڪيس منزل مقصود تي نہ پهچائي). ڏي مھارين ڍيل = مھارون ڍريون ڇڏ. ڪين سوڪ لڳايا ڪيل = ڪنھن ڪشي ڪليون ھنيون آھن. ھن ساڳي معنيٰ ۾ ھن داستان جو ھڪ دوھو آھي تہ:

ڪڍ پڳان ري ڪاڪرين، ڍيلي ڇڏ مھار

ھلان ڍولي ري ساسري، گھر گھر ڏيان جھار.

[18] پگلين ڪاڍي ڪاڪري = (ڍولي اُٺ جي) پيرن مان ڪڪريون ڪڍيون. ڪرهي لاڳي ڪام = اُٺ کي لڪڻ لڳو. گڙتي مانجر رات - الخ = گذرندي، پوئين رات وڃي مارو جي ڳوٺ کي نظر ۾ ڪيائين.

[19] ڏيڏي تڻ مھار = مھار کي چڪ ڏنائين. پڳ پون سي مل گئي = اُٺ جا پير ھو سان ھر قدم ٿي ويا.

[20] ڪرهي ٻاڍي ڪوسڙي = اُٺ (ٻنڌ جا) ڪوھ وڌيا. ارڙي پاڳي ايس = (ماروئي جيئن ٽپ ڏئي اُٿي تہ) گھر (اورڙي) جي (ڪٽ جي) ايس پڇي پئي.

[21] روم روم سيتل پئي = جسر جي رڳ رڳ نري پئي. جو امڻي ڏيڏو ٻاپ = جو مون کي پنهنجي پيءُ (مڙس طور) ڏٺو.

[22] ڍاڙو ڍولئو = ڪٽ تي لپتو، ڍريو.

[23] جن کي جوئي ٻاٽ = جنهن جي مون وات نهاري. ڪلن لاڳي ڪاٽ = ڪٽ به ڪلڻ لڳي.

وائي: ڪيسريا = اي لال (ڪيسري رنگ جي ڪپڙن وارا يا لال ڳوري رنگ وارا). ريساڻي = رنا آهيون. پيروا = اي پرين! اي پيارا.

سر مارئي

مقصد: 1- جن مارن جا مون تي ڪوڙين ڪرم آهن، تن جي وڇوڙي ماري آهيان ۽ تن کي ملڻ لاءِ ماندي آهيان. مارن جا غريبڻا ڪل ۽ پٽ، محلن ۽ پلنگن کان پلائي پانيان. هُت مارو سانوڻ جي وس ۾ سرها آهن ۽ آءُ هت سندن سڪ ۾ ويڳاڻي آهيان. 2- ڪٽ سانگين جو ساڻيه ۽ سندن پڪن جون ستائون، ڪٽ آءُ بندياڻي بند ۾! آءُ پنهنجي ڪانڌ بنا پيو ڪين قبولينديس. ڏٺي ائين ڪري، جو پنهنجن مارن سين وڃي مندائتي ملار ماڻيان! 3- 'جهڙو قيد ڪمند، تهڙو بند نہ ڪو ٻڌو.' ڏٺي شال ڪنهن کي وڇوڙو نصيب نہ ڪري! مون کي هر ويل ۽ هر وقت پنهنجن سانگين جون ڳڻ ۽ ڳالهيون هنين ۾ پيون هُرن. منهنجي ڪايا هت، پر من مارو سين واڳيل آهن.

’سو ڪو وري واءِ، جينءَ موٽي ميٽاڻو ٿئي‘. 4- مون پرھ ڦٽندي ويڙهيڇن جي وصال لاءِ فال وڌي ۽ ڏٺيءَ طرفان اُميد ڀريو آسرو مليو. مون خواب ۾ پنهنجن مارن کي ڏٺو. اي عمر! مون کي لائين آڇ م آڇ، متان سياڻي سرتين آڏو لڄي تيان. اڄهي ماروئڙن مون ڏي سينيها سلام موڪليا، ۽ ”اڄهي آيم آڇڙوال، تاريلا تر ڏٺي: سڻي سڏ سوال، موهر ڏٺي موٽا.“

پس منظر: هن سر جو پس منظر مارئي ۽ عمر جو مشهور داستان آهي.

فصل - 1

- [1] ڀتين ڀتين = قسمين قسمين. پال = ٿورا. مهربانيون. ڪونين کي = ٻنهي جهانن کي (يعني جملي دنياڻن جي مال اسباب کي).
- [2] ڏورا = ڪنن جا سڳا. سانيي = ساٿي.
- [3] وجهل = جهوري.
- [4] ويٺي سوريان سير = واٽون ويٺي نهاريان.
- [5] فليضڪوا قليلا - الخ (آيت) = پوءِ مر ته ٿورو ڪلن ۽ گهڻو روئن.
- [7] سونئون پلاسپ = (عمر جي) سون (جي سڳن ۽ واڳين) کان نانگ پلا آهن. هميراڻي هت سان- الخ = همير گهراڻي (= عمر) جي هت لڳڻ سان جسمر تي تپ چڙهي ٿو.
- [9] جهروڪن = واحد. جهروڪ، جهروڪو = بادشاهي محل جي سامهين ديوار ۾ ننڍڙي برج هيٺان بادشاه جي ويهڻ واري جاءِ.

فصل - 2

- [1] ملار = سانوڻ جي وس.
- [2] پلر = مينهن جو تازو پاڻي.
- [3] ڪاڙو = ڇاچري تعلقي جو سرحدي علائقو، هت معنيٰ ’ماروئڙن جو ملڪ‘. پاڙر = يا ’پاور‘، ننگر پارڪر تعلقي جي سرحد پريان ڏکڻ اوڀر طرف وارو آباد علائقو، هت معنيٰ ’ماروئڙن جو ملڪ‘.
- [4] ساڏوهيون = چارين (ڪپڙين) جو هڪ قسم، (جن جا ڌار ڌنگا ٿيندا آهن) سيڙڪا يا سيڙهڪا = پيرن جو قسم. پهون = پڪريون، ڪوڊير = 1- ’ڪوڊير‘ جي ول. 2- ’ڪوڊير‘ جي ول جي پاڙ ۾ زمين اندر ننڍو بصر جهڙو ۽ جيڏو ڦر، جو ڪچو توڙي رڌي کائجي. ڦاندي = بندخاني. ڪبير = ڪبير گناه - وڏا گناه.
- [5] موهر = مَهراڻو (ڪپري ۽ عمر ڪوٽ تعلقن ۾، سنڌ جي آباد خطي ۽ ٿر جي ڀٽن واري ڪس جي سرحدي ايراضي).
- [6] سائيءَ ريل = ڌڙن ۽ ڀٽن لڳ گاه واري سبز، سڻين ۽ ڊگهي ايراضي. پاروڙي ۽ پاروڙيون = ننڍي قد واريون ٿر جون رڌون (هڪڙيون ’گليون‘ جن جي اُن صاف آڇي، ٻيون ’ڪار ڪنڊيون‘ وغيره) سيل = سيله ڪنڊا.
- [7] لوڀر = ليڙون ٿيل ڦاٽل ڪپڙا.
- [8] ڪارڙا = هڪ ننڍڙي سنهي جيت جو قسم، (جو ڪپڙن اندر جسمر تي خارش جهڙو سرڪاٽ ڪري).

- [9] موگر = 'مگر' ول جو ڦر. تليين = تلين ۾ - پتن جي وچ وارين هيٺاهين ترين ۾. پيون = ڊگهيون
 ڪاريون ڪتيون ڏانڊيون (جي سانوڻ جي وس ۾ اڪثر ڪرڙن ۽ بين ٻوڙن جي وچ ۾ (پاڙن وٽ مچا ٿي
 نڪرن) جي مارو ماڻهو کائين.
- [10] مارن ماڳ مٽاڻا - الخ = مال وارا ماڻهو گاهه جي سانگي وڃي ڪنهن پيٽي ۽ ويهندا ۽ اتي پاڻيءَ خاطر
 ڪڇيون ڪوهيون ڪٽندا. جڏهن مال اُتي جو گاهه چري پورو ڪندو. تڏهن اُتان لڏو ڪڍي ٻئي گاهه واري جوءَ
 ۾ ويندا. وڃڻ وقت، ڪوهين جا منهن مٿان ڪائين سان واڻي، گاهه وجهي، مٽيءَ سان ڍڪي (ڏلهي)
 ڇڏيندا، ۽ وري ٻئي سال جڏهن اُنهيءَ جوءَ ۾ ايندا ته ان ڪڇي تڙ جو منهن ڪوليندا. تڙڪوليون = پٽ
 جو اهو پاسو. جنهن تي سڄا اُڀرڻ سان تڙڪو پوي. گوچر = پٽ جي مُنڍي هيٺ تري ۾ ڇانءَ واري
 اراضي، جا اڪثر آباد ۽ وسڻ واري (ٿئي، جتي گئون چرن). سمن = ملڻ واري جاءِ ۽ وقت جو وعدو.
- وائي: آمان = انب. ڪارڻي = واهرو-مددگار. هام = هن-هوڏ.

فصل - 3

- [5] چپر ڪٽ = وڏي ڪٽ، جنهن جي مٿان چٽي ڀاڱن تي ڊگهيون ٿيڪن سان تختي مثل هڪ ڇت بيٺل هجي
 - چتر واري ڪٽ.
- [7] اينڌا = اوڀر-اجنبی ماڻهو. سينڌا = واقف ۽ سڃاڻو.
- [9] اسير = قيدي.
- [10] ماني ڪن = مانيءَ جي ڪن يا ننڍو ٽڪر-مانيءَ ڳيو.
- [11] ابر = سُئي
- [12] ڳمر = ڳمر جو بچ (جو پيهين ان جي ٿوري اتي سان ملاهي ماني پڇائي ڪائجي). راجڙين = رجن ۾ =
 تانوان (ڪُنن) ۾. گندمر (فارسي) = ڪڻڪ.
- [13] نه سي ڍنڍ ڍرن = اهي ڍنڍن ۾ (وهنجڻ يا مال پيارڻ لاءِ) ڪين اچن. آڙين هيروان = اهي آڻهن (تڙن ۽
 ڪوهن لڳ ڀڻن ٻڌل پاڻيءَ جي ننڍڙن حوضن، جن ۾ مال پيارڻ لاءِ ڪوه مان پاڻي ڪڍي وجهجي) جا
 هيراڪ آهن. گندا = مال جي ننڍڙن ڦرن جا واڙا. جُهرن = واحد جُهر = واريءَ ۾ کوٽيل وڏي چُر،
 جنهن ۾ مال جا ڦر واڙجن (ان کي 'جُهر' توڙي 'جهرپ' چون.)
- [16] ڪايا = جسم. ڪڙن = بندن.
- وائي: اُست = لسي. لوت = لوٽو. جوٽ = گوڏو ۽ ستر.

فصل - 4

- [1] پيٽرا = پهڙا - پانڌي - قاصد.
- [5] سُهڻي ۾ = خواب ۾. جيسس = (اهو سڏ ٻڌي) جي پيس - نئين حياتي اچي وير - خوش ٿي پيس.
- [6] تجارن = شاهوڪارن. سيٺ = مائٽ.
- [9] اينڌو عالم پانڌي = سڄو جهان اجنبی يا ڌاريو ٿي ڄاڻان. ڪوماڻا يا ڪُماڻا = پهرينءَ وس جا ڪچا

- گاه (جنهن کي 'ٻاڻ' پڻ چون).
- [10] تر ممولا = ننڍڙا نيرڙي رنگ جا 'ڪٽياڻيون' پڪي (جي سياري جي اوائل ۾ اچن).
- [11] مارو = سڄڻ. منهن ۾ = وات ۾. مک = ڪچا پيرون. لوهيڙو = ٿر ۽ جبل جو هڪ پڪي ڪاٺ وارو وڻ. جنهن ۾ سهڻا ٻڙا گل ٿين.
- [12] ڪاڪاڻا = ڇاڇاڻا، يعني مائتاڻا.
- [14] وڏڻو وسواسو = ڳڻتي ختم ٿي وئي.
- [15] اجڙوال = ٻڪرار - مارو ماڻهو. ببال = وبال - مصيبت.

سرپورب

مقصد: سڄا جوڳي حق جي تلاش ۾ هلندڙ آهن: هنن تن جي سک کي من جي مراد خاطر قربان ڪري ڇڏيو آهي.

پس منظر: هن سر جو پس منظر 'هٿ يوگين' واري عملي زندگي آهي، جنهن جو بيان مٿي سر رامڪليءَ هيٺ (ص 290) ٿي چڪو آهي.

فصل - 1

- [1] ڀڳائون = ڪٽياڻون.
- [2] جا ٿي آڏياڻون = يعني عارضي منزل واري جيڪا جهوپڙي ٿي آڏياڻون. ڪابل = ڪابل.
- [4] مڙهه = مڙهي - عارضي منزل وارو آستان. جات = زيارت وارو تڪيو.
- [5] عقيبي = آخرت.
- [6] اد = ادو - پاء. سامين لاءِ سبب - الخ = انهن سچن سامين لاءِ، مُسبب الاسباب (ڏٺي تعاليٰ) طرفان سبب (مقصد لاءِ ذريعو) ئي خود 'معبود' (ڏٺي تعاليٰ) بنيو.
- [7] لاخير في العبيد = 'باهي' مان چڱائي نه ٿيندي. اُتو = چيو. احمد شاه = نبي ﷺ.
- واٽي - 1: تيرٿ ويا مڙهه ٽاڙي = مڙهيءَ کي ٽاڙي ڏئي (بند ڪري) هو حقيقي تڪيي ڏي روانا ٿيا. جاڳر = مجلسون. ڳل ٻاڙي = ڳوڙها ٻاڙي - روئي.
- واٽي - 2: نيهي = باهت ۽ پختي ارادي وارا. ديهي = جسرو.

فصل - 2

- [1] چڱيءَ جوڙ = سهڻيءَ سٽاءَ وارا. لَهه لڳو = عشق لڳو.
- [2] جامير = ڄامن وارا. ڀڳاو پير = ڀڳوي (گيڙو) رنگ جا ڪپڙا پهريندڙ.
- [6] آسڻ جن عنبر = جن جو تڪيو عنبر جي خوشبوءِ سان واسيل آهي.
- [7] سليدار = ٽڳن، ڏاڳن، نادن وغيره وارا - فاقيرن ٽڳن وارا.
- واٽي: جلو = آڳ. جهاريا = پيٽيا - زيارت ڪئي.

سر آسا

مقصد: 1- سڄڻ جو ديدار اکين لاءِ نعمت ۽ خوشي آهي. سڄڻ ڌاران پيو ڪو ڏسڻ نه جڳائي. هر جاءِ ۽ هر رنگ ۾ حقيقي محبوب جو جلوو موجود آهي: سوچي سمجهي چڪجي ته هر شيءِ ۾ 'محبوب' جو ميناج سمايل آهي. ڪڙي شيءِ ڪا به ڪانهي. 2- اي سڄڻ مرد! جونءِ (هر گندي شيءِ) کي پنهنجي جان کان جدا ڪري اچو اجرو ٿي. 3- به ڄڻا ساڳئي پيالي مان پين، ائين آهي جيئن به ترارون ساڳيءَ ميان ۾ وجهجن: حقيقي عشق ۾ بيسائيءَ لاءِ جڳهه ئي ڪانهي. 4- اي حق جا طالب! ذات ۾ پنهنجو پاڻ وڃاءِ ۽ صفات تي نه پيل. ذات ئي اصل حقيقت آهي ۽ صفتون سڀ ان جا مظهر آهن.

پس منظر: هن سر جو پس منظر ذات حق متعلق 'وحدت الوجود' ۽ 'وحدت الشهود' جا تخيل آهن.

فصل - 1

- [5] عين = بنا نقطي نرو حرف 'ع' (يعني حق جي 'ذات'). غين = نقطي سان شامل حرف 'غ' (يعني غير گاڏئين صورت). سيوئي سلطان = هر مظهر حق آهي.
- [7] فاينما تولوا - الخ = جيڏانهن به منهن ڦيرائيندو ته يقيني طور 'الله' جو جلو ڏسندو. نور نبار = نج نور. ڪوار = ڪڇائي- عيب.

فصل - 2

- [2] هاربا = پورا = وسوڙل. هڏ = هرگز. مندي ويني مڏ = تان ڪري ويني.
- [5] آهي جينءِ الڪ = ڌڙي جيتري آهي.
- [6] نظر تيز نگاهي - الخ = (جونن ڪيائڻ لاءِ) ان (عورت) جي گهر وڃ، جا نظر جي تمام چٽي هجي. جون ڪياري = جونن ڪيڏ ۾ نهايت هوشيار.

فصل - 3

- [1] ٽڪو = اهو تانو، جنهن ۾ ٽڪون اچجن. ريزالي = گندي. نفاقين = اثبٽ سان (جا هڪ کان وڌيڪ ٻن يا گهڻن ۾ ٿيندي).
- [4] اوائي = بيڪار.
- [5] جدال = جهيڙو.

فصل - 4

- [1] آسا ڇڏ 'الله' جي = اها اُميد ڏي ته 'الله' هتان يا هتان ملندو (پنهنجو پاڻ سڃاڻ ته حق حاصل ٿيئي). سيني قلمي نسخن جي اها پڙهڻي آهي. البت فقير هيءُ بيت هن طرح پڙهندا آهن ته: "آسا ڪر الله جي - الخ". گولپ جو گمان - الخ = بنده هئڻ (يعني مولائي کان جدا پنهنجي بي هستيءَ جو وجود تسليم ڪرڻ) وارو گمان ائين آهي جيئن اک (عين) ۾ غير.
- [2] سڄي = پيدا ٿئي.
- [3] ڪانو ابن ڪڻ جو = ٻاجهري، جوئر وغيره جو ڪڻو پوکجي ٿو، جنهن مان سلو ڦٽي وڏو ٿي ڪانو.

بنجي ٿو. (ڪانو پٽ ڪڙي جو) ڪانو والد ڪرڻ = ڪاني مان سنگ ٿئي، جنهن ۾ ڪڙ پيدا ٿئي.

(ڪاني کي پيءُ ڪرڻ)

[4] مَد = رَس - پاڻيٺ، مَد

[9] مور = مول - منڊ - اصل. آب = پاڻي. حُباب = پاڻيءَ جو ڦوٽو - بوڙيو. قصور = نقص - گهٽتائي.

[11] پريونءَ = پري - پيءُ پيٽيءَ - پيءُ جاءِ.

[12] مطلق = بي وجود - 'وجود' جي حد بنديءَ کان آزاد. موجود = 'وجود' وارو.

سُر ڪار ايل

مقصد: 1- اي ڪارائڙا سما سورهيہ سردار! تنهنجون ڳالهيون ۽ ڳڻ پئي ساريان. 2- ويچارو هنجهه پنهنجي وڃڻ وڳر کي پيو ساري. پڪين جون ڪيئي ذاتيون آهن، پر هنجن جو ڪو مت ڪونهي. ماڻهن ۾ پڻ ڏٺي جي صالح ٻانهن جي منزل مٿي آهي ۽ سندن صحبت مان سڀ کي سَرنڊو.

پس منظر: فصل - 1 جو پس منظر ڪارائڙي سمي جي سرگذشت آهي. 'ڪارائڙو' سمو هڪ سورهيہ سردار هو، جنهن ڪڇ ۾ پنهنجي خاندان جي ويڃايل طاقت وري هٿ ڪرڻ تي چاهي ۽ وقت جي مخالف والي، يعني ڪڇ جي حاڪم سان چوٽون کاڌائين. ڪڇ جي حاڪم (جو پڻ سمو هو) کيس چور ۽ ڌاڙيل قرار ڏنو ۽ عوام ۾ پڻ اها ڳالهه هلي وئي، پر ڪارائڙي سمي جي دليري ۽ سورهيائي، ڳڻن ۽ ڳالهين کان متاثر ٿي کيس سورهيہ ۽ سرهو ڌاڙيل قرار ڏنائون.⁽¹⁾ آخرڪار ڪڇ جي والي، ڪارائڙي کي دوه سان پنهنجي شاهي محل ۾ آڻائي گهيرو ڪرايو. ان وقت سندس پٽ ساڻس گڏ هو، جنهن کي چيائين، 'منهنجو سر وڌي ڪڙي وڃ، متان دشمن ان جي بيعزتي ڪن.' ان صدمي کان متاثر ٿي سندس پيڻ يا زال ڪارائڙي جي وڍيل سر کي پينگهي ۾ لوڏي نهايت ئي رقت آميز اوسارا چيا، مثلاً:

ڪار ايل جي ڪوڏ، مون ننگر سڀ نهاري
ته نڪي ڪار ايل جهڙو، نڪي ڪار ايل لوڏ
پٽ ڪڍي پيءُ جي، سري منجهان گوڏ
پينگهي پائي لوڏ، سر سمي چام جو.

سندس مرڻ کان پوءِ وٽر ڪارائڙي سمي جون ڳالهيون ڳائجڻ لڳيون ۽ فصل - 1 هيٺ خليفي صاحب جي چيل بن بيتن ۾ پڻ اهوئي مضمون شامل آهي. فصل - 2 جو پس منظر هنجهن (پڪين) جو مذڪور آهي. پڪين ۾ سهڻائي، صفائي ۽ ٻين عادتن اطوارن ۾ هنجهن جو مت ڪونهي، ۽ سالڪن شاعرن پڻ انسان جي اخلاق کي بلند ڪرڻ خاطر انهيءَ نڪتي کي ورجايو آهي.

فصل - 1

[1] ڪار ايل = اي ڪارائڙا سما!

⁽¹⁾ ڏس لوڪ ادب سلسلي جو ڪتاب نمبر 27: 'ڳاهن سان ڳالهيون'. مقدمو ص 11 ۽ متن ص 146-148 (پراڻو ڇاپو) ۽ مقدمو ص (ڪ) ۽ متن ص 107 - 108 (نئون ڇاپو 2004ع)

فصل - 2

- [1] هنياري = هينين جي حب.
- [2] جيءَ ٻانڌاڻ = دلي ناتو. آنهري = پڪين جي ويهڻ واري ماڳ تي. سر = تلاءَ.
- [3] وماس = ڳڻتي - اوسيئڙو.
- [4] منجهه = اندر اونهي پاڻيءَ ۾. تانگهار = تانگهو پاڻي.
- [8] چار پير = زاهدن جي سلسلي جا چار امام: (1) حضرت علي ڪرم الله وجهه (2) امام حسن رضي الله عنه (3) حسن بصري قدس سره ۽ (4) مڪيل ابن زياد رحمہ. انهن مان چوڏهن خانوادن جو سلسلو هليو.
- چوڏهن خانواد = (1) عبدالواحد بن زيد (2) حبيب عجمي (3) فضيل بن عياض (4) ابراهيم ادهم (5) هبيرة بصري (6) خواجه اسحاق (7) بايزيد بسطامي (8) معروف ڪرخي (9) سري سقطي (10) جنيد بغدادي (11) ابو اسحاق گاذروني (12) علاء الدين طوسي (13) ابو نجيب سهروردي (14) نجم الدين سهروردي.
- زاهد = پرهيز ۽ تقويٰ وارا عابد ٻانهن. علماء = علم جا ماهر. كشف القبور = جن کي اهل مماتيءَ جي حال جي خبر پئجي سگهي. كشف القلوب = جن کي دلين جو راز معلوم ٿي سگهي. قطب = وڏو ولي (ولين ۾ جو قطب جي درجي تي پهتل هجي). اوتاد = چار الله وارا، جن تي عالم جو مدار آهي. غوث = وڏو وليءَ جو سوال سڻي مدد ڪري. مُلا = وتان. موڙين = گهڻا - هيڪاندا.
- وائي - 1: لَلا = هنجهن جو هڪ قسم (للو هنجهه سڀني ۾ سهڻو). لَها = هڪ ماري پڪي جو قسم. ڪانيرن = ڪانڙن - ڪارن ڪنگن.

سر ڪاموڏ

- مقصد: نوريءَ جي نمائائيءَ ۽ نهڻائي ڄام تماچيءَ کي موهي وڌو. سمي سلطان جي اچڻ سان ڪينجهر جي ڪنڌين تي رنگ رونق لڳي وئي، جڏهن ڄام نوريءَ جي پڪي ۾ پير پاتا ته ”چئيءَ چارئي پاند، ويچارِيءَ وچاڻيا“.
- پس منظر: هن سر جو پس منظر نوري ۽ ڄام تماچيءَ جو مشهور داستان آهي.
- [1] لوڙهي = لوڙهه، جا بهه وانگر ڪوئيءَ جي پاڙ ۾ سرجي. لڪ وڪاءَ = لڪن ۾ وڪامي. ڪُر = ڪوئي (مثال توڙي ڪڙال) جي ڏانڊين ۾ بچ وارو گولو. گيرب = هٿ - وڏائي. سڃيائين = پيش ڪيائين. سوکڙي = يعني نهڻائي ۽ نمائائيءَ جو تحفو.
- [2] منچر = پاڻيءَ جي وڏي سهڻي چر - ڍنڍ (ڪينجهر).
- وائي - 1: تنهنجڙي ساءَ = (اي نوري!) تنهنجي سڪ ۽ ساءَ ۾.